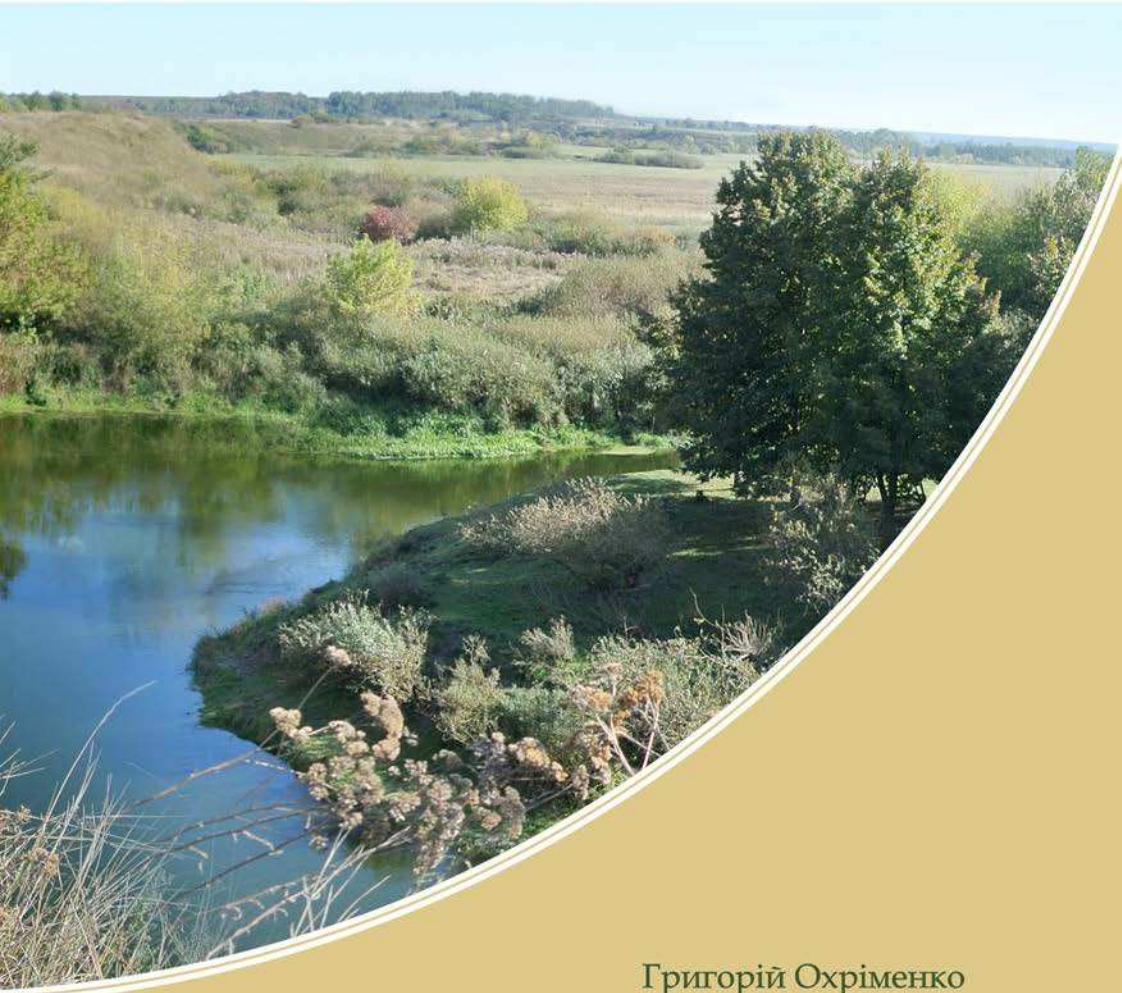

Григорій Охріменко
Наталія Скляренко
Світлана Локайчук

СТЖИЖОВСЬКА КУЛЬТУРА

історико-культурологічний та мистецький аспекти

Торчин. Цвинтар П. Кар'єр

Розвал посудини СК. Знахідка І. Здунюк

Клевань, уроч. Вапельня.

Поблизу місць виходу кременю. В. Потрапелюк

Міністерство освіти і науки України

Східноєвропейський національний
університет ім. Лесі Українки

Луцький національний технічний
університет

Волинський краєзнавчий музей

Волинська обласна редакція тому
“Звід пам’яток історії та культури
України. Волинська область”

Державний історико-культурний запо-
відник “Стародавній Володимир”

ЛУЦЬК 2017

Григорій ОХРИМЕНКО
Наталія СКЛЯРЕНКО
Світлана ЛОКАЙЧУК

монографія

СТЖИЖОВСЬКА КУЛЬТУРА

історико-культурологічний та мистецький аспекти

УДК 904(477)(075.8)
ББК 63.442.6(4УКР)я73
О-92

Рекомендовано вченою радою Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 6 від 25.05.2017 р.) та вченою радою Луцького національного технічного університету (протокол № 4 від 29.11.2016 р.)

Охріменко Г.В., Скляренко Н.В., Локайчук С.М.
Стжижовська культура : історико-культурологічний та мистецький аспекти : монографія / Григорій Васильович Охріменко, Наталія Владиславівна Скляренко, Світлана Михайлівна Локайчук. – Луцьк : Вежа-Друк, 2017. – 414 с.

Рецензенти:

Гавінський А. М. – канд. іст. наук, науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України;

Кучинко М. М. – доктор іст. наук, професор Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки;

Шабала Я. М. – доктор іст. наук, професор Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки.

Монографія присвячена дослідженню стжижовської культури середнього періоду доби бронзи, носії якої заселяли землі Волині та Волинського Полісся у 2000–1600 роках до н.е. У книзі висвітлюються питання господарства, матеріальної та духовної культури автохтонного стжижовського населення.

Видання призначене для науковців, краєзнавців, студентів.

© Охріменко Г. В., 2017
© Скляренко Н. В., 2017
© Локайчук С. М., 2017

**АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ
ВИСЛОВЛЮЄ ВДЯЧНІСТЬ
ЗА ВСЕБІЧНУ ДОПОМОГУ ТА ПІДТРИМКУ**

*канд. іст. наук, проф. Геннадію БОНДАРЕНКУ,
Анатолію СИЛЮКУ,
Олександрю БУЛИЗІ,
Сергію БУБАЛО,
Олександрю КРИЧЕВСЬКОМУ,
докт. габіл. Галині ТАРАС (Льоблін),
докт. габіл. Пшемиславу МАКАРОВІЧУ (Познань),
докт. габіл. Славоміру КАДРОВУ (Краків),
проф., докт. істор. наук Михайлу КУЧИНКУ (Луцьк),
Наталії ЧОПЮК, Ігорю МАРКУСУ,
Валерію САМОЛЮКУ,
Володимиру САВИЦЬКОМУ,
Віталію ТКАЧУ,
Юрію ПШЕНИЧНОМУ,
Людмилі БАБІНЧУК,
Володимиру СВЕНЦИЦЬКОМУ,
Олександрю ПОЗІХОВСЬКОМУ*

ПАМ'ЯТІ
ВИДАТНИХ АРХЕОЛОГІВ ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

ФІТЦКЕ
Ян Юзеф
(1905 - 1940)

Найбільш відомі дослідження і знахідки археолога були зроблені в Луцьку (поблизу сіл Красне, Гнідава, Яровиця), де вивчалася поселення культури лінійно-стрічкової кераміки; смт Торчині – могильник стжижовської культури епохи бронзи; у с. Піддубці розкопано кургани Х–ХІІ ст. з тілопокладними похованнями із супровідним матеріалом (предмети побуту, прикраси, зброя), м. Любомлі – розкопки на давньоруському городищі Х–ХІІІ ст.; у селах Боратин та Шепель розкопано кургани епохи бронзи.

СВЕШНІКОВ
Ігор Кирилович
(1915 - 1995)

Основні дослідження Ігоря Свешнікова були пов'язані з проблемами культур шнурової кераміки, кулястих амфор, тшинецько-комарівської на території Поділля і Волині. З цієї метою відділом археології Інституту суспільних наук АН УРСР, де працював І. Свешніков, систематично провадились експедиції на Волині, Передкарпатті та Поділлі, результатом яких стала монографія «Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині наприкінці III – на початку II тис. до н. е.». На цю тему 1972 р. в Інституті археології АН СРСР (Москва) він захистив докторську дисертацію.

ПАМ'ЯТІ
ВИДАТНИХ АРХЕОЛОГІВ ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

**ГАРДАВСЬКІ
Александр
(1917–1974)**

У 1957 р. видано його працю «Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce». У цьому ж році отримав звання кандидата історичних наук. З 1959 р. працює завідувачем кафедри археології Польщі Люблінського університету ім. М. Кюрі-Скловської. Тоді ж проводив розкопки в Біскупіні, Ходніку, Любліні. Крім того, вивчав археологічні матеріали в Чехословаччині, Радянському Союзі, Румунії та ін. Темати його зацікавлень були доба бронзи Польщі, лужицька культура, етногенез слов'ян тощо.

**ГЛОСІК
Єжи
(1931 р.н.)**

Коло наукових зацікавлень Є. Глосіка – кінець неоліту – початок доби бронзи на Люблінщині. На вибір теми дослідження мало вплив і те, що археолог проживав на Люблінщині, товаришував з Яном Гурбою.

У 1964 р. Є. Глосік захистив докторську дисертацію, присвячену стижовській культурі. Результати дослідження викладено у книзі «Wolyno-podolskie materiały z epoki kamienia i wczesnej epoki brązu w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie» (1962) та монографії з теми дисертації «Kultura strzyżowska» (1968).

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

8

ВСТУП

9

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ СТЖИЖОВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

14

- 1.1. Історіографія дослідження 16
- 1.2. Пам'ятки та ареал поширення СК 46
- 1.3. Виникнення та питання походження СК 109

РОЗДІЛ 2. ЕТНОКУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ ЗА ДОБИ СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗИ

114

- 2.1. Контакти постшнурових культур і
номадичних спільнот 116
- 2.2. Городоцько-здовбицька культура 123
- 2.3. Пам'ятки культури
багатоваликової кераміки
на території Західної Волині 130
- 2.4. Хронологія і періодизація СК 145

**РОЗДІЛ 3. МАТЕРІАЛЬНА ТА ДУХОВНА
КУЛЬТУРА НОСІЇВ СК**

150

3.1. Промисли носіїв СК	152
3.1.1. Крем'яне та кам'яне виробництво	155
3.1.2. Металеві вироби	173
3.2. Кераміка СК	178
3.2.1. Типологія форм посуду	181
3.2.2. Декорування кераміки	198
3.3. Господарство населення СК	206
3.4. Поселення та житлобудівництво СК	211
3.5. Поховання СК як вияв духовної культури	217
3.6. Прикраси СК	238

ВИСНОВКИ

256

**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І
ЛІТЕРАТУРИ**

260

ДОДАТКИ

274

Додаток А. Матеріали СК на території Волині та Люблінщини	276
Додаток Б. Мілітарії південного походження на території Західної Волині. <i>В. Потрапелюк</i>	312
Додаток В. Поховальні пам'ятки СК Волині та Полісся. <i>С. Бубало</i>	323
Додаток Г. Поховальні пам'ятки СК Люблінщини	341
Додаток Д. Ілюстрації	349

- **БК (КБК)** – бабинська культура
(культура багатоваликової кераміки)
- **ГЗК** – городоцька-здовбицька культура
- **КК** – катакомбна культура
- **ККА** – культура кулястих амфор
- **КЛП** – культура лійчастого посуду
- **КШК** – культури шнурової кераміки
- **МК** – межановицька культура
- **ПТК** – пізньотрипільська культура
- **СДК** – середньодніпровська культура
- **СК** – стжижовська культура
- **ТКК** – тшинецько-комарівська культура
- **ЯК** – ямна культура

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

*Учасники презентації
книги «Археологічна спадщина Яна Фітцке»
у Волинському краєзнавчому музеї:
Анжей Гачов, Яніна Гачов, Олександр Позіховський,
Валерій Дмитрук, Валерій Самолюк, Олексій
Златогорський, Григорій Охріменко, Яцик
Філімовські (зліва на право)*

ВСТУП

ВСТУП

У III-II тис. до н.е. Волинь та Західноволинське Полісся поступово входять у фінальну стадію первісності – державної формації. Цей період характеризується успіхами в господарстві, культурному розвитку, соціальній сфері. Це була епоха протодержавних утворень, коли місцеві еліти організовували вихід на далекі міжетнічні стосунки, відбувався культурний та економічний поступ.

Винятковим явищем історії краю того часу була етнічна строкатість населення, а також переміщення різних груп. На початок III тис. до н. е. тут перебували невеликі спільноти пізніх трипільців (ПТК), що прийшли з півдня, можливо, зі сходу. В басейні Західного Бугу проживали вихідці з Центральної Європи – носії культури лійчастого посуду (КЛП). Між ПТК та КЛП були жваві різноманітні стосунки. Рівень розвитку цих культур подібний (Ю. Захарук). Дещо пізніше тут з'являються племена культури шнурової кераміки (КШК), або бойових сокир, а серед них – середньодніпровська культура (СДК), багато старожитностей залишили після себе носії культури кулястих амфор (ККА). Все це були напівкочові племена пастухів – КШК, СДК, ККА. Вони поборювали, взаємодіяли або обминали одні одних, але всі доходили аж до Дніпра і навіть далі (окремі групи КШК – аж до Волги). Потужність і пружність їхнього руху вглиб незвіданих далеких земель була вражаючою.

У середньому періоді доби бронзи на Волинській височині та Поліссі з'являються епішнурові культури: мезановицька (знову-таки, з заходу та південного заходу), городоцько-здовбицька (з Подністров'я) та, що зовсім несподівано, катакомбні номадичні популяції азійського походження з Причорномор'я. Внаслідок такого сусідства зростає мілітарність обстановки в регіоні – з'являються поховання з наконечниками стріл у грудях, велика кількість

катакомбних бойових сокир, крем'яних наконечників списів різних типів та походження тощо. Але маємо багато прикладів добросусідства, оскільки кераміка зі змішаними (синкретичними) рисами кількох культур (тобто етнічних груп) вказує на певний мир та злагоду між ними. Як наслідок взаємодії людей заходу та півдня, формується стжижовська культура (СК).

У контексті вивчення культурно-історичних процесів доби бронзи слід підкреслити, що землі Волині, як і України загалом, зважаючи на свої багаті ресурси та сприятливі природні умови, були привабливими для різних первісних спільнот і тому винятково важливою контактною зоною.

Одним із найяскравіших етнічних явищ доби бронзи на Волині та Волинському Поліссі є стжижовська культура. Як припускають дослідники [Свешников, 1990; Taras, 2005], вона сформувалася в басейнах середніх течій таких річок, як Стир, Західний Буг та Горинь. Культура належить до середньої доби бронзи, її хронологічні рамки – XX–XVI ст. до н. е. За С. Кадровим і Я. Махніком та іншими дослідниками, початок стжижовської культури припадає на 2000–1950 cal BC [Bargiel, Libera, 2005, s. 201].

З'ясування матеріально-культурних та мистецьких особливостей СК важливе для дослідження побуту, ремесел, економіки населення Волині та Волинського Полісся того часу. Різноманітні традиційні і нові контакти обміну, культурні зв'язки з населенням ближчих та віддалених територій сприяли загалом високому господарському та духовно-культурному рівню носіїв СК.

Стжижовську культуру виділив у 1959 р. А. Гардавський [Gardawski, 1959, s.118–119] на підставі результатів розкопок 1930-х років у с. Стжижув на Люблінщині. Спочатку матеріали СК вважали артефактами культури шнурової кераміки, пізніше виділили в окрему групу [Głosik, 1968, s. 8].

Вивченням цієї культури займалися Олександр Цинкаловський [Cynkałowski, 1961, s. 41–57], Ян Фітцке [Fitzke, 1938, s. 25–26; Fitzke, 1975, s. 53–61], Ігор Свешніков [Свешніков, 1971, с. 297–301; Свешніков, 1974, с. 119–141; Свешников, 1990, с. 68–74; Свешніков, 1993, с. 23–31;], Єжи Глосік [Głosik, 1968, s. 7–117], Юрій Захарук [Захарук, 1961, с. 22–41], Микола Пелещишин [Пелещишин, 1971, с. 89–103; Пелещишин, 1997, с. 62–77], Барбара Баргель та Єжи Лібера [Bargiel, Libera, 2005, s. 197–211; Bargiel, Kokowski, 1991, s. 130–142], Марта Поланська [Polańska, 1998, s. 80–85], Григорій Охріменко, Іван Михальчишин, Наталія Скляренко [Охріменко, Скляренко, 2007, с. 78–287; Михальчишин, Охріменко, Скляренко, 2014, с. 142–152] та ін.

У виданій 1968 р. єдиній на сьогодні монографії «Kultura strzyżowska» її автор Єжи Глосік зумів об'єднати відомі на той час дані і з території південно-східної Польщі, і з північно-західної України, у тому числі частково з Волинського Полісся [Głosik, 1968, s. 7–114]. Важливими є найновіші напрацювання (статті) польської дослідниці Галіни Тарас [Taras, 2005, s. 179–194]. Названі дослідники створили значну джерельну й теоретичну базу для подальших студій СК.

Із середини ХХ ст. відкрито та досліджено чимало пам'яток у межах Волинської височини та Прип'ятського Полісся відомими археологами, такими, як Ігор Свешніков, Юрій Захарук, Микола Пелещишин, Юзеф Нікольченко. Упродовж останніх десятиліть на Волинському Поліссі розвідками Григорія Охріменка, Святослава Терського, Вадима Артюха, Віталія Коноплі, Валерія Самолюка, Івана Михальчишина виявлено більше 20 нових пам'яток СК. Зібрані матеріали відкривають можливості для глибшого вивчення матеріальної культури, зокрема кераміки регіону. Проте не з'ясовано, не узагальнено багато аспектів господарства (землеробства, скотарства, полювання), промислів (гончар-

ства, кременярства, косторізної справи), обміну, матеріальної та духовної культури населення СК. Слід підкреслити, що Віталієм Ткачем (Дубенщина, 2007), Валерієм Самолюком, Олександром Романчуком (Середнє Погориння), Григорієм Охріменком (Волинське Полісся) зібрано значну колекцію керамічних та інших матеріалів, однак вони потребують подальшого наукового осмислення й уведення в науковий обіг. Досі відсутня окрема фундаментальна праця, наукова систематизована джерельно-інформаційна база, де було б усебічно вивчено та узагальнено особливості цієї культури на теренах Волині та Волинського Полісся.

До того ж досконалість виробів стжижовської культури, особливо кераміки, можна розглядати як справжній мистецький феномен. Такої кількості різноманітних елементів та мотивів декору важко віднайти в інших культурах первісної Волині та Волинського Полісся. Усі викладені аспекти визначають актуальність обраної теми дослідження, що й спонукало авторів до написання цієї праці.

Хрінники. Розкопки, 2015 р.

- 1.1. Історіографія дослідження
 - 1.2. Пам'ятки та ареал поширення СК
 - 1.3. Виникнення та питання
походження СК
-

РОЗДІЛ 1

Історія вивчення стжижовської культури

1.1. Історіографія дослідження

Довоєнний період. Перші дослідження СК припадають на 30-ті роки ХХ ст., коли в Стжижові, неподалік від Грубешова (Польща), З. Подковінська проводила масштабні розкопки. У 1937 р. кустош Луцького музею приятелів наук Ян Фітцке на східній окраїні містечка Торчин (за 20 км на захід від м. Луцька) Луцького р-ну на лівому березі р. Сарни досліджував ґрунтовий могильник із похованнями межановицької (наприклад, поховання № 6) та стжижовської культур [Fitzke, 1975, s. 53–61]. І до сьогодні це єдиний, повністю досліджений могильник МК та СК. У похованнях виявлено значний археологічний офірний матеріал, на основі якого автор розкопок виділив дві фази: одну віднесено до пізнього неоліту, іншу – до ранньої бронзи. На початку ХХІ ст. північніше могильника Торчин I, за кількесот метрів, виявлено ще один цвинтар – Торчин II. Кар'єрними роботами з вибирання піску більша його частина знищена. Вдалося лише зібрати відомості та матеріал з семи могил СК. Між обома поховальними пам'ятками Торчин I і Торчин II знаходилося поселення СК, досліджуване М. Пелешиним у 1965 р. Наявність трьох пам'яток на невеликій площі на підвищеному березі річки в місці її повороту вказує на особливе значення цього пункту – Торчинського вузла пам'яток, можливо, як центрального осередку окремої спільноти СК.

Результати досліджень у Стжижові опубліковано 1960 року [Głosik, 1960, s. 155; Podkowińska, 1960, s. 39–80], а в Торчині – 1975 р. [Fitzke, 1975, s. 53–61]. Завдяки працям Я. Фітцке (Торчин, Великий Боратин) поповнилися знання про поховальний обряд населення СК [Свешніков, 1974, с. 124].

У довоєнні роки на пам'ятках поліської зони матеріали збирав О. Цинкаловський, які опублікував 1961 року [Cynkałowski, 1961, s. 41–57].

Повоєнний період. Важливим кроком у пізнанні СК стали дослідження поховань у Грудку (повіт Грубешів), проведені 1956 р. Я. Ковальчиком та Є. Глосіком (рис. 1.1).

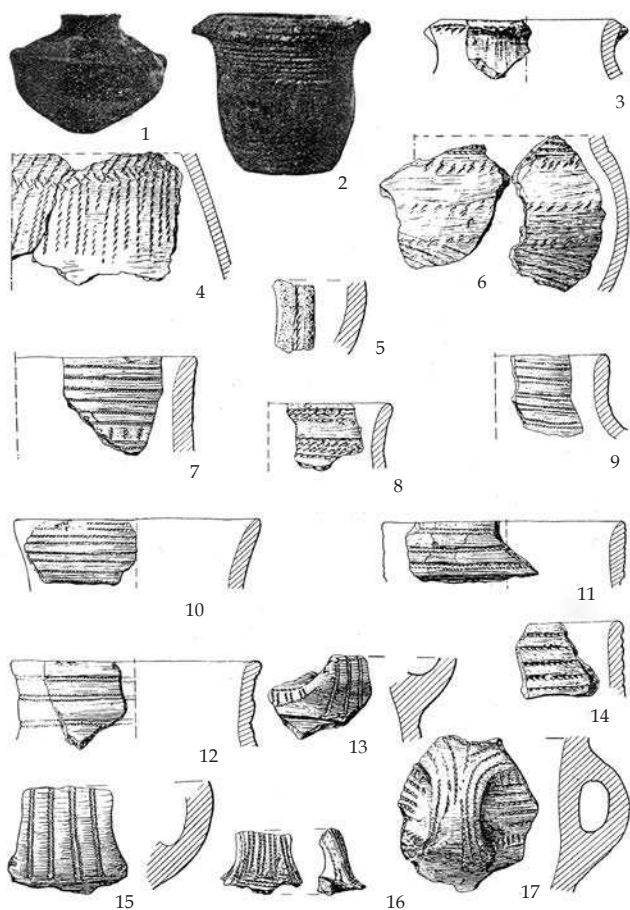

Рис. 1.1. Керамічні матеріали доби бронзи: 1 – амфора КШК; 2–17 – кераміка СК (за Є. Глосіком)

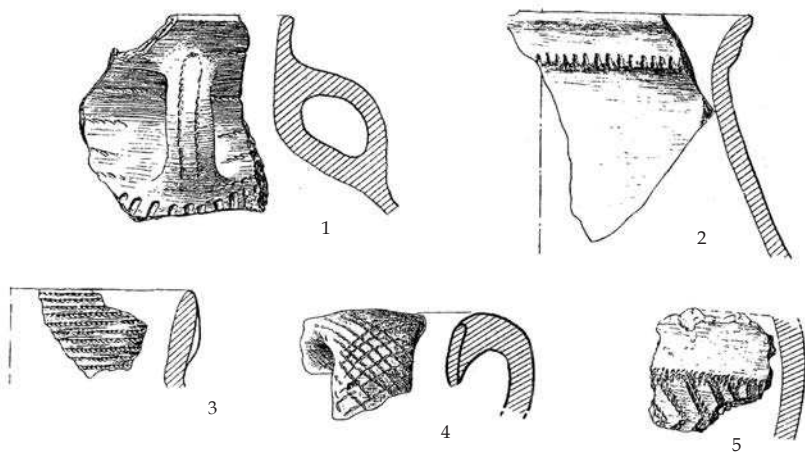

Рис. 1.2. Керамічні матеріали епох міді, бронзи: 1, 2, 3, 4 – Луцьк; 5 – Ізів, Володимир-Волинський р-н Волинської обл.;
1 – кераміка ГЗК; 2 – кераміка КЛП; 3–5 – кераміка СК (за Є. Глосіком, 1962)

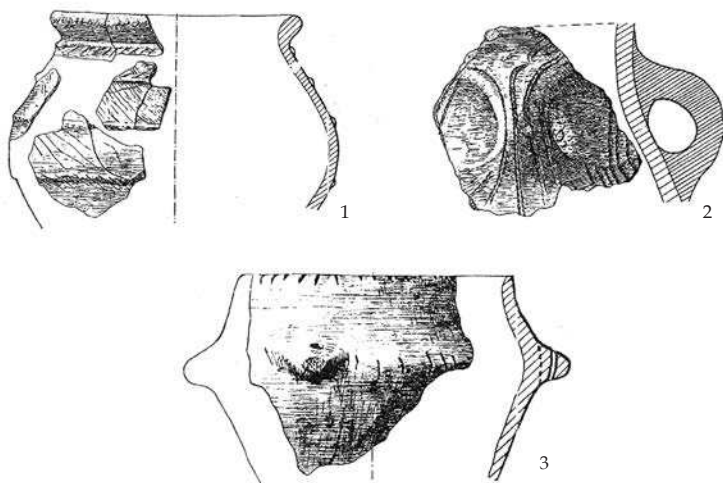

Рис. 1.3. Керамічні матеріали епох міді, бронзи: 1, 2 – Стадники; 3 – Жорнів; 1, 3 – кераміка бабинської, катакомбної культури; 2 – кераміка городищенської, здовбицької культури (за Є. Глосіком, 1962)

Цінні археологічні матеріали виявлено під час розкопок Ю. Захарука поблизу с. Ставок теперішнього Луцького району на високому мисі правого берега р. Стир, де досліджено 128 м² і при цьому виявлено невелику землянку, яму та поховання [Захарук, 1961, с. 23], отримано значну колекцію кераміки та крем'яних виробів (*рис. 1.4; рис. 1.5*). Інформацію про ці роботи автор подав у двох публікаціях – «Новое поселение культуры шнуровой керамики на Волини» (1957) та «Нове джерело до вивчення культур шнурової кераміки на Волині» (1961). Важливо підкреслити, що пам'ятка належить до одношарових і досліджена на належному рівні. Вона віднесена до стжижовської культури, незважаючи на те, що монографічна праця Є. Глосіка «Kultura strzyżowska» з'явилася тільки в 1968 р. і лише після того поставлено всі крапки над «і» з приводу цієї культури. Дослідникам у той час важко було зорієнтуватися в різних комплексах матеріалів, що мали кераміку зі шнуровим декором. Ю. Захарук писав про «так звану стжижовську групу культури шнурової кераміки» [Захарук, 1961, с. 41], що вказує на відсутність однозначного розуміння цього етнокультурного феномена – група чи культура. Лише після досліджень Ю. Захарука в с. Попівці Тернопільської області та згадуваному вище с. Ставок поблизу Луцька, К. Берняковича в Кавському, І. Свешнікова у Здовбиці стало зрозуміло, що на Прикарпатті та Волині була «не одна група пам'яток культури шнурової кераміки» [Захарук, 1961, с. 22], а кілька культур.

Спираючись на власні дослідження та студії А. Гардавського, Є. Глосіка [Głosik, 1968, s. 7–117], Я. Гурби, З. Подковінської, Т. Сулімірського [Sulimirski, 1957–1959, s. 226–243], Ю. Захарук відніс групу пам'яток зі шнуровою керамікою, у тому числі й із поселення Ставок, до стжижовської культури [Захарук, 1961, с. 23].

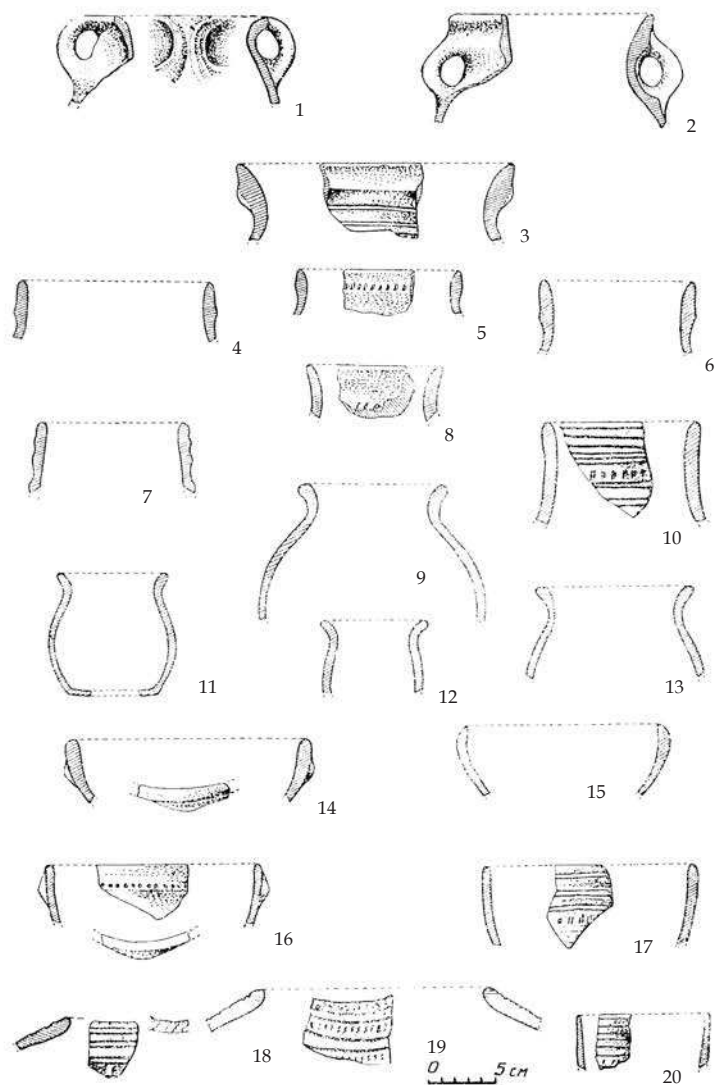

Рис. 1.4. Кераміка поселення СК біля с. Ставок, Луцький р-н
Волинської обл. (за Ю. Захаруком)

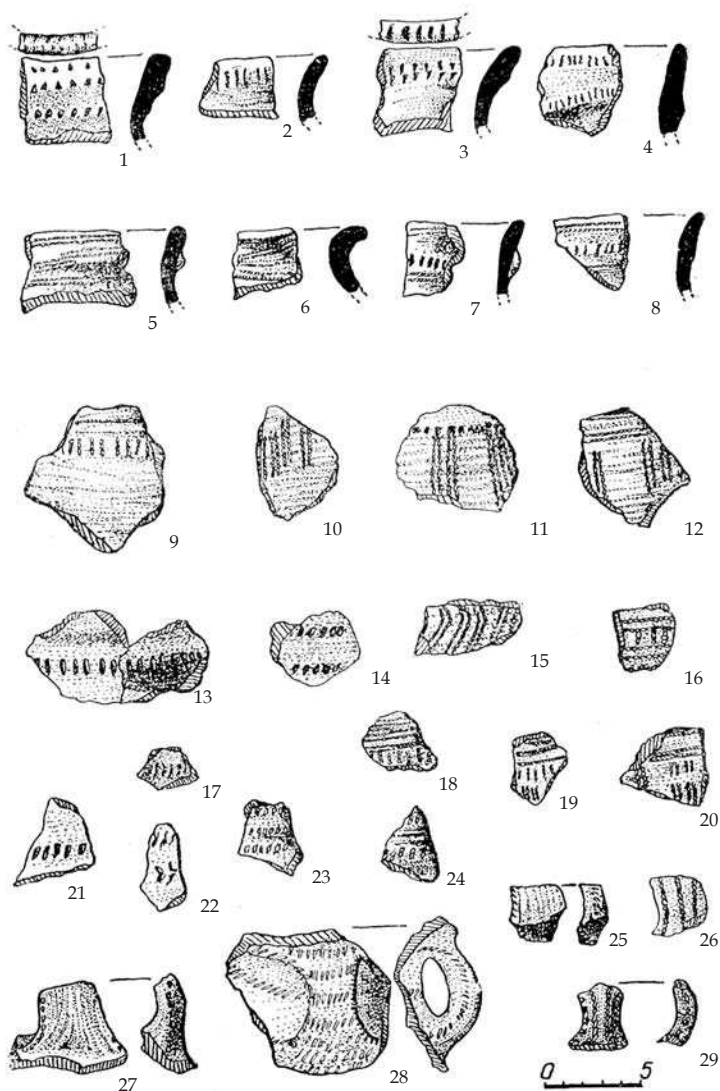

Рис. 1.5. Кераміка поселення СК біля с. Ставок, Луцький р-н
Волинської обл. (за Ю. Захаруком)

Вивчення пам'яток стжижовської культури, як це слушно підкреслював польський дослідник Є. Глосік ще 1968 р., перебуває на початковій стадії, будь-яке нове відкриття пам'яток цього типу, особливо поселень, має велике значення.

У Рівненській обл. дослідження стжижовської культури проводив І. Свешніков поблизу сіл Зозів, Великий Олексин, Муравиця, Озліїв [Свешніков, 1962, с. 44–53]. Крім цього, матеріали СК були виявлені в 1966 р. В. Ауліхом біля с. Білів Рівненської обл. (рис. 1.8).

У 1965 р. М. Пелещишин здійснив розкопки в басейні р. Сарни на схід від м. Торчин та с. Усичі (хут. Валентинів), де в 1937–1938 рр. проводив роботи Я. Фітцке. Біля с. Усичі М. Пелещишиним було закладено розкопи – № 1 (240 м²), № 2 (50 м²). У розкопі № 1 відкрито дві напівземлянки, 8 ям та 1 поховання СК [Пелещишин, 1971, с. 89–90]. Поблизу м. Торчин досліджено 160 м² площі поселення і відкрито дві ями. За 20 м на схід від розкопу в закладеній траншеї виявлено споруду [Пелещишин, 1971, с. 89, 100] (рис. 1.6; рис. 1.7).

Роботи, проведені поблизу с. Ставок (Ю. Захарук), Торчина (М. Пелещишин), сіл Зозів, Великий Олексин, Муравиця (І. Свешніков), значно збагатили джерельну базу СК (вивчалися закриті однокультурні комплекси), дали більш повне уявлення про регіональні особливості кераміки, крем'яні, кістяні, кам'яні знаряддя праці, про остеологічні матеріали, а також заглиблення – ями, житлові об'єкти. На цій основі вже можна було робити попередні узагальнення щодо особливостей господарства, матеріальної культури носіїв СК у названих вище пунктах [Стародавнє населення..., 1974, с. 172–176; Археологія Прикарпаття..., 1990, с. 69–74] (рис. 1.9 – рис. 1.15).

Перший раз термін «стжижовська культура» з'явився в академічному виданні «Археологія Української РСР» (1971, т. 1, с. 297–301). У стислому викладі тут подано опис основ-

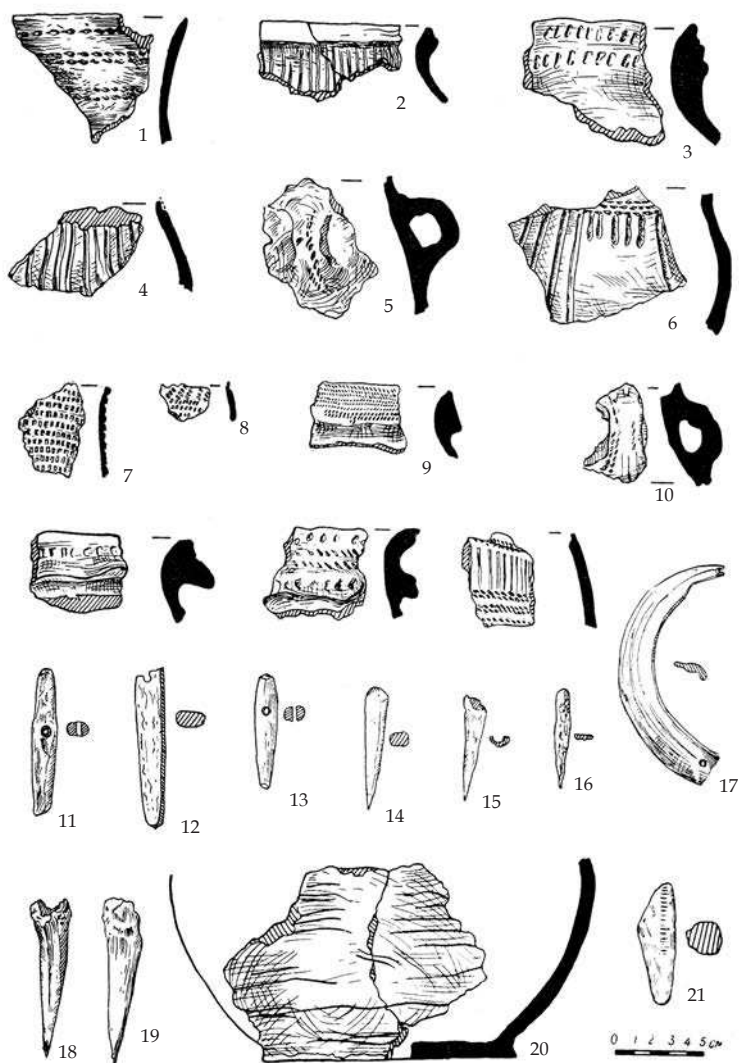

Рис. 1.6. Посуд та кістяні вироби СК, МК (1, 6) з поселення с.Усичі (поблизу м. Луцьк Волинської обл.) (за М. Пелешишиним)

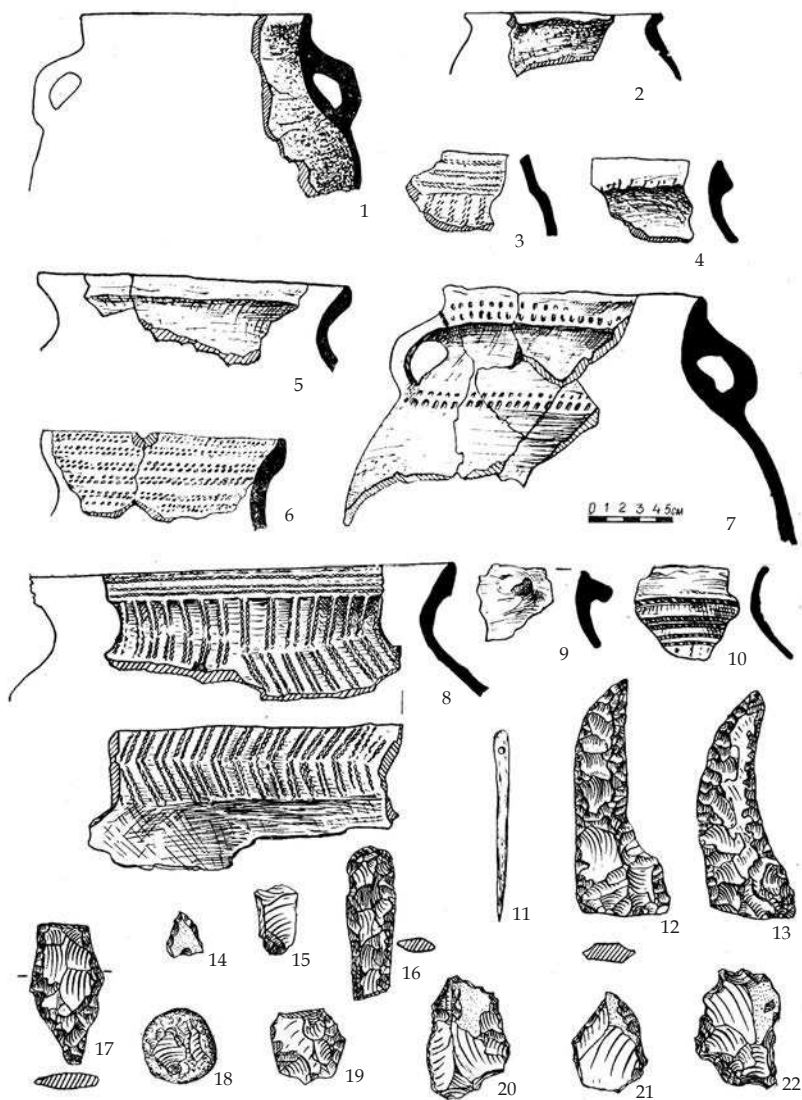

Рис. 1.7. Матеріали СК з поселення Торчин, Луцький р-н Волинської обл.
(за М. Пелецишиним)

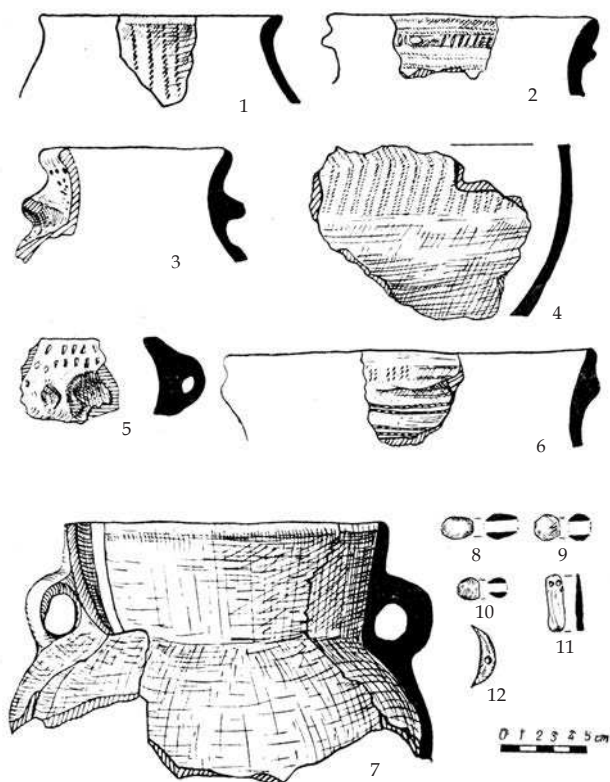

Рис. 1.8. Матеріали з поселення с. Білів
(за В. Ауліхом, М. Пелешишиним)

них рис нововиокремленого етнокультурного явища, до ареалу поширення якого віднесено північно-західну частину Волині (Полісся не було включене – Г. О.). Відзначалося, що на той час матеріали СК досліджені на поселеннях: Стжижув на Люблінщині, Зозів Рівненської обл., Ульвівок (Вільхове) Львівської обл. – всього розкопано 6 000 м² площі [Археологія..., 1971, с. 297]. При цьому відкрито півземлянкові, овальної форми житла, крем'яні майстерні, господарські ями. На початку 1980-х рр. вже були відомі могили та окремі поховання в Торчині [Fitzke, 1938], Пересо-

пниці [Цинкаловський, 1961], Грудеку Надбужному, Раціборовіці [Głosik, 1959], Ставку [Захарук, 1961], Валентинові [Fitzke, 1938; Пелешишин, 1971], Заборолі, Липі, Озліві, Білій Криниці, Дубно та ін. Відзначалося, що відкриті поховання переважно ґрунтові, інгумаційні (Торчин), інколи підкурғанні (Боратин, Торговиця, Городок). Скарби бронзових виробів виявлені в селах Стеблівка та Липа Рівненської обл. [Археологія..., 1971, с. 297].

Важливим культуровизначальним атрибутом СК є кераміка, основні форми якої включають: 1) амфори з циліндричною шийкою та двома ручками, 2) амфори з s-подібним профілем, 3) кубки, 4) миски. Орнаментация наносилася переважно на верхніх частинах посудин, поверхня більшості з них протиралася віхтем трави; в тісті виявлена домішка шамоту, піску. Кам'яні вироби з поселень представлені зернотерками, розтирачами, відбійниками, кам'яними сокирами з отвором, крем'яними лінзоподібними або плоскими сокирами, дугастими серпами, наконечниками списів, стріл, ножами. З кісток виготовлені проколи, прикраси [Археологія..., 1971, с. 299].

На основі матеріалів з розкопок автор оглядової статті І. Свешніков, зробив висновок, що основними видами господарства СК були землеробство, скотарство, а допоміжними – мисливство, збиральництво, рибальство, обробка кременю [Археологія..., 1971, с. 300]. Подано номенклатуру домашнього стада та об'єктів полювання.

У виданій 1974 р. монографії І. Свешнікова «Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до н. е.» стжижовській культурі присвячено 20 сторінок, у т. ч. 10 таблиць із ілюстраціями. У ній більш детально описано історію вивчення культури, важливіші пам'ятки, показові матеріали, житла, господарство, зазначено хронологічні межі існування СК: перша чверть II тис. до н. е. – середина II тис. до н. е. [Свешніков, 1974, с. 168].

Рис. 1.9. Кераміка, знаряддя праці та зброя стжижовської культури: 1 – Ліпа; 2, 3, 8, 21 – Зозів; 4, 6, 10, 12 – Стеблівка; 5 – Сьомаки; 7 – Великий Олексин; 9, 11 – Озліїв; 13 – Торчин; 14 – Диків; 15 – Караєвичі; 16 – Черників; 17 – Валентинів; 18 – Рівненський район; 19 – Зимне; 20 – Вільхове (за І. Свешніковим)

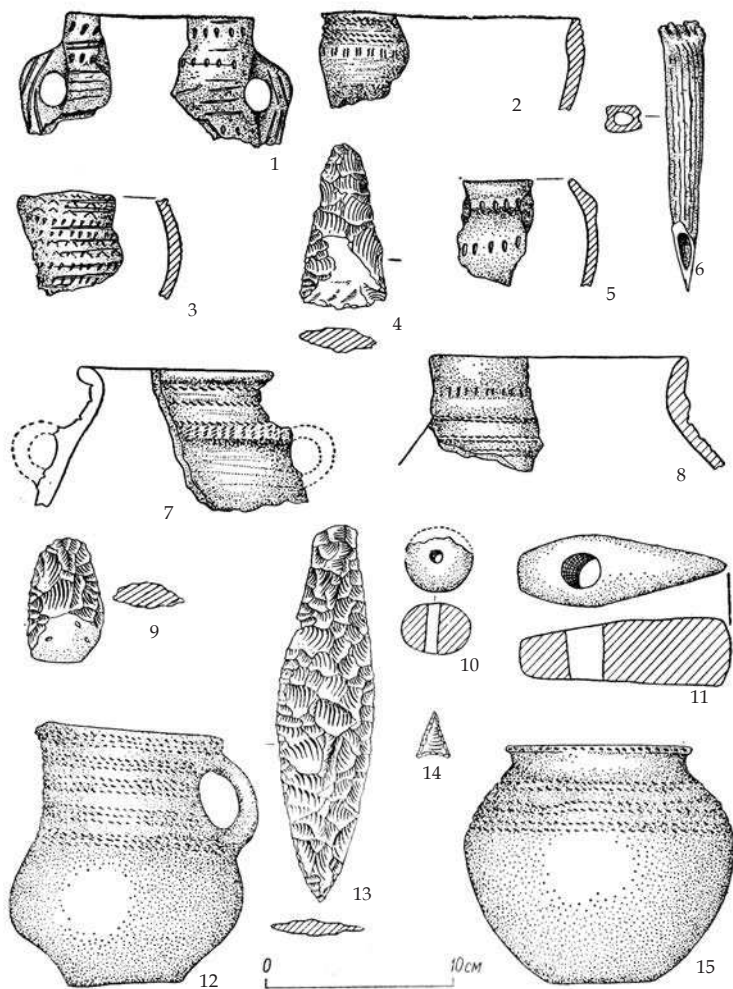

Рис. 1.10. Матеріали з пам'яток здовбицького етапу ГЗК та СК (2, 8): 1–8 – Зозів, поселення стжижовської культури; 9–15 – матеріали здовбицького етапу; 9–11 – Старий Витків; 12 – Гірка Полонка; 13, 14 – Берестечко; 15 – Завишніа; 1–3, 5, 7, 8, 10, 12, 15 – глиня; 4, 9, 13, 14 – кремій; 6 – кістка, 11 – камінь; 1, 3 – бабинська культура; 15 – катакомбна культура (за І. Свєшніковим)

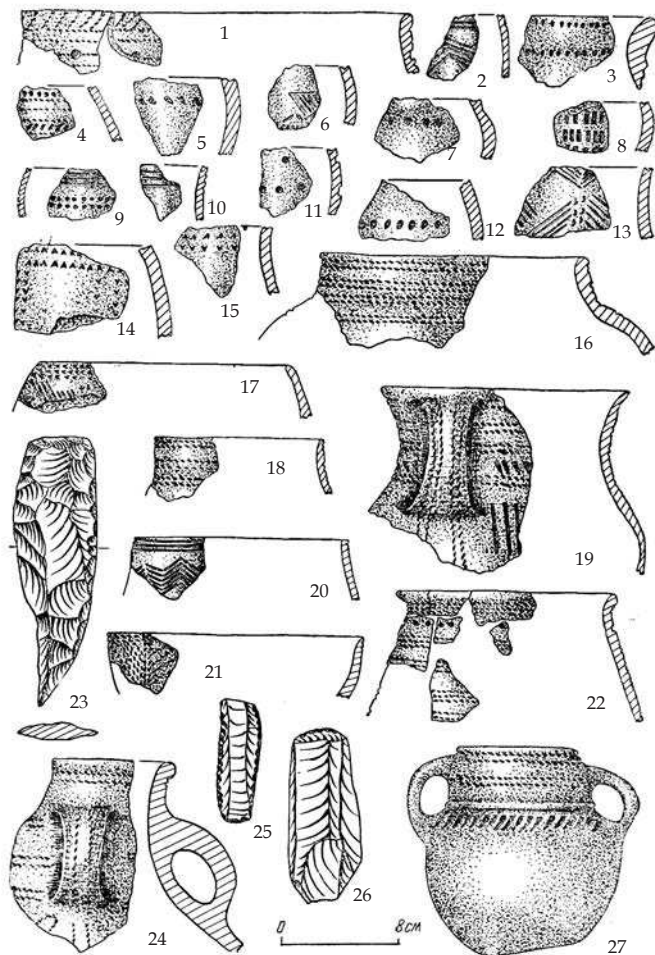

Рис. 1.11. Матеріали з поселень городоцького етапу ГЗК (18, 19, 22, 24, 27):
 1, 4, 5, 11, 14, 18 – Горки; 2, 6, 7, 12, 13, 17, 20, 21 – Чудви; 3, 8, 16 – Коршів;
 9, 15 – Ляховичі; 10, 22 – Волсвин; 19 – Ріпнів; 23–26 – Грабовець;
 27 – Залужжя; 1–22, 24, 27 – кераміка; 23, 25, 26 – кремій
 (за І. Свешніковим)

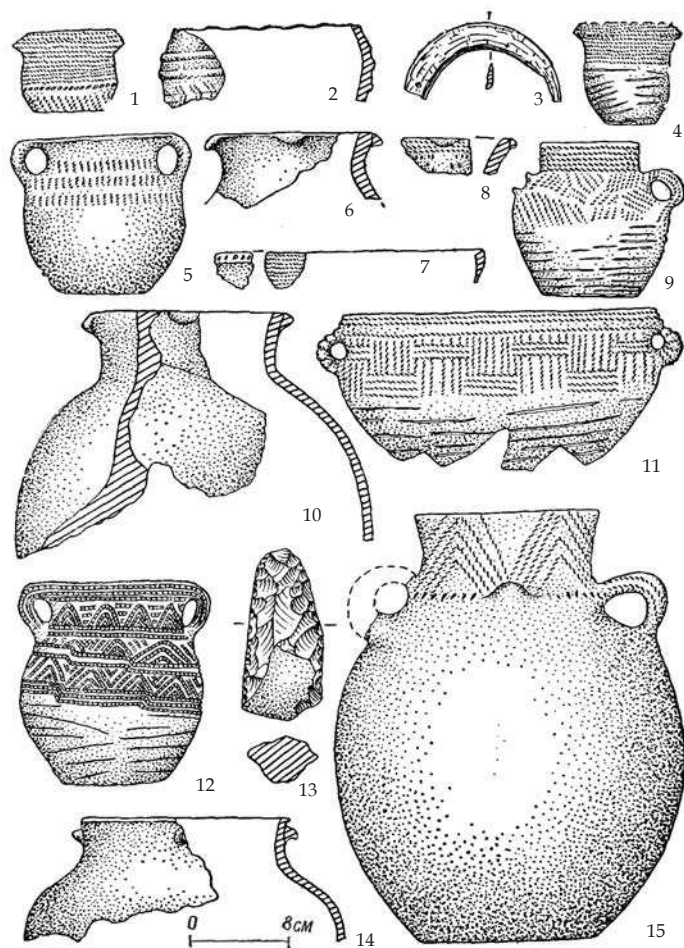

Рис. 1.12. Матеріали з пам'яток МК (6, 10, 14), бабинської культури (2), СК: 1 – Зимне, випадкова знахідка; 2, 6 – Городок, випадкові знахідки; 3 – Валентинів, поховання, відкрите 1965 року; 4 – Черників, поховання; 5, 15 – Вишків, поселення; 7 – Вільхове, поселення; 8 – Торчин, поселення; 9, 11, 12 – Валентинів, поховання, відкрите 1936 р.; 10, 13, 14 – Коршів, поселення; 1, 2, 4–12, 14, 15 – кераміка; 3 – ікло кабана; 13 – кремій (за І. Свєшніковим)

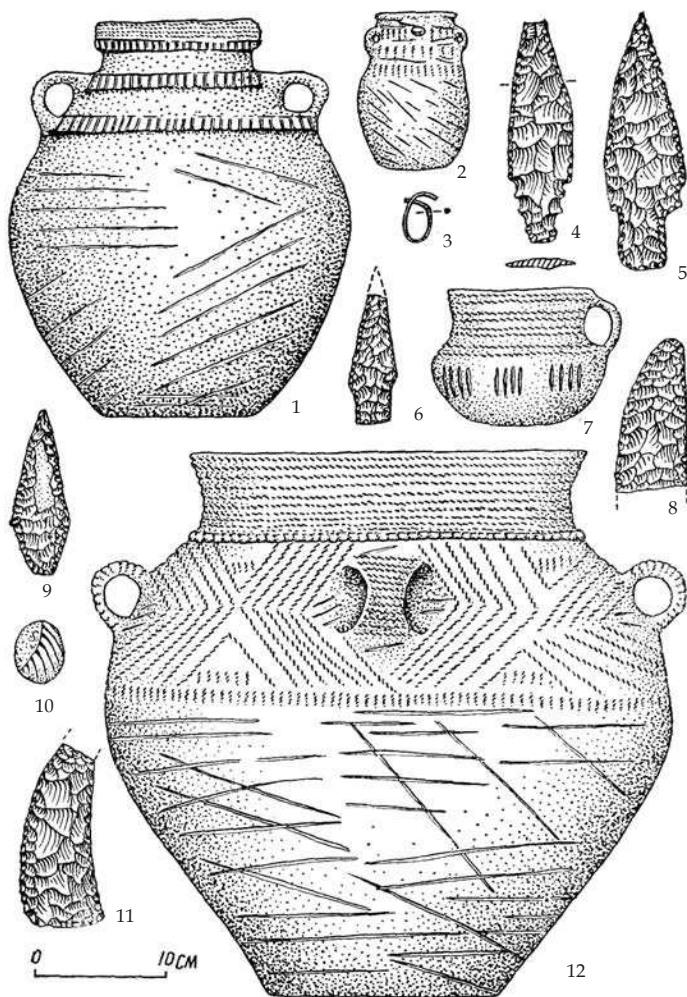

Рис. 1.13. Торчин Волинської області. Матеріали МК, СК з могильника:
 1–3 – речі зі зруйнованих поховань № 4; 5, 8, 9, 12; 6 – поховання № 10;
 7 – поховання № 6; 10 – поховання № 11;
 11 – поховання № 8, 1, 2, 7, 12 – кераміка; 3 – мідь; 4–6, 8–11 – кремень
 (за І. Свешніковим)

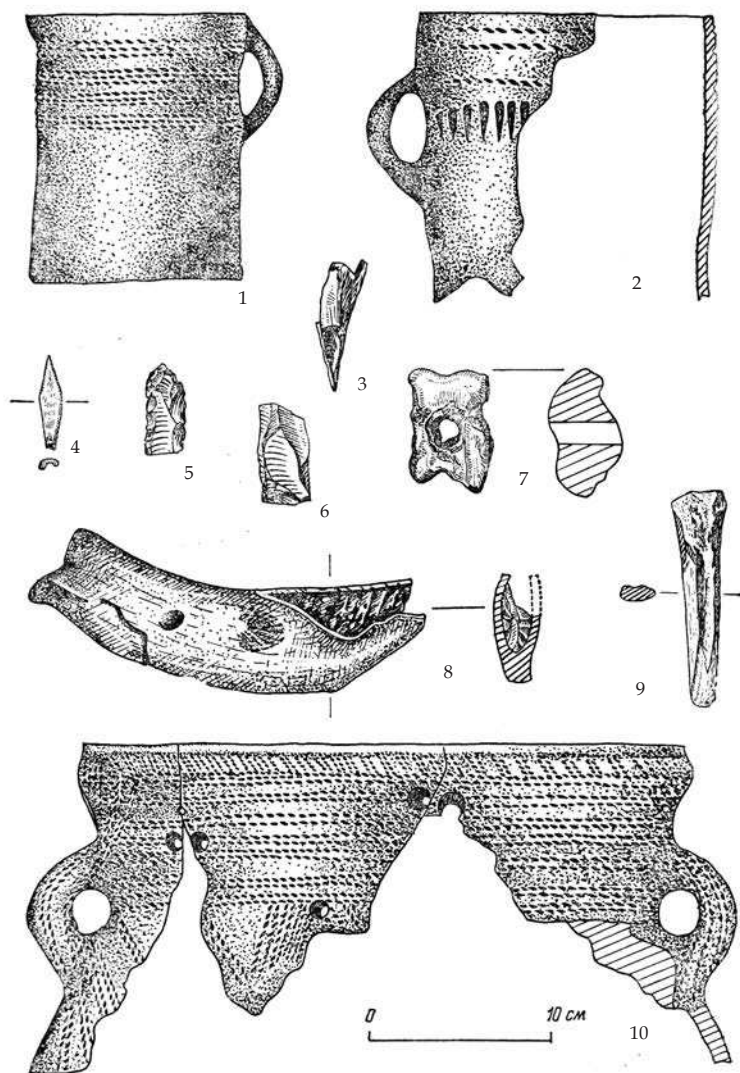

Рис. 1.14. Зозів II, 1961–1964 рр. Матеріали з жител та ям СК (10) і здобвицького етапу ГЗК: 1, 2 – яма № 21, 3–6 – житло I; 7 – житло VI; 8–10 – житло V; 1, 2, 10 – кераміка; 3, 4, 7, 9 – кістка; 5, 6 – кремень (за І. Сवेशніковим)

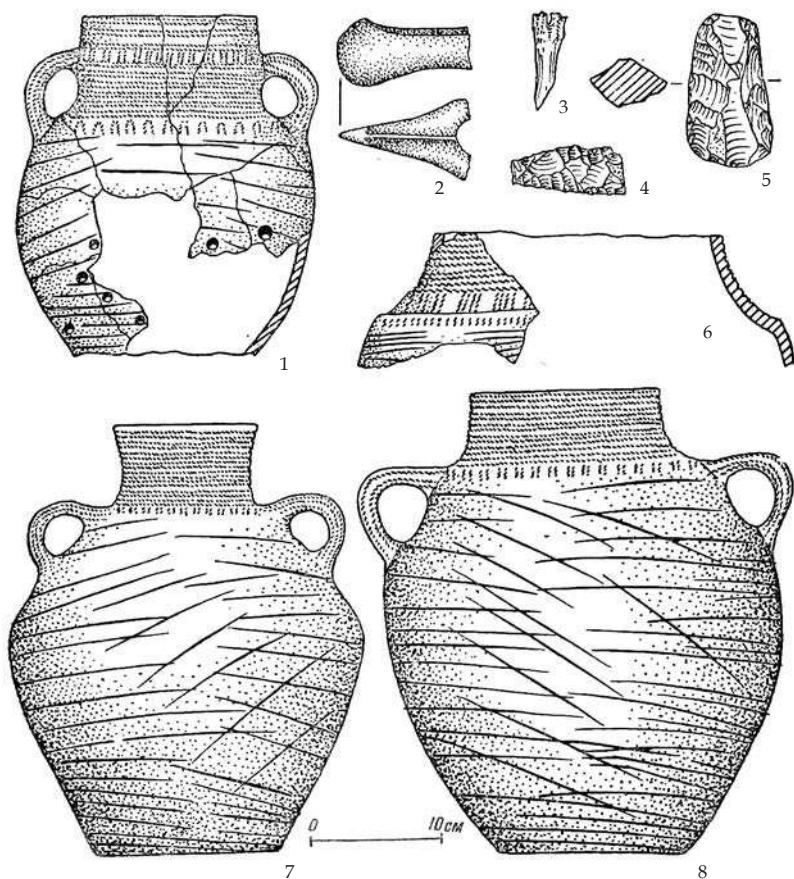

Рис. 1.15. Зозів II. Матеріали з культурного шару і ям стижовської культури: 1, 7, 8 – яма № 22; 2, 5 – культурний шар; 3, 4, 6 – яма № 19; 1, 6–8 – кераміка; 2 – камінь; 3 – кістка; 4, 5 – кремень (за І. Свешніковим)

Отже, станом на початок 1980-х років стжижовські пам'ятки набули статус окремої культури, відмінної, зокрема, від синхронної городоцько-здовбицької, з якою співіснували, можливо, кілька століть. І. Свешніков, а перед ним Є. Глосік (1968 р.) описали повний комплекс ознак СК.

У 70–80 рр. XX ст. І. Михальчишином проведено археологічні розвідки на правому березі р. Західний Буг у кількох районах Волинської та Львівської областей. При цьому виявлено десятки пам'яток та артефакти різних культур доби бронзи, у тому числі епішнурових: городоцько-здовбицької, межановицької, стжижовської. Подібних масштабних досліджень у зазначеній прикордонній зоні за останні півстоліття поки що не було.

З 1972 р. до вивчення бронзового віку Західноволинського Полісся (у межах річки Стиру та Горині) долучився Г. Охріменко, який в басейні р. Кормин (правої притоки Стиру) та р. Млинок (лівого доплаву Горині) виявив куц пам'яток, зокрема поселення та поховання в околицях населених пунктів: Ничогівка (уроч. Землянки), Майдан-Липно (уроч. Круг-ле Поле, Дубок, Гаєвське, Неріччя, Хмельове, Бирча), Гораймівка (уроч. На Куту, Берестянське) Маневицького р-ну Волинської обл.; Осова (уроч. Кошарки, Осокори, За Корчі, Ожгове, Криничка Перша, Криничка Друга), Великий Мідськ (уроч. Береззе), Золотолин Костопільського р-ну, Заслуччя Дубровицького р-ну Рівненської обл.; сліди поселень по обох берегах р. Путилівки неподалік від м. Цумань Ківерцівського р-ну, а також с. Тур Ратнівського р-ну (В. Артюх), с. Затишшя Шацького р-ну Волинської обл. Усього відкрито понад 20 пам'яток.

Зібрана в межах річки Стиру і Горині (басейни річок Кормин та Млинок) колекція кременів, кам'яних виробів і, передусім, кераміки (близько 500 фрагментів та розвалів посуду) – найбільша з теренів Полісся. Це важливо тому, що в зоні Полісся до 1980-х рр. відомі були лише деякі пам'ятки

СК (наприклад, Колки Сарненського р-ну, м. Ковель [Głosik, 1968, s. 7–117] та ін.), і складалося враження про їх незначну кількість. Так подано й на карті І. Свешнікова [Свешніков, 1974, с. 120, рис. 41]. Проте, як показали розвідки Г. Охріменка, поліський ареал поширення пам'яток СК значний, хоча, більшою або меншою мірою, охоплює всього п'ять поліських районів: Маневицький, Ківерцівський, Рожищенський Волинської обл. і Костопільський та Володимирецький на Рівненщині. Тут носії СК заселяли басейни середніх та невеликих річок: Кормину, Путилівки, Конопельки, Млинка. Інші пункти з незначною кількістю матеріалів розпорошені в більш північних частинах Прип'ятського Полісся, в тому числі, за даними М. Кривальцевича, на території Білорусі [Кривальцевіч, 1999, с. 83].

У 1982 р. вийшла ще одна важлива робота, присвячена малодослідженій галузі господарства – кременярству енеоліту та доби бронзи. Її автор В. Конопля схарактеризував основні риси цього промислу, зокрема в ГЗК та СК, не виділяючи їхніх особливостей, та навів номенклатурний список крем'яних виробів із поселень Зозів II та Перевередів [Конопля, 1982, с. 17–31]. У цей час, як пише автор, кременярство переросло у «вищу форму – високоспеціалізоване виробництво» [Конопля, 1982, с. 30].

1985 року поблизу с. Осова Костопільського р-ну Рівненської обл. Г. Охріменко відкрив житло стжижовської культури з багатими археологічними матеріалами – керамікою та крем'яними виробами. Крім того, кілька поселень СК та їх сліди виявив пізніше, у 1987 р., В. Конопля в Рожищенському р-ні Волинської обл. [Конопля, Оприск, 1991].

Найбільш повно СК описана І. Свешніковим у колективній монографії «Археология Прикарпаття, Волыни и Закарпаття» (1990). У ній автор окреслює територіальні межі культури – від Горині до басейну Західного Бугу, від Верхнього Поприп'яття на півночі до верхньої течії Західного

Бугу, Стиру, Ікви. Краще вивчені, за словами І. Свешнікова, басейни Західного Бугу та Рівненська обл. [Археология Прикарпаття..., 1990, с. 68]. Зазначено, що серед пам'яток СК (початок 90-х років) відомо 66 поселень, 24 окремих поховання та могильники, 4 скарби. Площа поселень могла сягати 1400 м² (Валентинів). На 15-ти поселеннях Польщі та Волині досліджено 7 000 м² та виявлено при цьому 13 жител і багато ям. На пам'ятках Зозів II, Муравиця, Перевередів відкрито невеликі майстерні. Житла склалися із наземних та заглиблених частин (останні мали неправильну овальну форму та невеликі розміри, наприклад, 3,4х5,6 м), інколи заглиблень було два-три [Археология Прикарпаття..., 1990, с. 68].

Крем'яні майстерні часто були високоспеціалізованими виробничими центрами з виготовлення крем'яних знарядь, зокрема, в Муравиці – серпоподібних ножів та накопичників серпів, у Перевередові – крем'яних сокир [Археология Прикарпаття..., 1990, с. 69]. Стаття проілюстрована досить якісною таблицею кераміки, кам'яних, палеометалевих виробів. Достатньо уваги приділено господарству стжижовського населення: зазначено, що значного розвитку набуло землеробство та скотарство, допоміжними галузями залишалися полювання, рибальство. Вказано на специфіку кераміки, кам'яних, крем'яних, кістяних, бронзових виробів, у т. ч. прикрас. Пам'ятки СК продатовані автором XVIII–XVI ст. до н.е. [Археология Прикарпаття..., 1990, с. 71–73].

У цій статті також подано опис поховального обряду та супровідного інвентарю. На основі аналізу поховань зроблено висновок про існування родової еліти, зокрема вождів-воїнів. Автор також вважав, що проблема походження СК ще не вирішена, але «витоки її особливостей потрібно шукати на сході, у колі катакомбної етнокультурної спільноти» [Археология Прикарпаття..., 1990, с. 74].

У 2005 році в піщаному кар'єрі біля с. Майдан-Липно (уроч. Кругле Поле) Г. Охріменком проводилися рятівні розкопки, в ході яких відкрито яму та житло СК, а також кераміку, крем'яні знаряддя.

У виданій колективом авторів (Г. Охріменко, М. Кучинко, Н. Склярєнко та ін.) монографії «Олександр Цинкаловський та праісторія Волині» (2007) вміщена стаття «Особливості стжижовської культури Волині та Волинського Полісся». У ній висвітлено питання історії дослідження СК, зроблено короткий огляд етапів вивчення СК на Люблінщині та Волині в довоєнний і повоєнний періоди. У рубриці «Загальна характеристика стжижовської культури Волині та Волинського Полісся» описано пам'ятки Поліської зони, про які раніше майже нічого не було відомо. Згадується серед них і поселення Майдан-Моквинський, досліджуване Тадеушем Сулімірським у 1938 р. На наш погляд, це пам'ятка городоцько-здовбицької культури. Помилковим був погляд авторів стосовно того, що у формуванні СК значна роль належить пізнім неолітичним групам Полісся [Охріменко, 2007, с. 428–429].

У 2007 р. опублікована стаття В. Самолюка про особливості поселення СК над р. Іква, в якій повідомляється про виняткову багаточарову пам'ятку доби бронзи Дубно-Волиця [Самолюк, 2007, с. 58–72], де виявлено старожитності межановицької, городоцько-здовбицької, стжижовської, бабинської та інших культур. Розташована на правому березі Ікви, пам'ятка знаходиться поблизу багатого родовища кременю, який тут виходить майже на поверхню. За визначенням автора, її площа 6 га. Розкопками досліджено 200 м² площі і виявлено 7 об'єктів – ям СК, в яких були крем'яні вироби та уламки від них, відходи крем'яного виробництва, кераміка і кістки тварин (рис. 1.16–рис. 1.20).

Унікальність цих ям-майстерень з обробки кременю в тому, що кожен об'єкт містив фрагменти кераміки різних культур: СК [Самолюк, 2007, рис. 2: 7, 15], ГЗК (можливо, і МК) [Самолюк, 2007, рис. 5: 17; рис. 2: 3; рис. 5: 5, 9], БК [Самолюк, 2007, рис. 2; рис. 5; рис. 7; рис. 8]. Більшість кераміки та крем'яних виробів належали, як зазначає В. Самолюк, до СК, форма ям – межановицького типу. За висновком дослідника, пам'ятка Дубно-Волиця II була виробничим осередком, де перетиналися інтереси населення СК, ГЗК, МК та інших. Ретельно виконана В. Самолюком робота щодо вивчення окремої ділянки досить великої пам'ятки – важливий внесок у дослідження СК Волині.

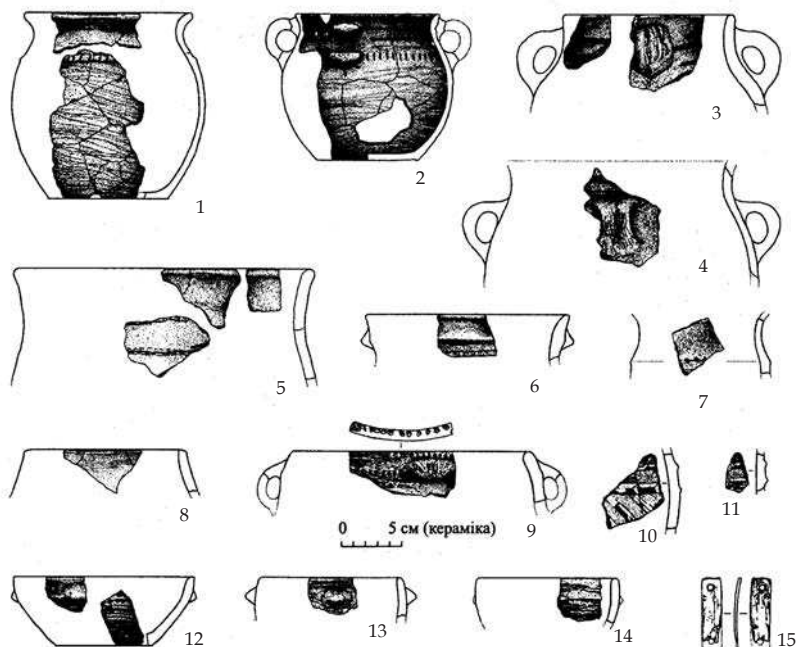

Рис. 1.16. Дубно-Волиця. Матеріали з об'єкта XIII
(за В. Самолюком)

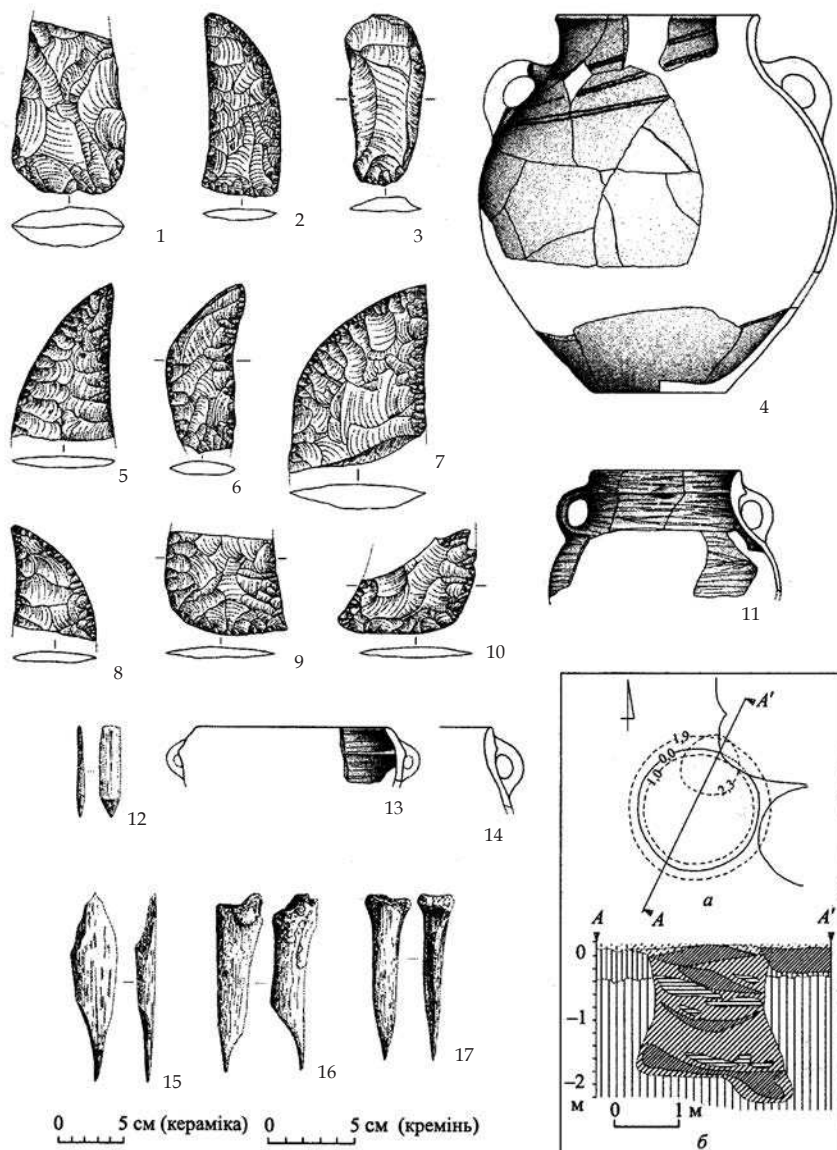

Рис. 1.17. Дубно-Волиця-2. Об'єкт Х. 1-3, 5-10 – вироби з кременя; 4, 11, 13, 14 – кераміка; 12, 15-17 – кістка. На схемі а – план, б – розріз (за В. Самолюком)

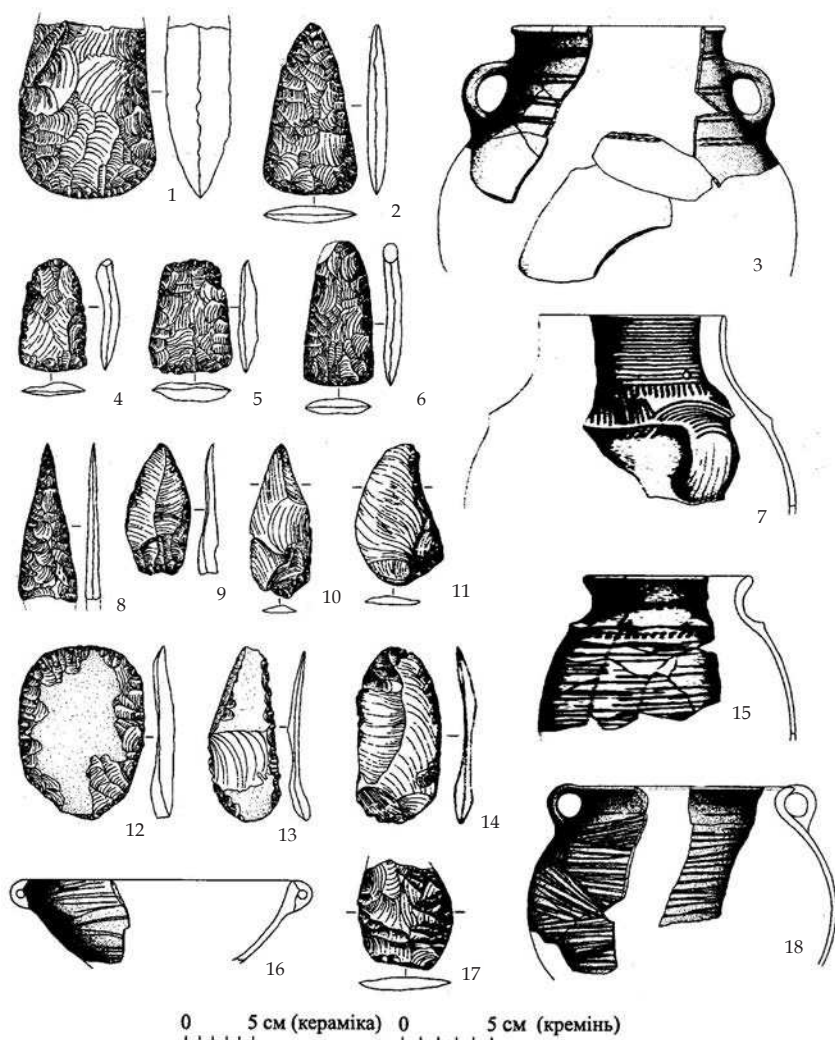

Рис. 1.18. Дубно-Волиця-2. Об'єкт І.
1-2, 4-6, 8-14, 17 – вироби з кременю; 3, 7, 15, 16, 18 – кераміка
(за В. Самолюком)

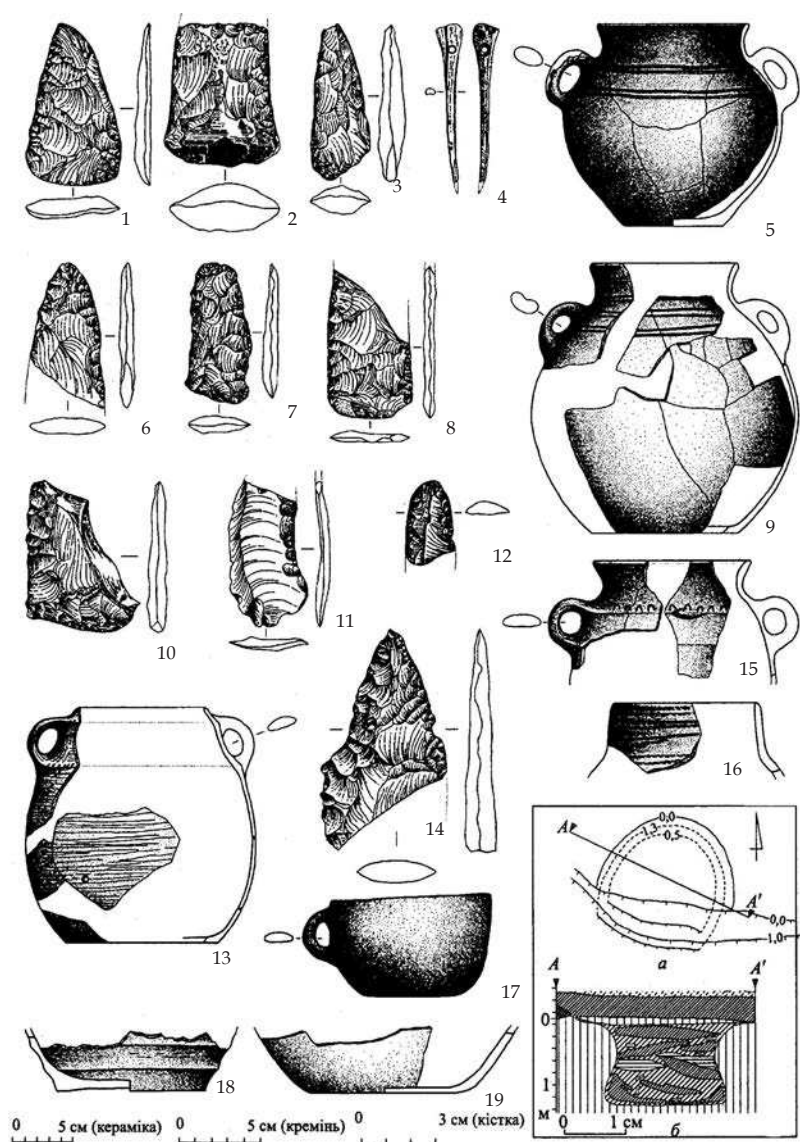

Рис. 1.19. Дубно-Волиця-2. Об'єкт IV. 1-3, 6-8, 10-12, 14 – вироби з кременю;
4 – кістка; 5, 9, 13, 15-19 – кераміка (за В. Самолюком)

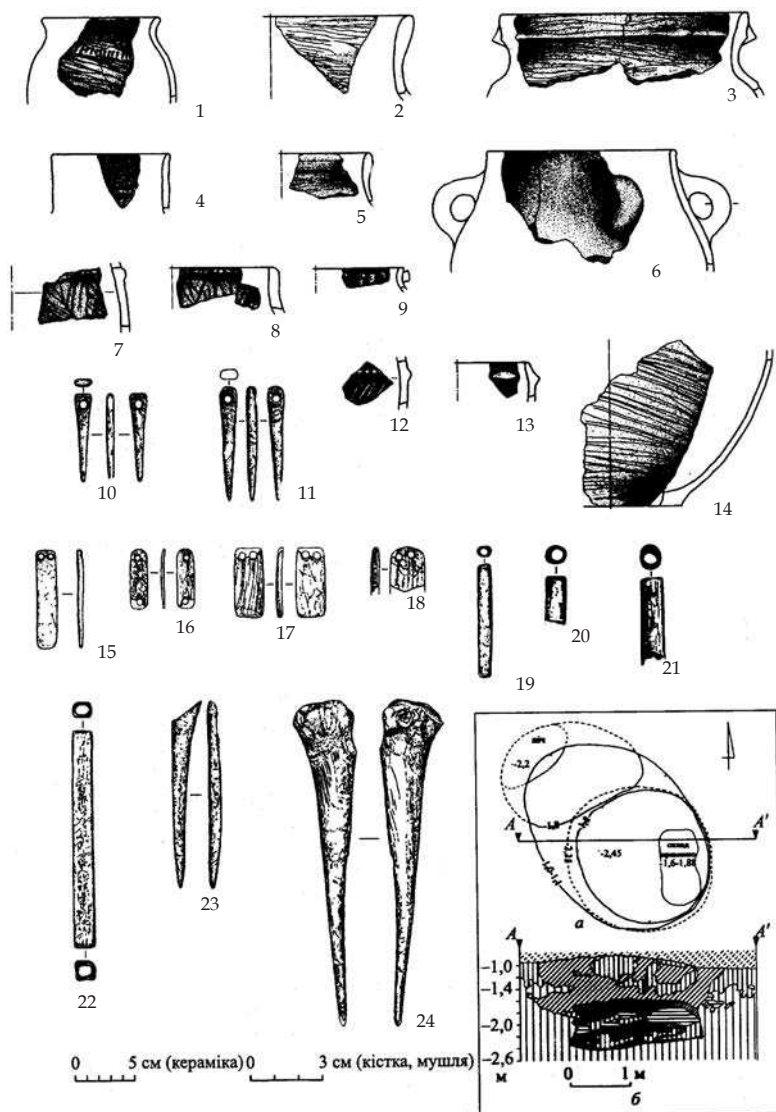

Рис. 1.20. Дубно-Волиця. Об'єкт XVI. 1-9, 12, 13 – кераміка;
10, 11, 15-24 – кістка (за В. Самолюком)

Особливо плідними за останні роки є праці люблінської дослідниці Г. Тарас. У 2005–2007 рр. опубліковано її статті про пам'ятки СК на Люблінщині [Taras, 2005, s. 179–194; Taras, 2007, s. 85–94]. У них авторка пише, що СК як «винятково оригінальна культура з'являється в складних умовах, що пояснюється перебуванням на відносно невеликій території між Горинню та Вепжем різних груп: фінальних фаз КШК, ККА, сусідством Волині та Поділля з понтійськими степами, а отже, ямною та катакомбною культурами» [Taras, 2007, s. 85]. Як зазначає дослідниця, виділення пам'яток СК в окрему культуру відбувалося поступово з різних причин, передусім у зв'язку з невеликою кількістю досліджених поселень та цвинтарів. Зокрема, лише поселення, виявлені на пам'ятках Ставок (Ю. Захарук) та Торчин (М. Пелешишин) вивчені відносно повно. Додамо від себе, що і кераміка СК, МК, ГЗК, БК внаслідок взаємодії носіїв цих культур часто має синкретичний характер, тому чітко визначити її культурну належність важко.

За даними Г. Тарас, СК датується 2000 (1950) – 1600 рр. до н. е. і частково синхронна межановицькій (2400 (2300) – 1600 рр. до н.е.) та тшинецькій (1750–1100 рр. до н.е.) культурам [Taras, 2007, s. 87]. Додамо, що на тих самих пам'ятках Західної Волині та Полісся поряд із матеріалами СК трапляються старожитності ГЗК. Прикладів одночасного співіснування СК та тшинецько-комарівської культури (ТКК) поки що немає. Ймовірно, населення ТКК прийшло на зміну людності СК. Цікава думка Г. Тарас стосовно того, що сільське господарство СК було подібним до рільництва межановицької культури [Taras, 2007, s. 88]. Не виключено, що різноманітні запозичення населенням СК від МК мали місце і на Волині. На спосіб життя та господарства носіїв СК Західного Полісся, крім цього, могла впливати і ГЗК. Жителі МК і ГЗК з'явилися на цій території (Волинській височині та в зандровій зоні) на кілька століть раніше, і, відповід-

но, їх модель господарства була більш адаптованою до місцевих умов. Проте вплив МК на СК був, імовірно, більшим, ніж вплив ГЗК.

Особливості господарства для потреб харчування, описані Г. Тарас, подібні до поданих І. Свешніковим. Дослідниця звертає увагу на те, що кількість коней (бл. 18%), свиней (бл. 20%), собак (7%) була значною [Taras, 2007, s. 89]. Посилаючись на Є. Ліберу, авторка пише, що крем'яне виробництво майстрів середовища СК (очевидно, із басейну річки Ікви, було орієнтоване переважно на віддалені території («зовнішні ринки»), особливо на людність МК [Taras, 2007, s. 89]. Але тут потрібно звернути увагу на те, що і населення МК Волині мало значні обсяги продукції (наприклад, майстерні біля с. Хрінники) і їхні вироби поширювалися, імовірно, і на захід та південний захід.

Г. Тарас докладно проаналізувала особливості поселень, жител, поховальний обряд СК, залучивши також інформацію про пам'ятки Волині [Taras, 2007, s. 88]. Разом із аналітичними спостереженнями над поховальним обрядом сепульклярних пам'яток південно-східної Люблінщини, поданими Б. Баргель та Є. Ліберою, ці відомості є вичерпними та особливо важливими для пізнання духовної культури носіїв СК. Всього ж на території Люблінщини на той час було відомо 86 поховань [Taras, 2007, s. 89-91]. Дослідниця звертає увагу на відмінності в офірному інвентарі – поряд з бідними (без інвентарю) є «багаті» поховання, у яких, крім посуду, виявлено крем'яні, кам'яні знаряддя, зброю, мідні, кістяні, фаянсові та інші предмети СК [Taras, 2007, s. 92-93]. Докладно описано також прикраси носіїв зазначеної культури. За Г. Тарас, СК могла співіснувати з класичною та пізньою фазами МК, проте, порівняно з МК, вона вивчена менше [Taras, 2007, s. 94].

У 2005 р. опубліковано статтю люблінських археологів Б. Баргель та Є. Лібери про поховальні пам'ятки Люб-

лінщини [Bargiel, Libera, 2005, s.197–211]. У ній детально і всебічно описано (з використанням статистичного методу) різні аспекти поховальних пам'яток СК Люблінщини. У висновку автори зауважують, що серед поховань важко виділити елітні могили з інсигніями влади: «атрибутів, пов'язаних з позицією і рангом померлих», не помічено. А втім, тут є «бідні» та «багаті» поховання зі значними дарунками небіжчикам. Б. Баргель та Є. Лібера пропонують синхронізувати пам'ятки СК з класичною фазою МК. Автори висловлюють також думку, що ГЗК у цей час переживала занепад, проте вже сформувалася МК (рання фаза). Період існування СК вважали недовготривалим. Кераміка СК виявляє подібність між собою і є «герметично замкненою» [Bargiel, Libera, 2005, s. 200–201].

Проблемам епішнурових культур (серед них і СК) останні роки приділяє увагу К. Бунятян [Бунятян, 2013, с. 33–50; Бунятян, 2014, с. 18–30 та ін.]. У публікаціях, зокрема, розглядаються питання синхронізації МК, ГЗК, СК, наявний стан джерел, етнокультурна ситуація в середньому періоді доби бронзи, подаються цікаві міркування про взаємовідносини СК та бабинської культур.

Отже, завдяки праці кількох поколінь дослідників (Є. Глосіка, І. Свешнікова, М. Пелещишина, Ю. Захарука, М. Поланської, Я. Гурби, В. Баргель, Є. Лібери, Ю. Нікольченка, В. Самолюка, В. Ткача та ін.) отримано не лише важливі археологічні матеріали, а й розроблено різні теоретичні проблеми стжижовської культури. Проведені у 2009–2010 рр. масштабні розкопки ДП «Волинські старожитності» на багатошаровій унікальній пам'ятці на окраїні с. Рованці (уроч. Гнідавська Гірка) поблизу м. Луцька та підготовлені на належному рівні звіти значно доповнили наші уявлення про СК, БК.

1.2. Пам'ятки та ареал поширення СК

На сьогодні кількість пунктів, пов'язаних з перебування носіїв СК, лише в межах Волинської та Рівненської областей перевищує 100 [Охріменко, 2005, с. 386–418; Охріменко, 2006, с. 22–27; Охріменко, Скляренко, Ткач, 2006, с. 404–413; Охріменко, Кучинко, Скляренко, Шовкович, 2007, с. 425–456; Ткач, 2007, с. 571–712; Самолук, 2007, с. 58–72]. Це поселення, поховання, окремі знахідки. Одношарових пунктів відкрито мало: Фалемичі, Ставок, Милуші, Торчин, можливо, Усичі II (останні два виявлені М. Пелещишиним) [Пелещишин, 1971, с. 89–103]. Переважно відомі багатошарові пам'ятки.

Значна кількість нововідкритих пам'яток з'явилася завдяки розвідкам В. Ткача в середній течії р. Ікви [Ткач, 2007, с. 571–712], С. Терського в басейнах річок Путилівка та Козулька: Перемилівка, Тушебінь, Косарево (усна інформація – Г. О.) та ін. Г. Охріменком на Поліссі виявлено поселення та поховання поблизу сіл Люб'язь, Золотолин, Великий Мідськ, Осова–Стороживка, Осова–Накоти, Осова–Осівка, Осова–За Корчі, Ничогівка (грунтові поховання), Майдан-Липно–Кругле Поле, Майдан-Липно–Бирча, Цумань, Башлики в Костопільському, Любешівському, Ківерцівському, Маневицькому р-нах Волинської та Рівненської обл. Крім поселень та поховань, надзвичайно важливою категорією старожитностей СК є крем'яні майстерні, відкриті поряд з виходами кременю на поверхню. Лише в Млинівському та Дубенському р-нах Рівненської обл. їх відомо більше 10: Озлів, Млинів–Муравиця (роботи І. Свешнікова, В. Коноплі), Млинів II (лівий берег Ікви – південніше від селища), Береги, Остріїв, Перевередів, Липа та ін. Досліджено рештки двох жител на межі Костопільського і Маневицького р-нів (села Осова і Майдан-Липно).

За спостереженням Є. Глосіка, племена СК проживали на люблінсько-волинських лесових ґрунтах, тобто на родючих землях. Західний кордон СК зафіксовано біля р. Вепж, північний – поблизу межі лісостепу та Полісся [Taras, 2005, s. 182]. З останнім положенням погодитись важко, про що вже було сказано [Охріменко, Кучинко, Скляренко, 2007, с. 425–456]. Справді, донедавна пам'ятки СК були відомі переважно в межах Волино-Люблінської височини [Свешніков, 1974, с. 120; Археология..., 1990, с. 60, мал. 17]. Лише в басейнах р. Турії та р. Случі значилися три пункти цієї культури, а також в басейні р. Усті. На Поліссі пам'ятки СК найбільше поширені в надбережжях Стиру, Кормину, Путилівки, Конопельки, Усті. На Волино-Люблінській височині – на берегах Вепжа, Луги, Черногузки [Археология Прикарпатья..., 1990, с. 68], Стубли, Ікви, Стиру. Інші пункти з незначною кількістю матеріалів розпорошені в більш північних частинах Прип'ятського Полісся, у тому числі на території Білорусі [Кривальцевіч, 1999, с. 83].

У зв'язку зі збільшенням джерелознавчої бази стосовно поховальних пам'яток – виявлення нових пунктів біля Ничогівки, Володимира-Волинського, Шепеля, Торчина II, Підгаєць – з'явилася можливість більш докладного їх вивчення. Всього на початок 90-х років XX ст. було відомо до 30 могильників, місць окремих поховань, в яких відкрито більше 100 могил [Археология Прикарпатья..., 1990, с. 68].

До недавнього часу пам'яток СК на Волинському Поліссі було відомо мало, а її локальні поліські прояви взагалі майже не знані. У той час білоруськими археологами [Исаенко, 1987, с. 25–26] виділялася «поліська культура шнурової кераміки», яка найбільш близька до стжижовської культури, на думку М. Кривальцевича, в керамічному виробництві (багата шнурова орнаментация, штрихована поверхня посудин (так звані розчеси – Г. О.), домішка шамоту до глиняної маси, окремі морфологічні ознаки [Кривальцевич, 1994, с. 121].

Безперечно, кераміка північного ареалу СК (білоруського та українського Поприп'яття) має певні особливості, зокрема, зумовлені контактами та впливами пізньонеолітичних (німанської та волинської), а також середньодніпровської культур. На це звернув увагу М. Кривальцевич, який відзначив значну подібність матеріалів стжижовської культури деяких пам'яток межиріччя Прип'яті та пониззя Горині. З цього приводу дослідник писав: «Не можна виключати, що деякі прикметні риси Стжижова на Заході України і на території Польщі могли виникнути внаслідок впливів з півночі, тобто із середовища т. зв. «групи поліської шнурової кераміки» [Кривальцевич, 1994, с. 121].

На початок 90-х років минулого століття тут було відомо 66 поселень, 49 місць випадкових знахідок артефактів СК, 24 могильники та одиничних поховань, 4 скарби речей [Археология Прикарпатья..., 1990, с. 68] (рис. 1.21). У зоні Полісся про поселення інформації мало, здебільшого це були невеликі хутори з 2–3 розташованих на певній відстані об'єктів. Інколи житла СК фіксуються на багатошарових пам'ятках, де є об'єкти ГЗК, ТМК та СК (Майдан-Липно-Кругле Поле, Золотолин, Великий Мідськ-Гута та ін.).

Топографія розміщення пам'яток СК досить різноманітна: на високих берегах річок (Гнідава, Хорупань, Муравиця), на мисах (Перевередів), підвищеннях серед боліт (Щеперів), поблизу озер (Тур). Їх площа в лісовій зоні Волині могла досягати від 1,5 гектара (Валентинів, Торчин), до 2 і більше гектарів (Фалемичі, Гнідава). На 16 з них проводилися розкопки: Гнідава, Щепель (роботи ДП «Волинські старожитності»), Валентинів, Лище, Коршів, Майдан-Липно Волинської обл., Зозів II, Озліїв, Муравиця, Лопавше, Перевередів, Остріїв, Волиця Страклівська, Пересопниця Рівненської обл., Вільхова Львівської обл. На поселенні Зозів II досліджено три житла, в Озлієві – чотири, у Валентинові – два, в Муравиці, Торчині, Лище, Млинові – по од-

ному. Вони складалися з заглиблених та наземних частин, були невеликих розмірів (приблизно 16 м² – Озліїв III). Діаметр вогнищ міг становити 1–1,3 м [Археология Прикарпаття ..., 1990, с. 68–69].

Грунтові могильники СК розташовувалися поблизу поселень або безпосередньо на них (Лище, Гнідава, Валентинів, Озліїв, Підгайці, Торчин та ін.). У них виявлено скорчені та витягнуті скелети з різною орієнтацією покійника. Відомі також підкурганні поховання (Великий Боратин, Торговиця, Городок), де відкрито могили жінок та чоловіків в окремих ямах. У 1970 р. І. Свешніковим поблизу Жорнова досліджено курган овальної форми (11х19 м, висота його – 4,03 м [Археология Прикарпаття..., 1990, с. 69]). Подібної форми насипи зафіксовані на Волині ще в кількох пунктах і є, очевидно, продовженням поховальних традицій Причорномор'я доби бронзи. Окремі поховання СК відомі в Шпиколосах Львівської обл., Сьомаках, Черникові Волинської обл., Білеві, Волиці Страклівській, Білокриниці, Млинові, Могилянах, Озлієві Рівненської обл. Поховальні дарунки складаються з керамічних, кам'яних, крем'яних, кістяних виробів, мідних, бронзових прикрас [Археология Прикарпаття..., 1990, с. 69].

Регіональні групи СК. На основі даних про старожитності Люблінщини та правобережжя Західного Бугу (Іваничівський, Володимир-Волинський р-ни Волинської обл.) можна отримати уявлення про певну культурно-господарчу особливість СК регіону. Пам'ятки цієї території об'єднуються в Люблінську групу. До іншої, сусідньої, умовно виділеної локальної групи СК – Луцької (по лінії Володимир-Волинський – Луцьк) – відносимо пам'ятки в басейні Сарни, Черногузки, середньої течії Стиру (більше 20 км території носіями СК майже не заселялося). Виділяються також Дубенська (басейн Ікви), Поліська (басейни річок Путилівки, Кормину, Конопельки, верхів'я Усті), Рів-

ненська (верхня та середня течія Стубли та Усті) групи. На берегах р. Горинь пам'яток СК поки що невідомо – лише окремі знахідки.

Важливим є питання про час існування населення СК у Люблінському регіоні. Схоже, що пам'ятки цієї культури не з'явилися тут найраніше. Такою першопочатковою зоною формування СК міг бути Луцький та Дубенський регіони. До останнього можна включити весь басейн річки Ікви. Далі ж на захід (сучасну Люблінщину), на нашу думку, вирушила, ймовірно, своєрідна група СК (кілька родів), яка розвивала дещо в іншому етнічному середовищі певні особливості власної культури, що помітно, зокрема, в кераміці. Цілком слушним може бути припущення Б. Баргель та Є. Лібери про коротший час її там перебування [Bargiel, Libera, 2005, с. 200–201]. Ця тема, безперечно, потребує глибшого вивчення та порівняння етнографічних рис двох близьких зон проживання СК: Люблінського, з одного боку, та Луцького, Рівненського, Дубенського, Поліського регіонів, з іншого.

Орієнтуючись на наявні матеріали, можна виділити такі *локальні варіанти СК*:

1) Люблінський (пам'ятки в басейні р. Вепж та Західного Бугу на території Володимир-Волинського, Іваничівського р-нів) (рис. 1.22; рис. 1.23; рис. 1.24; рис. 1.25);

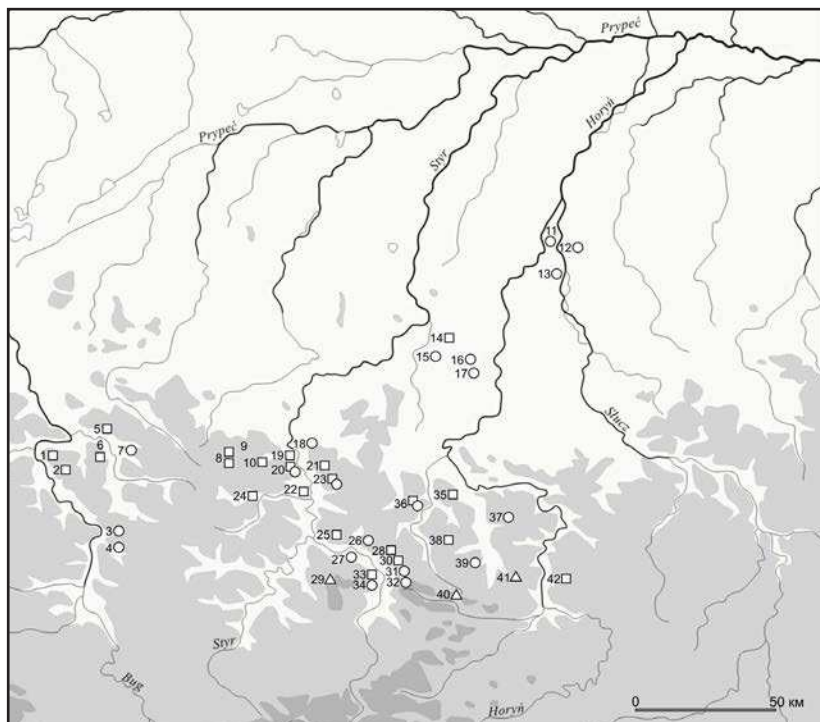
2) Луцький (пам'ятки басейну середньої течії Стиру з притоками Сарна і Черногузка на території Луцького, частково Горохівського та Локачинського р-нів);

3) Рівненський (пам'ятки середньої течії Горині з притоками Устя та Стубла на території Рівненського, Здолбунівського р-нів);

4) Поліський (в басейнах річок Путилівка, Кормин, верхня Устя, Конопелька на території Костопільського, Маневицького, Рівненського, Ківерцівського, Рожищенського р-нів);

5) Дубенський (пам'ятки в басейні р. Іква на території Дубенського, Млинівського р-нів).

Окремі важливі пам'ятки подаємо в контексті виділених локальних варіантів СК.

Легенда: ○ - поселення; △ - скарби; □ - поховання

Рис. 1.21. Карта пам'яток стжижовської культури: 1 – Кречів; 2 – Черників; 3 – Ромош; 4 – Яструбичі; 5 – Володимир-Волинський; 6 – Зимно; 7 – Фалемичі; 8 – Торчин; 9 – Усичі; 10 – Шепель; 11 – Заслуччя; 12 – Колки; 13 – Золотоліни; 14 – Ничогівка; 15 – Гораймівка; 16 – Осова; 17 – Майдан-Липно; 18 – Вишків; 19 – Зміїнець; 20 – Гнідава; 21 – Підгайці; 22 – Боратин; 23 – Ставок; 24 – Сьомаки; 25 – Торговиця; 26 – Муравиця; 27 – Перевередів; 28 – Млинів; 29 – Сморгда; 30 – Озліїв; 31 – Підгайці; 32 – Івання; 33 – Дубно; 34 – Дубно-Волиця; 35 – Білів; 36 – Пересопниця; 37 – Зозів; 38 – Жорнів; 39 – Здовбиця; 40 – Липа; 41 – Стеблівка; 42 – Могилани (за Г. Охріменком, Н. Склярєнко)

Люблінський локальний варіант СК (див. додаток А).

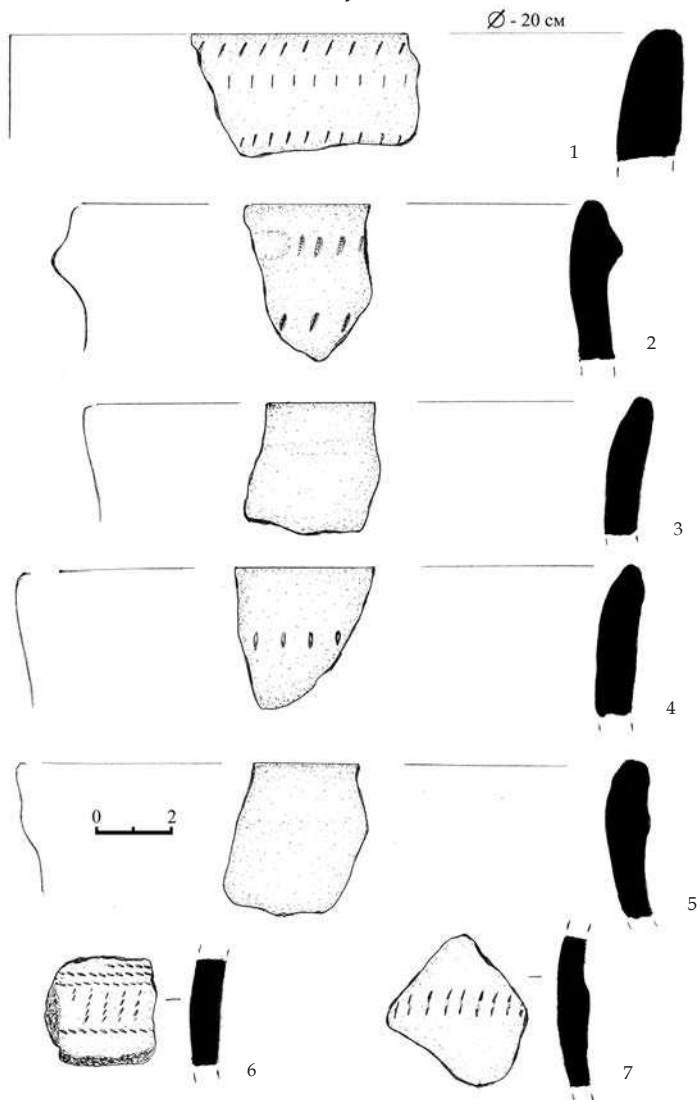

Рис. 1.22. Фрагменти кераміки СК:

1, 3-7 – Фалемичі, Володимир-Волинський р-н; 2 – Іваничі, Іваничівський р-н
Волинської обл. Рис. Г. Охріменка

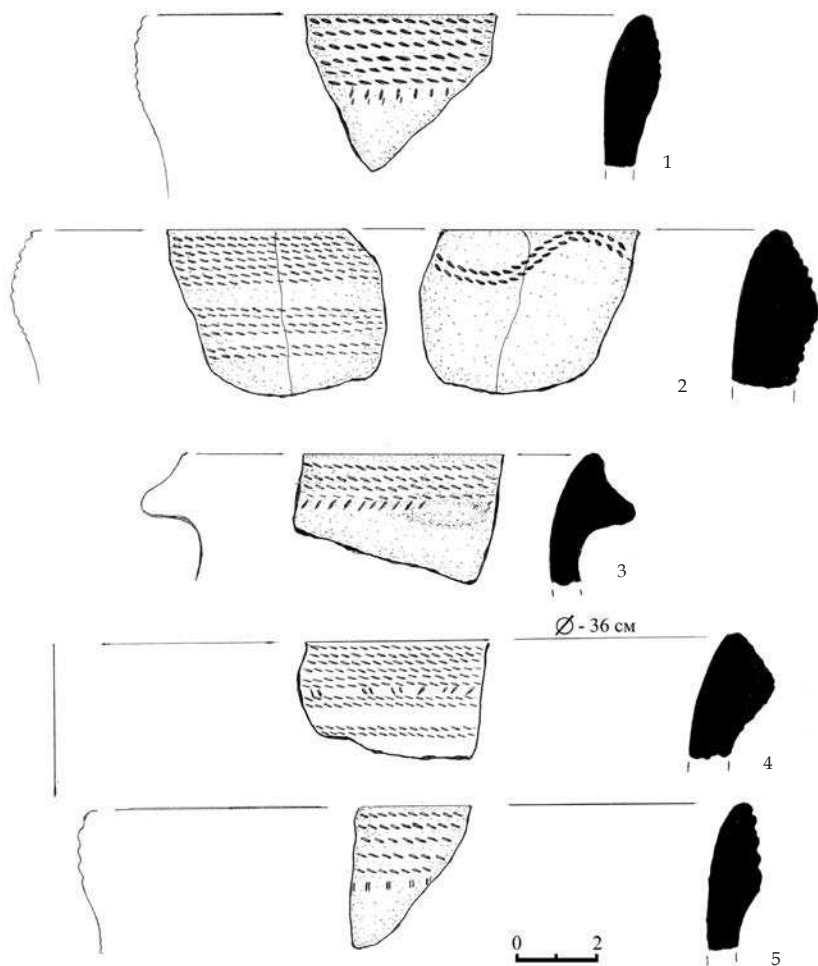

Рис. 1.23. Фрагменти кераміки СК. Фалемичі, Володимир-Волинський р-н
Волинської обл. Рис. Г. Охріменка

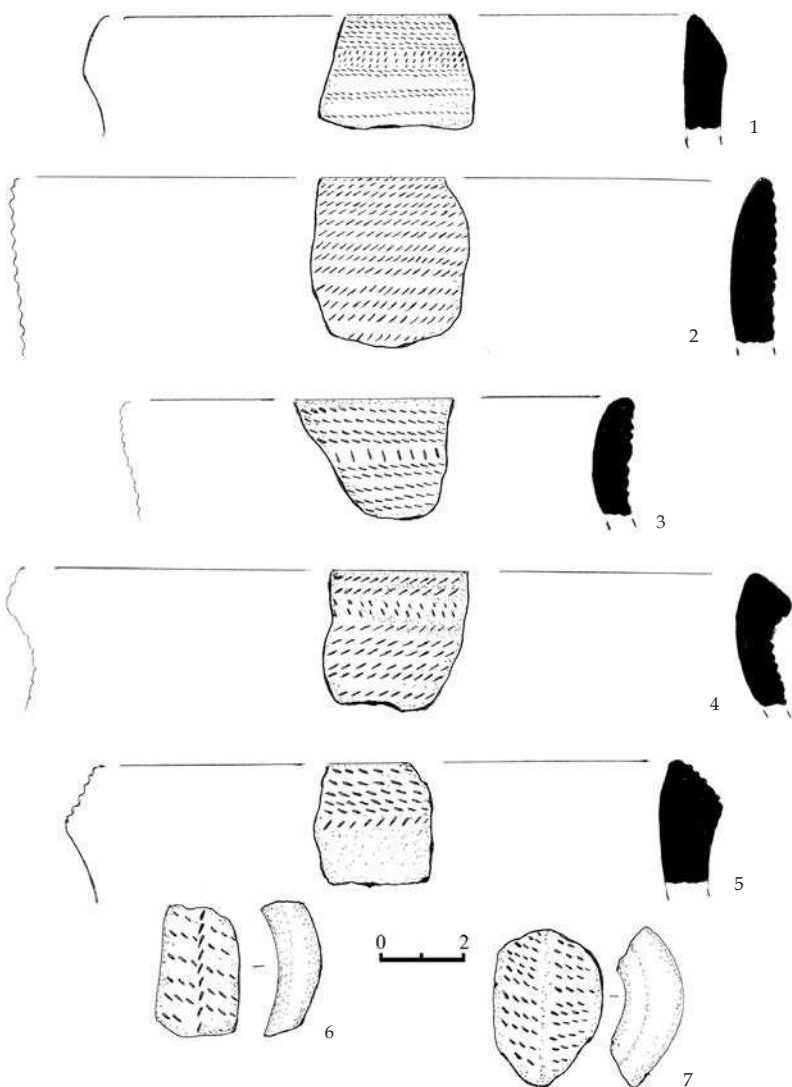

Рис. 1.24. Фрагменти кераміки СК.
 Фалемичі, Володимир-Волинський р-н Волинської обл. Рис. Г. Охріменка

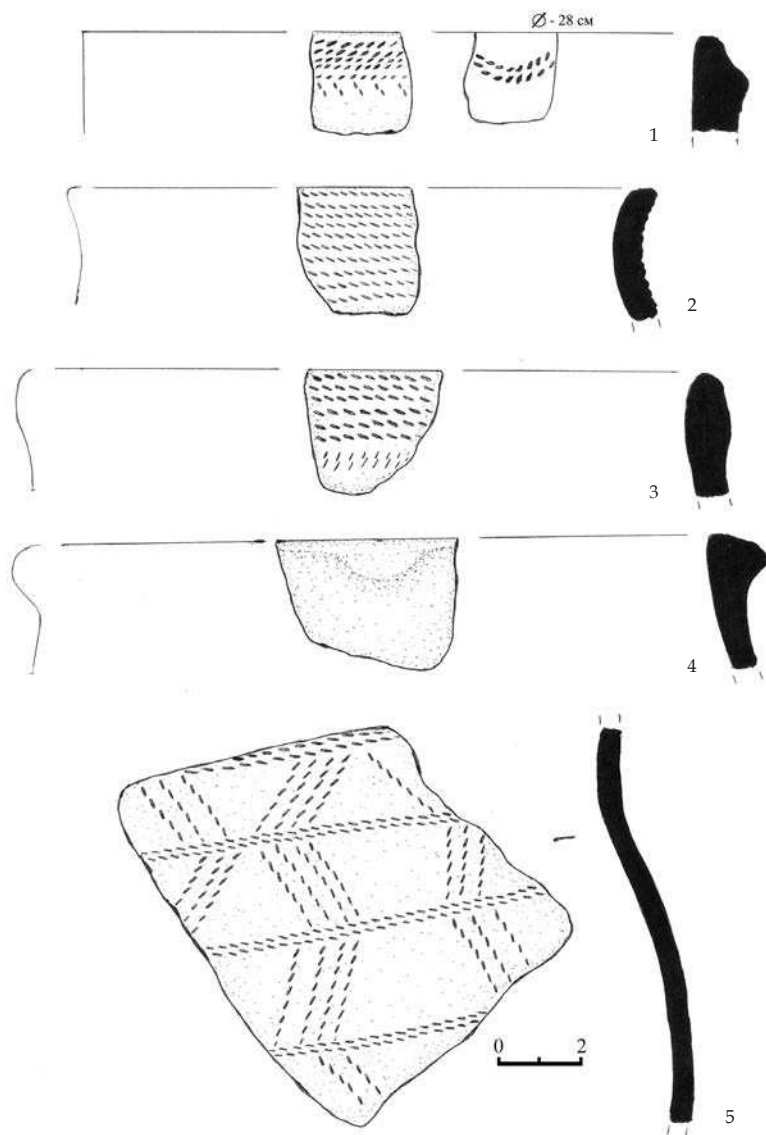

Рис. 1.25. Фрагменти кераміки СК.
Фалемичі, Володимир-Волинський р-н Волинської обл. Рис. Г. Охріменка

Луцький локальний варіант СК

Одним із найбільш інтенсивно заселених носіями стжижовської культури був сучасний Луцький р-н Волинської обл. Береги Сарни, Черногузки, відтинок р. Стир поблизу м. Луцька рясніють пам'ятками СК. Назвемо лише деякі з них:

Навколо міста Луцька та в ньому самому виявлено низку поселень та окремих знахідок цього населення: с. Ставок (вже неіснуюче село поблизу Луцька) (*рис. 1.4; рис. 1.5*), урочища Гнідава, Красне, с. Вишків, с. Зміїнець, с. Підгайці, с. Маяки, с. Милуші, с. Коршівець, с. Голишів та ін. Навіть у глибших шарах замку Любарта знайдено окремі фрагменти посуду СК. Дещо далі від Луцька, в цьому ж районі, виявлено пам'ятки СК в м. Торчин, с. Усичі, с. Шепель (роботи Я. Фітцке, М. Пелещишина) та ін. У зазначених населених пунктах відкрито такі види пам'яток:

1) уроч. Гнідава (с. Рованці) – поховання та велике поселення, де в об'єктах СК трапляється кераміка бабинської культури, досліджував М. Матвієйко, багаторічні поверхневі збори матеріалів робив Г. Охріменко; роботи ДП «Волинські старожитності»;

2) Боратин – курган, досліджуваний Я. Фітцке, та поселення; розвідки І. Бойка (*рис. 1.28; рис. 1.60: 3–5; рис. 1.61:2, 5*);

3) Торчин – два цвинтарі та поселення;

4) Усичі (хут. Валентинів) – поховання та поселення (роботи Я. Фітцке та М. Пелещишина);

5) Шепель – кілька поселень та поховання (роботи ДП «Волинські старожитності», 2009 р.) (*рис. 1.26; рис. 1.27; рис. 1.61:4*);

6) Веселе – випадково виявлене селянином С. Сільчуком у 1960-х роках поховання (грунтове): кістяк, посипаний вохрою, на грудях лежали крем'яний кинджал та наконечник списа; в селі знайдено знаряддя праці, подібні до виробів СК (*рис. Г.51*);

7) Рокині – на березі р. Стир сліди поселення (*рис. 1.60:2*);

8) Маяки – в кількох місцях сліди поселення на березі р. Стир (рис. 1.61:1);

9) Зміїнець – на березі р. Стир поселення та рештки поховань (рис. 1.30);

10) Іванчиці – сліди поселення (рис. 1.31:5);

11) Милуші – поселення над берегом р. Стир (рис. 1.31:3, 4);

12) Коршів – у нижніх шарах давньоруського городища (рис. 1.60:1).

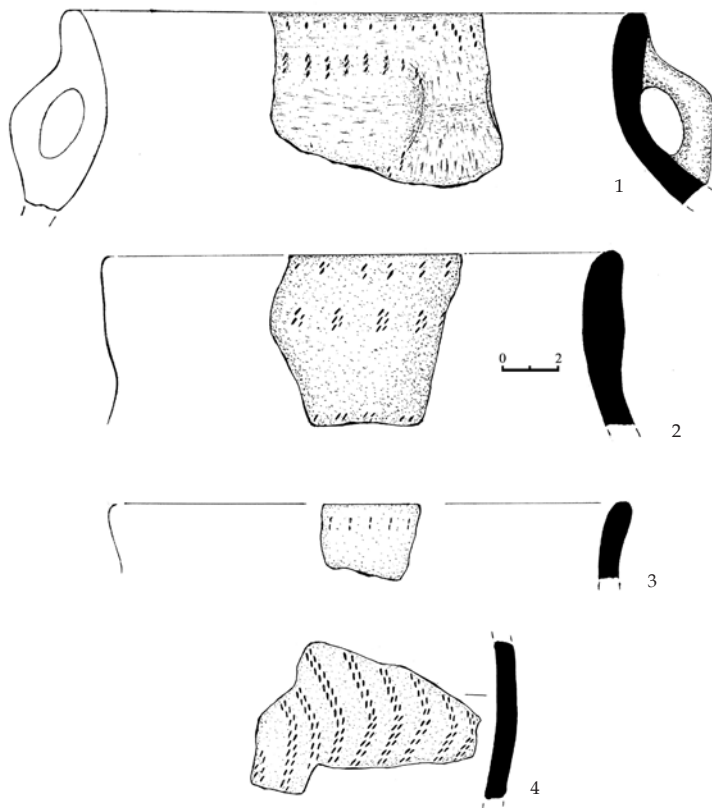

Рис. 1.26. Фрагменти кераміки СК. Шепель, Луцький р-н Волинської обл.

Рис. Г. Охріменка

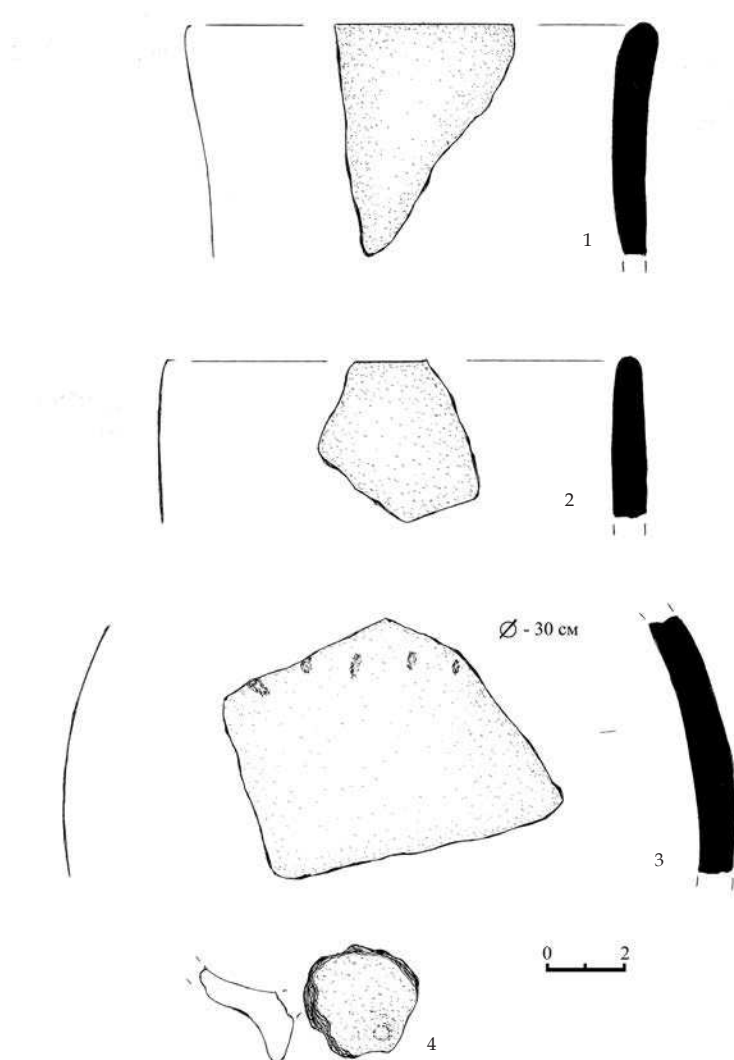

Рис. 1.27. Фрагменти кераміки МК (?). Шепель, Луцький р-н Волинської обл.
Рис. Г. Охріменка

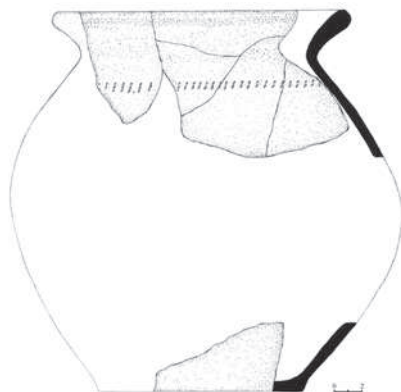

Рис. 1.28. Горщик СК. Боратин, Луцький р-н Волинської обл. Графічна реконструкція Г. Охріменка

Рис. 1.29. Матеріали СК. Торчин, Луцький р-н Волинська обл.: 1 – Торчин, цвинтар; 2 – Торчин-2, похов. № 3. Фото Г. Охріменка, рис. Н. Скляренко

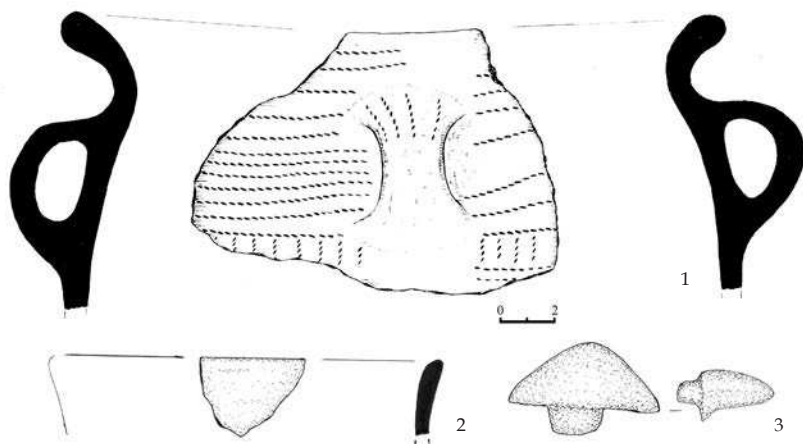

Рис. 1.30. Фрагменти кераміки СК. Зміїнець, Луцький р-н Волинської обл.
Рис. Г. Охріменка

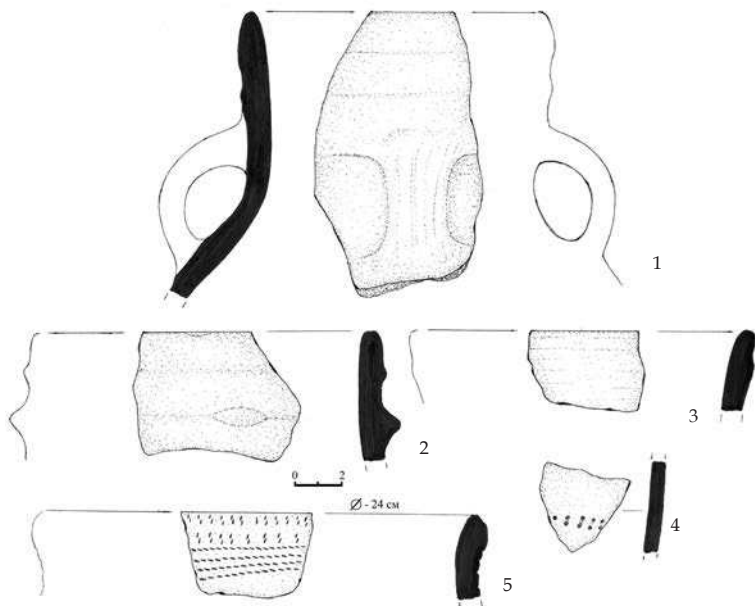

Рис. 1.31. Фрагменти кераміки СК: 1 – Гірка Полонка; 2 – Коршівець;
3, 4 – Милуші; 5 – Іванчиці, Луцький р-н Волинської обл. Рис. Г. Охріменка

До пам'яток СК належить досліджена в 1955 р. Ю. Захаруком частина поселення біля с. Ставок тогочасного Теремнівського р-ну (поблизу с. Лище) Волинської обл. [Захарук, 1957; Захарук, 1961]. Поселення виявлено в урочищі Вигаданка на мисі правого берега р. Стир у напрямку південного заходу від села (на захід від шосейної дороги Дубно – Луцьк між сучасними селами Крупа та Лище). Висота мису близько 15 м. На мисі за допомогою кількох траншей відкрито культурний шар із знахідками стжижовської культури. На цьому місці закладено розкоп площею 128 м².

У шарі чорнозему на глибині від 0,3 до 0,9 м залягали культурні залишки. На глибині 1 м було виявлено землянку овальної форми, що мала розміри 3х2 м і глибину – 1,1 м. Дно її нерівне, стінки більш-менш вертикальні. У центрі знайдено залишки попелу (можливо, сліди вогнища), фрагменти кераміки, крем'яні та кістяні знаряддя, відщепи, річкові черепашки та кістки тварин. Серед знарядь були крем'яний ніж і скребок, крем'яні вістря до стріли, кістяне шило та фрагменти прикраси – підвіски з черепашки. На відстані 2 м від землянки, на глибині 1 м, виявлено яму неправильної форми, діаметром 1,7 м. Глибина ями близько 0,5 м. У ній знайдено фрагменти кераміки, крем'яні відщепи та кам'яний розтиральник.

За 2,5 м на схід від землянки на глибині 1,1 м було поховання. Скелет людини лежав на правому боці, головою на схід, із зігнутими в ліктях та покладеними на груди руками. Поховальний інвентар складався з кількох фрагментів кераміки, крем'яного ножа та уламка крем'яної пластики. Із знайдених матеріалів найбільшу групу становить кераміка. Вона має сіро-червоні та темно-чорні відтінки. Черепок щільний, в глині є домішка піску, випал добрий. Від згладжування на всій поверхні збереглися паралельні сліди в різних напрямках.

Певні дані про форму верхньої частини виробів дають фрагменти вінець, більшість яких від вузькогорлих посудин із циліндричною шийкою. Понад 10 вінець з вушками належать посудинам типу амфор. Шийки амфор орнаментовані рельєфними виступами, рядами горизонтальних ямок різних форм, а також горизонтальними відбитками шнура. Амфори поділяються на кілька типів: з вузьким горлом, з вушками біля самого краю вінець та нижче від зрізу вінець.

Значна кількість фрагментів верхніх частин посудин належала горщикам, що мали відігнуті вінця. На цьому поселенні виявлено також групу ширококорозкритих мисок і глибоких чаш. Вони прикрашені рельєфними виступами під вінцями та горизонтальними рядами ямок, відбитками шнура. Тут також знайдено два фрагменти посудин із загнутими до середини вінцями (рис. 1.4).

Керамічним виробам із поселення Ставок Ю. Захарук знаходить аналогії серед матеріалів із Стжижова, Грудека, Раціборовіце, Торчина, Валентинова. Автор звертає увагу на оздоблення посуду, виділяючи рельєфну (реберчасті виступи, потовщення-валики, заглиблення – ямки, лінії) та шнурову орнаmentaцію (горизонтальні та вертикальні ряди відтисків шнура, укладені в смуги) [Захарук, 1961, с. 27–29].

Другою за кількістю групою знахідок є крем'яні вироби з чорного прозорого волинського кременю (буває він також смугастий і чорно-сірий) та навіть кшемьонковського [Podkowińska, 1956, s. 204]. Техніка виготовлення таких предметів досягла на той час високого рівня розвитку – доказом цього є широкий асортимент крем'яних виробів. На поселенні було знайдено вістря списів, ножі, крем'яні частини серпів, плоскі та лінзоподібні в перетині сокири, двобічні ножі-вістря (довжиною 10 см) [Захарук, 1961, с. 29–33].

Частина виробів походить, імовірно, зі спеціалізованих майстерень, розміщених, швидше всього, на берегах річок Ікви, Стиру. Саме там у результаті досліджень І. Свешнікова, М. Пелешишина, Д. Козака, В. Самолюка, В. Ткача виявлено такі майстерні, як Муравиця Млинівського р-ну, Хрінники-Високий берег Демидівського р-ну, Волиця Страклівська Дубенського р-ну на Рівненщині та ін. Кремінь міг надходити з різних родовищ, навіть із таких віддалених, як Кшемьонкі Опатовські. Останній приклад свідчить про обмінні зв'язки населення СК Надстир'я із західними синхронними групами. Решту менш важливих, простіших знарядь виготовляли на місці.

До виробів з каменю належать лише молоток клиноподібної форми та крем'яні відбійники і зернотерки. Кістяні вироби представлені шилами, проколками, голками та ін. Кілька долотоподібних знарядь виготовлені з кістки та рогу [Захарук, 1961, с. 34, 35].

Важливий матеріал для вивчення господарства дають остеологічні знахідки, які походять із культурного шару, ям, землянок. Це кістки домашніх тварин (бика, коня, кози/вівці, свині, собаки) та диких (зайця, бобра, хом'яка, ховраха, чирка-тріскунка, нирка, щуки) [Захарук, 1961, с. 37, 38].

На основі наявних знахідок Ю. Захарук робить висновки про осілий спосіб життя носіїв цієї культури, їх заняття землеробством і скотарством. Знахідки серпів, зернотерок є прямим підтвердженням першого, а крем'яні сокири могли використовуватися для вирубування лісів під поля [Захарук, 1961, с. 38, 39]. Проте в різних місцях, особливо на Поліссі, спостерігаємо слабку насиченість культурного шару матеріалами, що є наслідком короткочасності проживання. Тут могли мешкати, наприклад, в осінньо-зимовий період, а влітку змінювати місце поселення, тобто вести відносно рухливий спосіб життя. Варто звернути увагу також

на «хутірський» спосіб заселення, коли одне чи два-три господарства розташовувалися одне від іншого на значній відстані. Разом із цим відомі своєрідні центри (Стжижов, Гнідава та ін.), де відкрито багато господарських ям, житла.

Гнідава Луцького р-ну Волинської обл. У фондах Волинського краєзнавчого музею зберігається унікальний звіт М. Матвієйка (всього 63 сторінки машинопису) про археологічні роботи, що проводилися на Церковній Гірці біля с. Рованці (околиця Луцька) Волинської обл. (рис. 1.32; рис. 1.33; рис. 1.34; рис. 1.35; рис. 1.36). І. Свешніков у відгуку на нього зазначає, що автор звіту подає топографічний план урочища Церковна Гірка, а також опис знайдених ним під час розвідувальних робіт археологічних матеріалів – уламків посуду культури лінійно-стрічкової кераміки, поховань стжижовської культури та виявленого в них інвентарю, кераміки стжижовської культури та кам'яних і крем'яних знарядь різних періодів, зібраних на березі Стиру.

До звіту додано 32 фотовідбитки крем'яних, кам'яних, кістяних та глиняних виробів і загального виду уроч. Церковна Гірка з боку заплави лівого берега р. Стир.

Найважливішою частиною звіту є опис чотирьох поховань стжижовської культури, відкритих на цій високій ділянці берега Стиру в передмісті Луцька – Гнідаві. Виявлені вони були в кінці 60-х років минулого століття з південного боку пагорба, в обриві правого берега р. Рудка (висота над долиною – 10 м). Сліди поселення СК наявні переважно в центральній частині пагорба, на відстані 200–250 м від згаданого обриву. Необхідно відзначити, що поховання СК часто знаходяться на самих поселеннях або біля них – на відстані кількох сот метрів, переважно на підвищених місцях або й поряд із житлами.

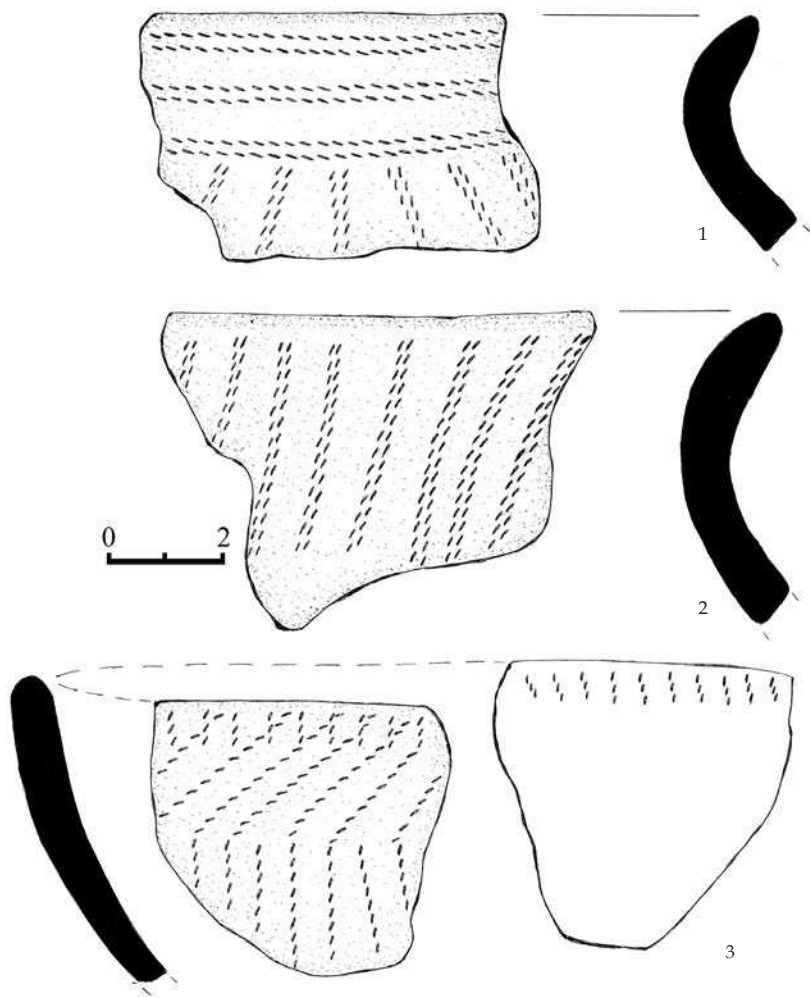

Рис. 1.32. Фрагменти кераміки СК. Рованці, уроч. Гнідавська Гірка, Луцький р-н Волинської обл. Розкопки М. Матвієйка, 1980-ті роки.

Рис. Г. Охріменка

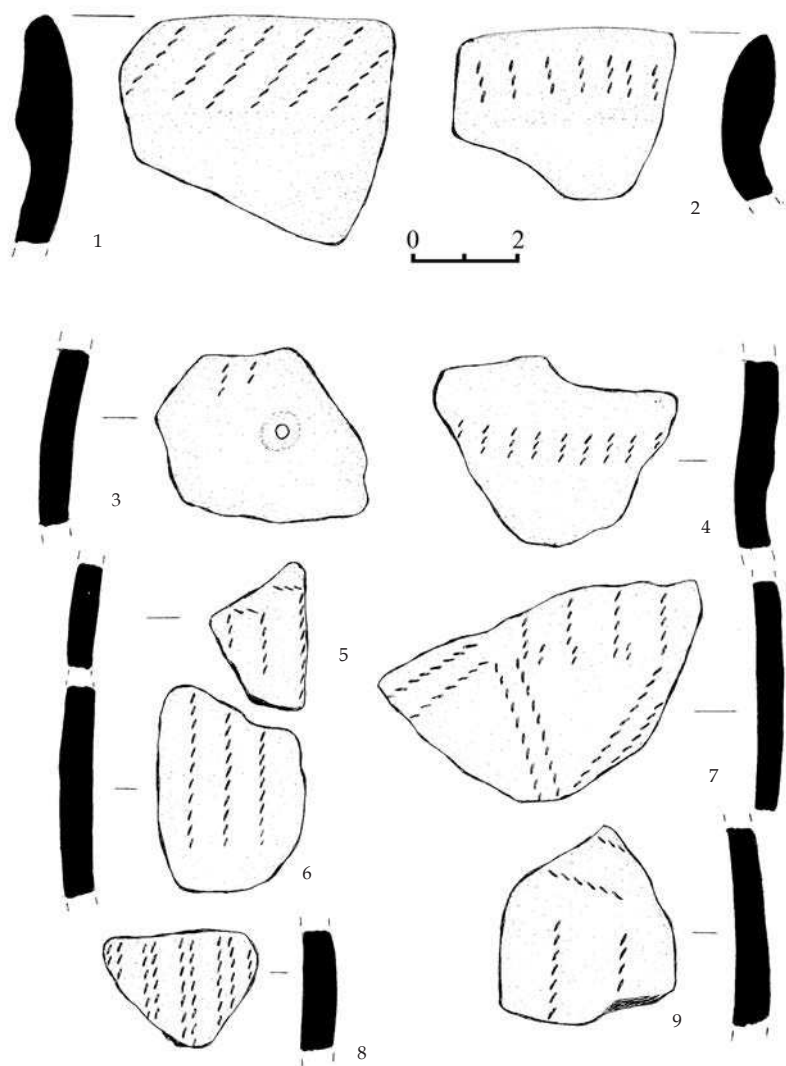

Рис. 1.33. Фрагменти кераміки СК. Рованці, уроч. Гнідавська Гірка, Луцький р-н Волинської обл. Розкопки М. Матвієйка, 1980-ті роки.

Рис. Г. Охріменка

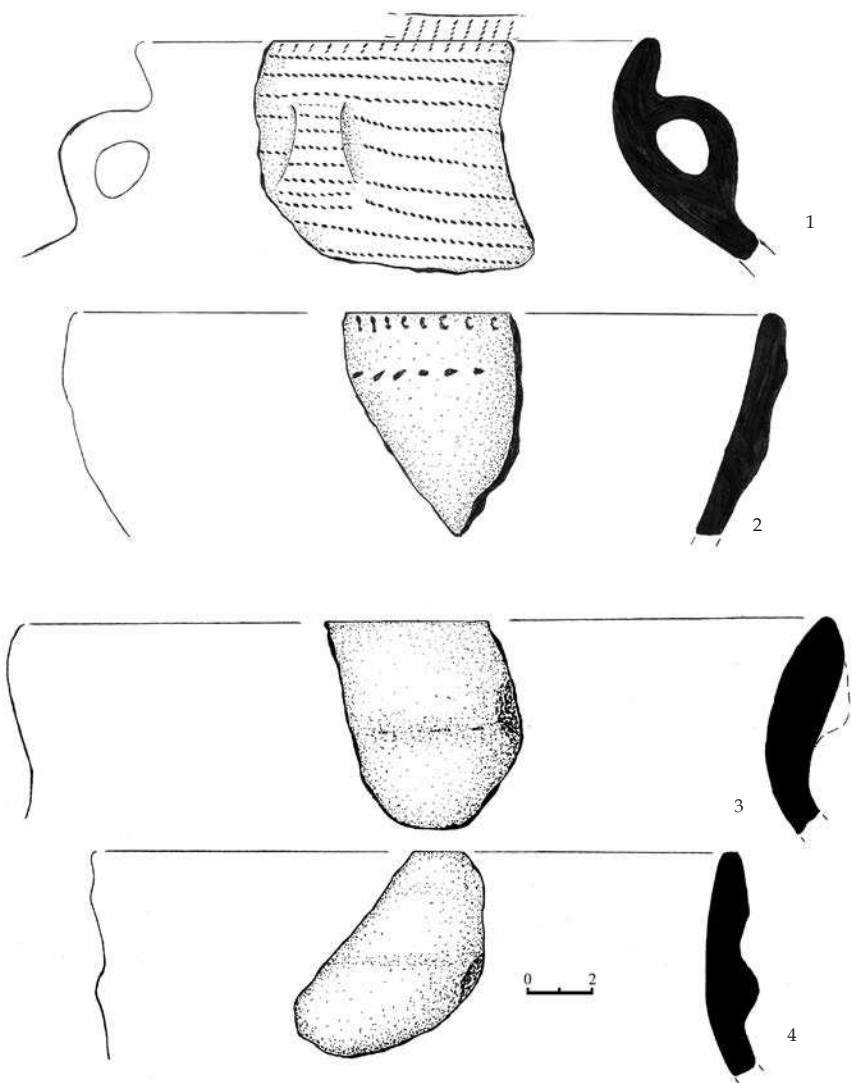

Рис. 1.34. Фрагменти кераміки СК. Гнідава, Луцький р-н Волинської обл.
Рис. Г. Охріменка

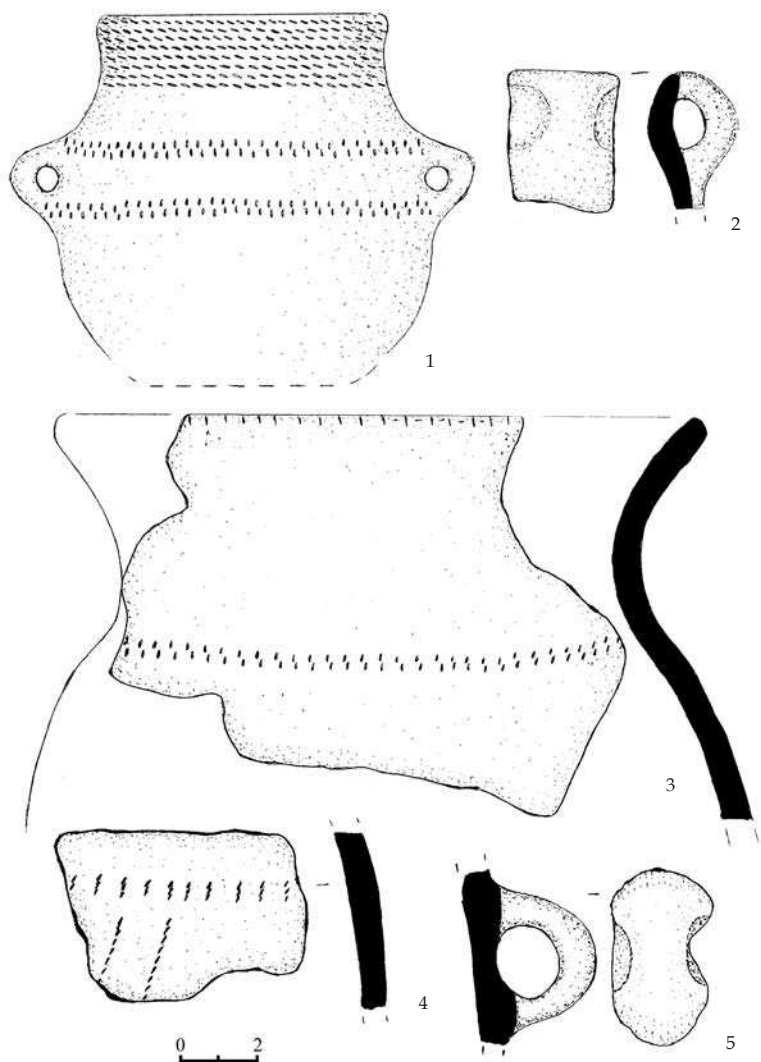

Рис. 1.35. Фрагменти кераміки СК. Рованці, уроч. Гнідавська Гірка, Луцький р-н Волинської обл. Роботи ДП "Волинські старожитності", 2010 р. Ар. 1, р.12, об. 18. Рис. Г. Охріменка

Рештки поховань потрапили на поверхню після оранки плугом. Їх було помітно в радіусі 3 м. Людські кістки знаходилися переважно на глибині 0,3 м. Вони належали двом дорослим особам та 3 дітям. Всі покійники лежали поруч (відстань між ними не вказана). Чоловіче (?) поховання більш пошкоджене – і не лише плугом, а й під час спорудження давньоруської землянки. З правого боку від голови чоловіка стояла дворучна амфора (рис. 3.46). Теж з правого боку, але на рівні стоп, виявлено поховання жінки (?). З її лівого боку – нижче від грудей – лежали рештки трьох дітей (двоє поряд, третьою – нижче, на рівні ніг). Жінка покладена горілиць, головою на захід, руки випростані вздовж тулуба. Кістки долонь і стоп збереглися. На те, що це жіночий скелет, вказують кістки таза. Зліва від голови жінки стояла мисочка (рис. 3.47), в яку впиралися кінці чоловічих стоп (праворуч від жіночого скелета досліджень не велося). Біля мисочки було крем'яне знаряддя – відщеп. Тут же знайдено вінчик посудини зі шнуровим орнаментом, можливо, амфори.

Від чоловічого скелета залишилося небагато: розчавлений череп, кілька хребців, частини ребер, раменні кістки, кісточка стопи. Цей скелет лежав так само, як і жіночий – на спині, головою на захід. Біля чоловічого кістяка знайдено фрагмент посудини (амфори) з реберчатими валиками. Поруч з амфорою біля голови чоловіка був ще серп.

Кістки дітей збереглися погано – лише фрагменти черепів. Вони розміщені на площині 0,5 м²: два поруч – вище, третій – нижче. Склалось враження, що кістяки лежали на правому боці, повернені в бік більших скелетів (?), можливо, в скорчених позиціях, тому і займали мало місця. Один із скелетів, розташований ближче до жіночого кістяка, належав, імовірно, дівчині – біля нього знайдена черепашка з отвором. Тут були і раменні кістки, й інші, які вказували на

скорчену позицію. Усе це знаходилося в шарі перехідного суглинку – підґрунті, тобто не виключено, що поховальні заглибини були в підґрунті, доходили до материка.

Опис матеріалів:

1. Біля чоловічого скелета була знайдена амфора, висотою 32 см з двома невеликими дугоподібними ручками, прикріпленими нижче від горла – на плічках. Посудина мала розхилений край вінець; діаметр дна – 10,5 см, приблизно такий і діаметр вінець. Найбільший діаметр боків – 24 см – зафіксовано на висоті 15 см від денця. Амфора прикрашена невеликими валиками – по одному між вушками і на рівні їх верхнього прикріплення. Поверхня не вирівняна, а ніби подзьобана, згладження відсутні. Колір зовні світло-сірий, з темними і коричневими плямами, всередині темно-сірий. Випал нерівний, але посудина міцна. В тісті є дрібні частинки шамоту. Товщина стінок – 8,8 мм, вінець – 7,6 мм (рис. 3.47).

2. Мисочка має такі самі розміри, як низ вищеописаної амфори. Денце ледь виділене, вінця загнуті до середини. Край потоншений, лінія зрізу нерівна. Діаметр вінець – 16 см. Посудина дещо асиметрична: висота з одного боку – 8 см, з іншого – 8,5 см. На відстані 2–3 см нижче від краю вінець є чотири «гудзки»-виступи. Загладження недбале. Колір посудини темно-сірий, зовні зі світлішими плямами, всередині темніший. Товщина стінок 6,5–9 мм.

3. Ще одна амфора мала висоту 17,2 см. Діаметр горла – 8,8 см. Найбільше потовщення боків – 14,8 см на висоті 6 см від денця. Діаметр денця – 9,4 см. Вінця дещо розхилені, колір сіро-жовтий з коричневим, особливо в нижній частині тулуба (рис. 3.46).

Варто віддати належне проникливості, уважності М. Матвієйка в оцінці кераміки з Гнідавського поховання. Він помітив її незвичайність, нетиповість на фоні інших,

нечисельних тоді керамічних матеріалів СК із території Волині. Особливість описаного посуду можна пояснити його хронологічним місцем – пізнім періодом – і, зважаючи на це, дослідник правильно поставив питання про кілька періодів СК.

Значення Гнідави полягає в тому, що там виявлено яскраві і численні приклади зв'язків СК з носіями культури багатовапнякової кераміки (наприклад, розкоп 10: об'єкти 25 та 29 – роботи ДП «Волинські старожитності» 2009 року [Златогорський, Бардецький, 2010] (рис. 1.37; рис. 1.38; рис. 1.39; рис. 1.40).

*Рис. 1.36. Археолог-любитель Мирон Матвієйко з учнями.
Фото Г. Охріменка, 1970 р.*

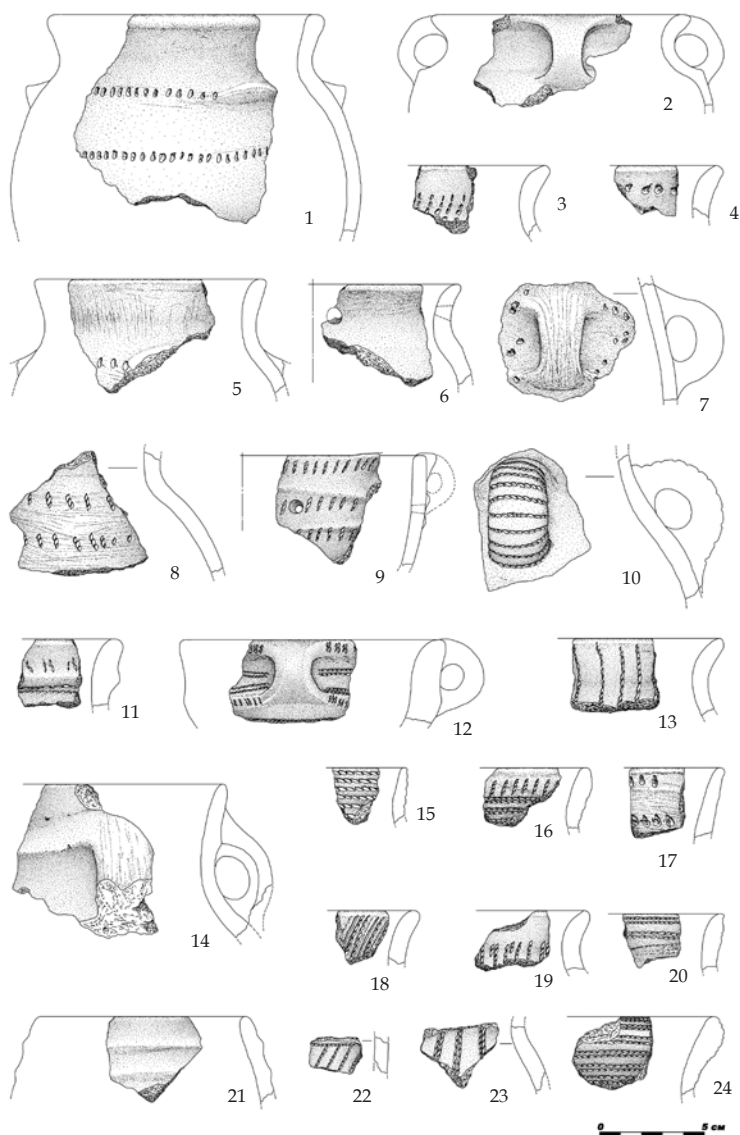

Рис. 1.37. Вибірка матеріалів СК з культурного шару. Рованці, уроч. Гнідавська Гірка, Луцький р-н Волинської обл. Розкоп 10.
Роботи ДП «Волинські старожитності», 2009 р. Рис. А. Бардецького

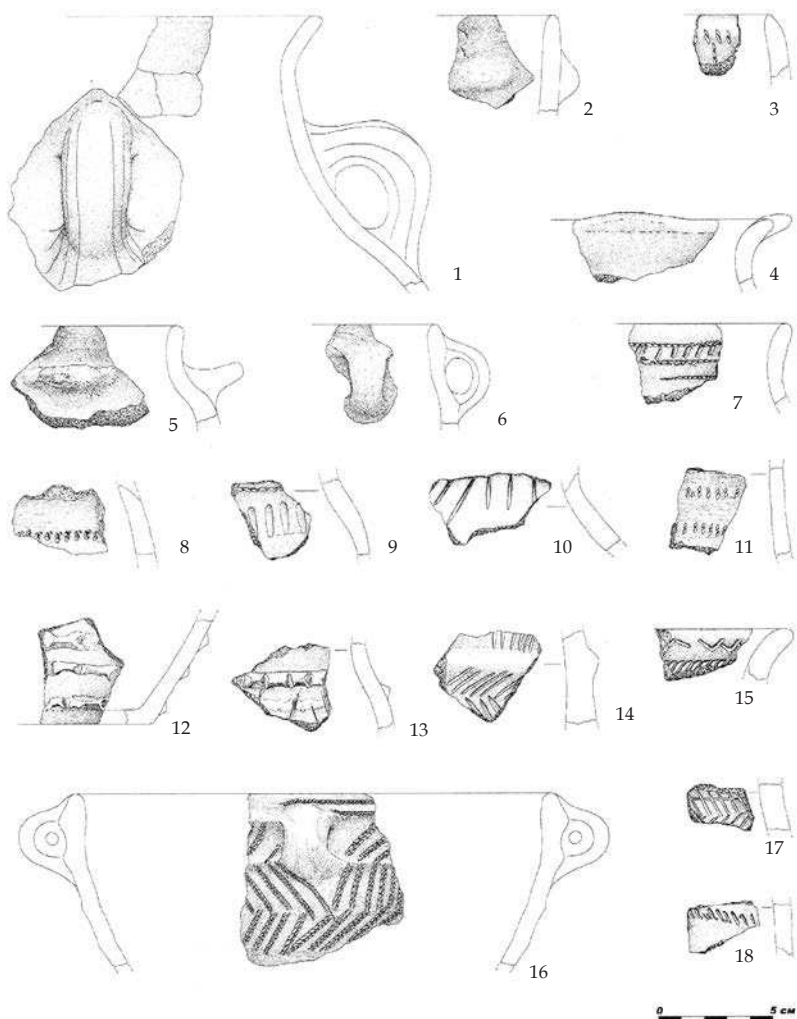

Рис. 1.38. Вибірка кераміки СК та БК з культурного шару. Рованці, уроч. Гнідавська Гірка, Луцький р-н Волинської обл. Розкоп 10.

Роботи ДП «Волинські старожитності», 2009 р. Рис. А. Бардецького

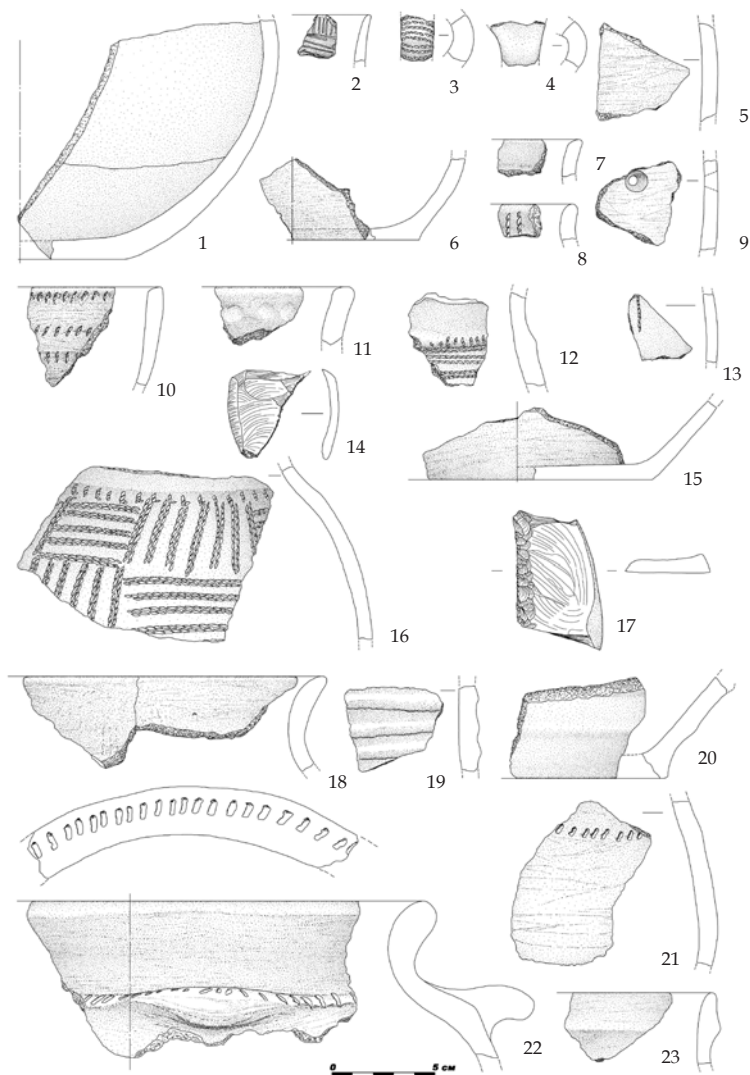

Рис. 1.39. Вибірка кераміки СК з культурного шару. Рованці, уроч. Гнідавська Гірка, Луцький р-н Волинської обл. Розкоп 10. Матеріали з об'єктів: 1, 2, 4, 5 – об'єкт 10; 3, 6–9 – об'єкт 27; 10 – об'єкт 24; 11–12 – об'єкт 28; 13–15 – об'єкт 31; 18–19 – об'єкт 32; 20–23 – об'єкт 34.

Роботи ДП «Волинські старожитності», 2009 р. Рис. А. Бардецького

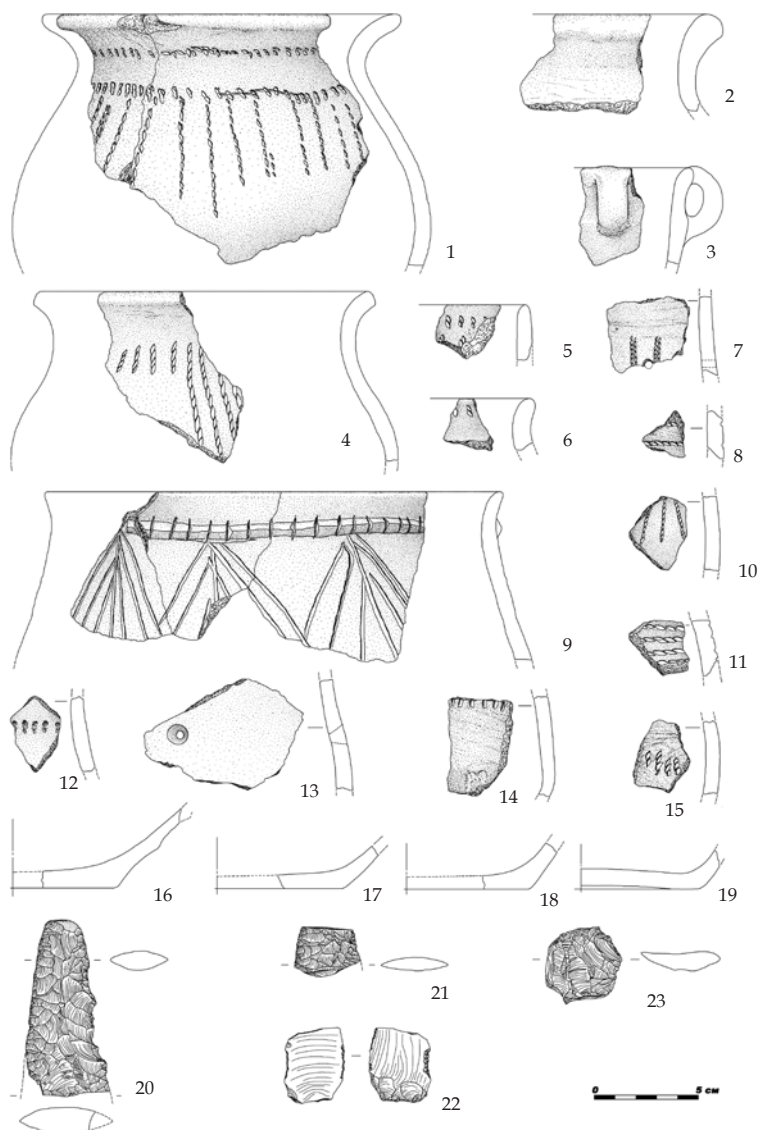

Рис. 1.40. Вибірка матеріалів СК та БК з культурного шару. Рованці, уроч. Гнідавська Гірка, Луцький р-н Волинської обл. Розкоп 10. Матеріали з об'єкта 29. Роботи ДП «Волинські старожитності», 2009 р. Рис. А. Бардецького

Підгайці. Навесні 2000 р. біля села Підгайці Луцького р-ну Волинської обл., на лівому березі р. Стир учні місцевої школи виявили одиночне ґрунтове поховання стжижовської культури, розташоване в північній частині великого кар'єру, звідки беруть глину (з прошарками піску) для потреб індивідуального будівництва. Кар'єр знаходиться за 0,5 км від села на південний захід, біля кладовища. В його обриві та в обвалі учні помітили поряд зі скелетом три посудини – амфору, кубок, миску – та крем'яний серп. Там само виявлено три бронзові округлі персні. Ці знахідки передані до Підгаєцької школи I–III ступенів.

Восени того ж року Г. Охріменко оглянув виявлене місцезнаходження. На глибині 0,6–0,8 м від сучасної поверхні в стінці обриву залишилося заглиблення від черепа (сам череп передано у відділ антропології Інституту археології НАН України). Саме тут підґрунтя переходить у світло-коричневий шар материкової глини. Шар гумусу становить 0,4–0,5 м. Із зібраної інформації можна скласти лише приблизне уявлення про особливості поховального обряду: рештки тіла лежали орієнтовно по лінії захід–схід (паралельно до русла річки) головою на захід. Зважаючи на розміри черепа, кісток рук, тазу, поховання належало, ймовірно, дівчинці 15–16 років. Кераміка та серп знаходилися біля голови та на рівні грудей.

Огляд місцевості, зібрана на поверхні кераміка СК дають підстави для припущення про наявність у цьому місці поселення. Поряд із похованням виявлено яму СК (не досліджувалася). Речі з поховання такі:

1. Невеликий кубочок наближено-кулястої форми з округлою ручкою, розташованою нижче (на 2 см) від зрізу вінець. Він прикрашений п'ятьма рядами вертикально нанесених коротких відтисків шнура, які з протилежного від ручки боку переходять у валики. Колір виробу сіро-

коричневий. Діаметр вінець – 7,3 см, дна – 6,7 см, висота – 11,2 см (рис. 3.23:1).

2. Амфора з двома округлими ручками, розміщеними в місці переходу вінець до тулуба. Колір виробу сіро-коричневий. Поверхня вирівняна з процарапуванням (як на кераміці бабинської культури). Діаметри: вінець – 10 см, дна – 6,7 см, висота – 16 см (рис. 3.21:2).

3. Миска з чотирма вухами, прикрашена вертикальними насічками по зрізу вінець та по двох валиках, що підходять до верхньої та нижньої частини вух. Ця система декору, не виключено, запозичена у БК і в трансформованому вигляді передана на цій мисці. Колір її темний, поверхня проглажена до блискучого відтінку. Подібний блиск досягався якоюсь особливою обробкою – не лише лощенням. Така обробка дуже рідкісна. Матеріали зберігаються у Волинському краєзнавчому музеї (м. Луцьк) (рис. 3.24:4).

4. Серп з кременю темного кольору. Робоча поверхня добре зализкована від використання [Маркус, Охріменко, 2010, с. 256, рис. 2.135:1].

5. Три персні з округлого дроту товщиною до 2 мм, діаметром приблизно 1 см. Усі втрачені.

Торчин Луцького р-ну Волинської обл. Поселення. У 30-ті роки минулого століття Я. Фітцке відкрив поселення стжиговської культури північніше від поховань цвинтаря Торчин I (розкопки М. Пелешишина). Площа його приблизно 250х70 м. Було виявлено залишки глиняної печі з уламками посуду. Знахідки залягали в сірому суглинку. Відкрито дві ями. Перша – овальної форми, з рівним дном, глибиною 0,9 м і розмірами – 3,4х1,9 м. Друга яма мала приблизно такі самі розміри. Глибина її – 1,2 м, діаметр – 1,7 м. У ній знайдено крем'яні ножі, трикутний наконечник стріли і фрагмент амфори. Викликає зацікавленість споруда овальної форми з рівними стінками і прямим дном, виявлена в траншеї. Її розміри – 1,7х2 м, глибина – 1,7 м.

На поселенні зібрано різноманітні знаряддя праці: округлі крем'яні відбійники, два ножеподібні серпи, два пошкоджені наконечники списів і наконечник стріли. Унікальною знахідкою є тонка кістяна проколка (голка) довжиною 11 см. Керамічні вироби представлені двома амфорами. Одна з них прикрашена на вінцях та у верхній частині тулуба подвійними рядками штампованих заглиблень. Діаметр вінець – 14–16 см. У розкопах знайдено і кілька різновидів горщиків [Пелешишин, 1971, с. 89–103].

Торчин. Цвинтар II. Місце стжижовських поховань, досліджуваних Яном Фітцке, знаходиться на лівому березі р. Сарни біля мосту дороги Луцьк – Володимир-Волинський та, за планом розкопок згадуваного дослідника, розташоване приблизно за 40 м від заплави річки і дороги на північ. Ця пам'ятка має назву цвинтар Торчин I. Яном Фітцке тут досліджено два поховання СК і матеріали ще кількох зруйнованих могил. Проте в останні роки, починаючи з 2005 р., до Торчинського народного музею від приватних осіб надходять археологічні артефакти (переважно кераміка), що знайдені в кар'єрі приблизно за 200 м на північ від розкопаного в 1937 р. цвинтаря Торчин I. Нововиявлене кладовище назвемо цвинтар II.

Площа кар'єру становить орієнтовно 250х150 м. Рештки поховань зафіксовані лише в північній його частині. Ця місцевість є порівняно підвищеною над заплавою Сарни (приблизно на 6–7 м). Ґрунти тут поганої якості – пісок з домішкою лесу або, глибше, з прошарками глини. Внаслідок цього збереженість кісток незадовільна. Саме підвищення обмежене з північного боку проміжною, у східній частині якої б'є джерело, а з західної – болото площею кільканадцять гектарів, поросле лозою та деревами.

На основі розповідей місцевих жителів та власних оглядів, про цвинтар II можна подати таку інформацію. По північному периметру кар'єру поховання розміщені так: № 2 – найбільш західне, за 10 м на схід від нього зафіксоване № 4, далі на схід за 7 м – поховання № 3, ще далі на південний схід від нього за 3–4 м локалізоване поховання № 5, а далі за п'ятим – № 1 (номери поховань подано в порядку їх виявлення). Внаслідок дорожніх робіт у 2011 р. вивезено значну кількість піску, при цьому виявлено та знищено рештки поховання № 6, що було орієнтовно за 4–5 м на північ від поховання № 5.

Про поховання № 1 даних обмаль. Із нього походять горщик, дві миски та бронзова прикраса, які зберігаються в Торчинському народному музеї (знайдено 21.11.2006 р.). Опис речей:

1. Більша миска: діаметр верху – 25 см, діаметр дна – 16,2 см, висота – 13,5 см. Від зрізу вінець вертикально з одного її боку нанесено 24 відтиски шнура. На рівні нижніх кінців цих відбитків прикріплено 7 овальних, довжиною близько 3 см виступів (це може бути ознакою впливу МК). Колір виробу сіро-коричневий з темним. У тісті домішка шамоту, піску. Поверхня добре вирівняна, прогладжена (рис. Д. 37:1).

2. Друга, менша, миска має верхній діаметр 16,3 см, діаметр дна – 9,5 см, висоту – 7,3 см. Товщина стінок 0,7–0,8 см. По краях вінець є два конічні виступи – один навпроти другого. Поверхня прогладжена, розчеси горизонтальні, малопомітні, зовні колір темний, всередині – сіро-коричневий (рис. Д. 37:3).

3. Горщик коричневого кольору зі слідами горизонтальних розчесів, з двома паралельними ребрами під вінцями, у тісті домішка піску. Висота – 17,2 см, діаметр вінець – 13,5 см, діаметр дна – 9,5 см (рис. Д. 37:2).

Поховання № 2. За даними очевидців, від поховання залишилися кістки ніг (зігнуті в колінах), великі, ймовірно, чоловіка. Там само були пошкоджені часом чотири ікла вепрів без отворів та крем'яна ретушована пластинка. Приблизна глибина місцезнаходження 0,5–0,7 м.

Поховання № 3. Помічене місцевими жителями (І. Здунюк, В. Говоровський) у 2010 р. В обриві на глибині 0,6–0,8 м знаходилась амфора округлої форми з короткою шийкою, широким отвором та дном, трьома виступами («пимпиками») нижче від зрізу вінець (рис. 1.29:2). Її розміри такі: висота – 26,5 см, діаметр вінець – 17,6 см, діаметр дна – 12,5 см. Колір – від коричневого до червоного, всередині та зовні горизонтальні розчеси, у тісті домішка граніту, гідрослюди. За формою та наявністю валиків амфора подібна до межановицьких виробів, за технологією виготовлення – до стжижовських. Відносимо її до пізнього періоду.

Поряд були дрібні фрагменти амфори овальної (яйцеподібної) форми з двома заокругленими ручками (графічно не конструюються). Рештки кісток знаходилися на глибині 0,8–0,9 м в піску.

Поховання № 4. За 7 м від поховання № 3 на захід знайдено амфору. Висота її 23,7 см (один бік нижчий) та 24,2 см (вищий). Діаметр верху – 13,4 см, діаметр дна – 11,8 см. Зовні колір коричневий з рожевим, всередині рожевий. Розчеси (сліди прогладжень) видно з обох боків (горизонтальні, дещо нахилені вниз). Поверхня ангобована. Стінки крихкі, шаруваті. Середня домішка товченого шамоту. На рівні ручок нанесено горизонтальні доокружні реберця (рис. Г. 37:2). За 20 см на захід від неї знайдено рештки голови людини, а поряд бронзове кільце з округлого тонкого дроту, на якому була кісточка з отвором.

Поховання № 5. Приблизно за 3–4 м від поховання № 3 в обвалі знайдено амфору, бочкоподібну посудинку, серп

(рис. Д.38: 2, 3), рештки скроневого кільця. Виявлено також кістку ноги довжиною 24 см. Опис матеріалів:

1. Невеличкий горщик – присадкувата посудина з широким дном діаметром 9,8 см. Діаметр вінець – 11,6 см, висота – 11,8 см. Під вінцями розміщено півокруглі ручки без орнаменту. Під зрізом вінець – ряд коротких відтисків шнура, нижче, біля місця з'єднання вушок з тулубом посудини, ще один ряд з парних відтисків (рис. Д. 38:1).

2. Бочкоподібна посудинка із дещо звуженим верхом. Діаметр вінець – 7,8 см, діаметр дна – 8,4 см, висота – 11,6 см. Верхня та нижня частини прикрашені вертикальними короткими відтисками шнура та горизонтальними відбитками, які вкривають майже весь тулуб посудини. У тісті є домішка дрібного шамоту, піску. Зовні колір коричневий, всередині темний. Розчеси віхтем трави нанесені горизонтально (рис. Д. 38:2).

3. Серп темного кольору, його розміри: довжина – 12,1 см, ширина – 3,5 4,9 см, товщина – 8 9 мм (рис. Д.38:3).

4. Прикраса мідна округлої форми, діаметром до 4 см, окислена (сліди окису + кістка), товщина дроту – 1,5 мм.

Поховання № 6. Від поховання залишилися лише уламки амфори, реконструйованої графічно. Дві підовальні ручки розміщені в місці переходу вінець у тулуб. Тулуб підокруглий, закінчується широким дном. Розчеси горизонтальні – зовні та зсередини. Колір коричневий, однорідний. Поверхня ангобована, в тісті є домішка шамоту. Висота амфори – 19,2 см, діаметр дна – 12,9 см, діаметр вінець – 10,5 см. Виріб має вишуканий декор. Вінця прикрашені короткими вертикальними одно- та двошнуровими відтисками, нижче – трьома подвійними смугами горизонтальних відтисків, у верхній частині тулуба – дві ламані лінії з подвійних відбитків шнура.

Усичі (*хут. Валентинів*). Важливою пам'яткою, що належить до стжижовської культури, є поселення, розміщене орієнтовно за 0,5 км на північ від шосейної дороги Луцьк–Володимир-Волинський, поблизу с. Усичі (*рис. 1.41*). У 1937–1938 рр. цей об'єкт досліджував Ян Фітцке, у 1965 р. тут проводив розкопки М. Пелещишин. Поселення розміщене на південно-східному схилі лівого берега р. Сарни – лівої притоки Стиру. Розмір його – приблизно 200х70 м. М. Пелещишином було закладено два розкопи. Розкоп I охоплював площу 240 м², розкоп II – 50 м². Культурний шар, за інформацією автора, мало насичений. Знахідки виявлено на глибині 0,3–0,4 м від поверхні в чорноземі і суглинку. На глибині 0,5–0,7 м від поверхні суглинок переходить у материкову глину [Пелещишин, 1971, с. 90].

У розкопі I відкрито 2 житла-напівземлянки, одне поховання, 8 ям. Житло № 1 складалося з трьох овальних ям, невеликих за розмірами. На глибині 0,5 м виявлено вогнище. Перша яма, розмірами 1,9х1,35 м (глибина її – 1,15 м від поверхні), була основною частиною житла. Мала рівне витоптане дно та прямі стінки. Друга яма глибиною 1,4 м від поверхні була меншою за розміром (1,1х0,7 м), примикала до південно-західної частини першої. Третя яма (0,9х0,6 м), глибиною 1,15 м від поверхні, була відокремлена від північної стінки першої ями «поріжком». Вогнище мало товщину 0,3 м і являло собою випалену материкову глину. Нижня його частина випалена слабше. Виявлено тонкий прошарок попелу у північній частині вогнища. У житлі знайдено кілька дрібних фрагментів посуду [Пелещишин, 1971, с. 90].

Житло № 2 було овальної форми, мало прямі стінки та нерівне дно. Довжина його майже 3 м, ширина – 1,8 м, глибина південної частини 1,2 м від поверхні, північної – 1 м. Вогнище, розмірами 1,3х1 м, мало товщину 0,22 м і розміщувалося на краю північної стінки. На його площі зна-

йдено залишки попелу і вуглини. Також виявлено невелику кількість фрагментів кераміки, крем'яні наконечники стріл і кілька відщепів та дві кістяні пластини з отвором. Форма ям округла, діаметр – від 1–2,2 м до 1,6–1,8 м, глибина – 0,7–1,4 м. Проте яма VIII була значно глибшою – 1,8 м.

У розкопі II виділилась яма правильної овальної форми з прямими стінками та рівним дном. У ямах знайдено різноманітний речовий матеріал. Наприклад, у ямі VI були уламки однієї посудини, в ямі X – значна кількість дрібних розбитих кісток тварин, у ямі III – наконечник списа, в ямі IX – пошкоджена крем'яна сокира, у ямі XI – поламана пластина з отвором. За речовим матеріалом можна зробити висновок, що ями мали різне призначення [Пелецишин, 1971, с. 91].

На цьому поселенні також відкрито два тілопокладні поховання. Одне з них досліджував Ян Фітцке у 1937 р. За його описом, інвентар складався з трьох посудин (двох амфор і миски з двома вушками під краєм), пишно орнаментованих відтисками шнура та зубчастого штампа [Fitzke, 1975, s. 53–61].

У розкопі I виявлено друге поховання. Відстань між першим і другим сягала близько 15 м. Скелет лежав на глибині 0,5 м на правому боці в скорченному положенні, головою на північ. На шії була підвіска з ікла кабана [Пелецишин, 1971, с. 91].

Отже, навколо Луцька в басейнах Стиру, Сарни, Чорногузки розміщувався значний вузол пам'яток стжижовської культури, які датуються початком II тис. до н. е.

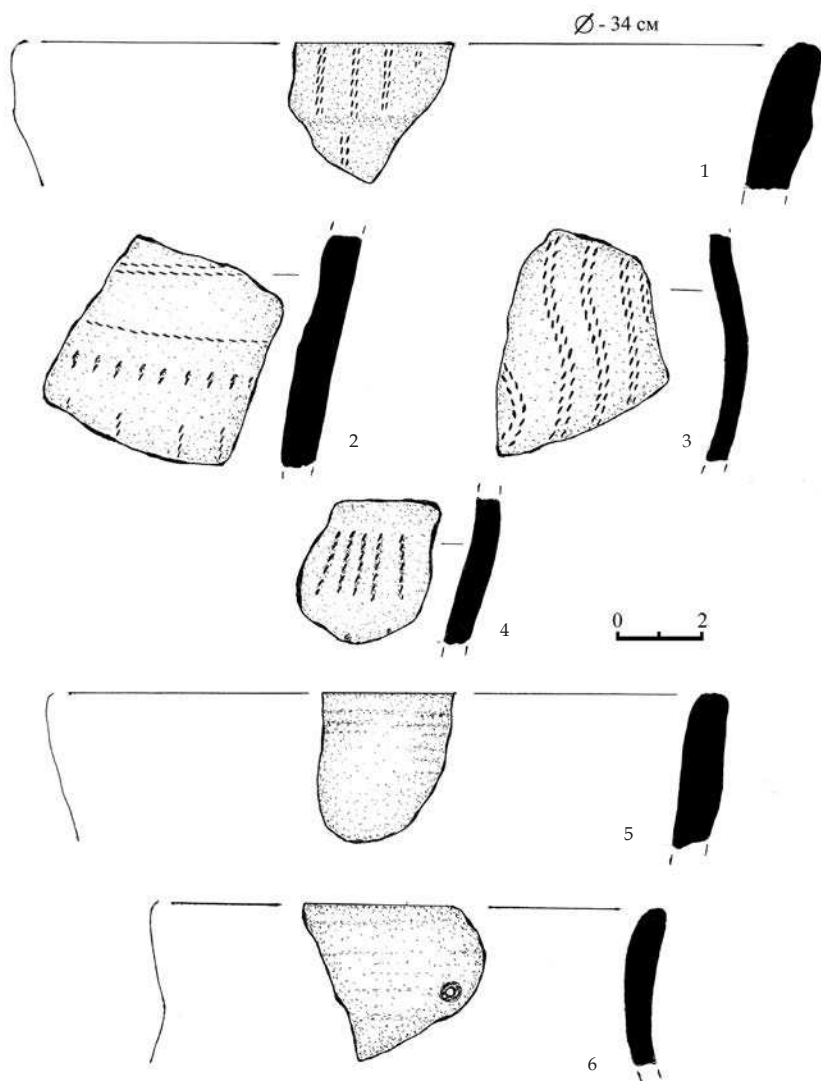

Рис. 1.41. Фрагменти кераміки СК:

1-4 – Усичі; 5-6 – Усичі, хут. Валентинів, Луцький р-н Волинської обл.
Поверхнєві збори. Рис. Г.Охріменка

Рівненський локальний варіант СК

Матеріали Рівненського локального варіанту СК описані І. Свешніковим [Свешніков, 1974, с. 119–141]. Додамо лише дані про пам'ятку Білів, виявлену і досліджену В. Ауліхом у 1966 р. та матеріали з Пересопниці Рівненського р-ну (рис. 1.42), с. Ільпінь Здолбунівського р-ну (рис. 1.43).

Поселення, що належить до СК, розміщувалося поблизу с. Білів (Рівненський р-н). Неподалік від нього теж знайдено поховання. Покійник був покладений на лівому боці, головою на схід. Права рука зігнута в лікті, ліва відкинута. Біля скелета виявлено три кістяні намистинки, дві – біля ступні, третя – біля ліктя. Неподалік знайдено підвіску з черепашки та підвіску із зуба собаки.

На поселенні зібрано крем'яні знаряддя праці, глиняний посуд, два ножі, пластинку, сокиру. Знайдені кістки тварин належать великій рогатій худобі, свиням, вівцям, козам, диким кабанам, козулям. До предметів озброєння належать крем'яний наконечник списа і стріли. Наконечник списа старанно оброблений ретушшю. Його довжина – 9 см, ширина – 2,5 см, товщина – 0,3 см. Крем'яні знаряддя праці виготовлялися поза межами поселення. Доказом цього є відсутність відходів виробництва. Крім того, знайдено кістяні предмети, а саме: кілька проколов, три невеликі вироби зі звуженими кінцями та малим отвором. Довжина їх 8–10 см, товщина – 0,8 см. Унікальною також є підвіска з розколотого ікла кабана. Кам'яні вироби представлені уламками кількох зернотерок та розтиральником.

Знахідки лише уламків посуду не дають можливості встановити їх форми. За складом матеріалу та технікою виготовлення вироби можна поділити на дві групи. До першої належить кераміка з нерівномірним випалом, у тісті якої наявна домішка піску, нерідко – товчений граніт. Для цих посудин характерні низькі відігнуті вінця, дугоподібні вушка, виступи. Типовим є орнамент на вінцях із кількох парних горизонтальних відтисків шнура.

До другої групи належить посуд, виготовлений менш старанно. В матеріалі наявна домішка шамоту, рідше граніту. Випал слабкий, поверхня горбкувата [Пелецишин, 1971, с. 95–98].

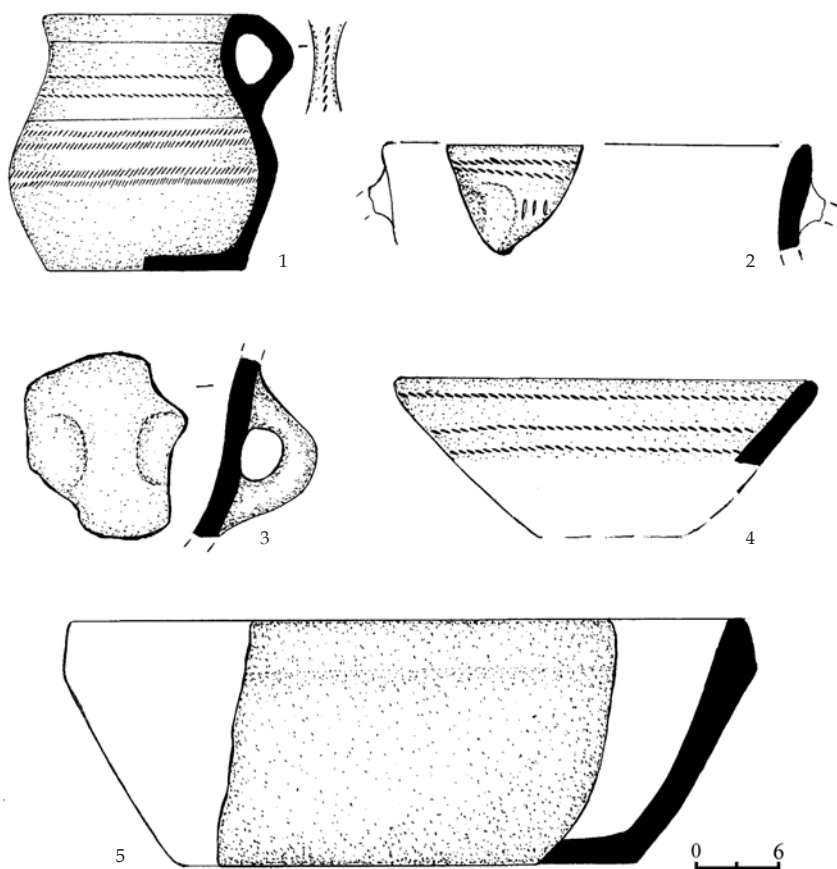

Рис. 1.42. Фрагменти кераміки СК. Пересопниця, уроч. Замостя, Рівненський р-н Рівненської обл. (за С. Терським)

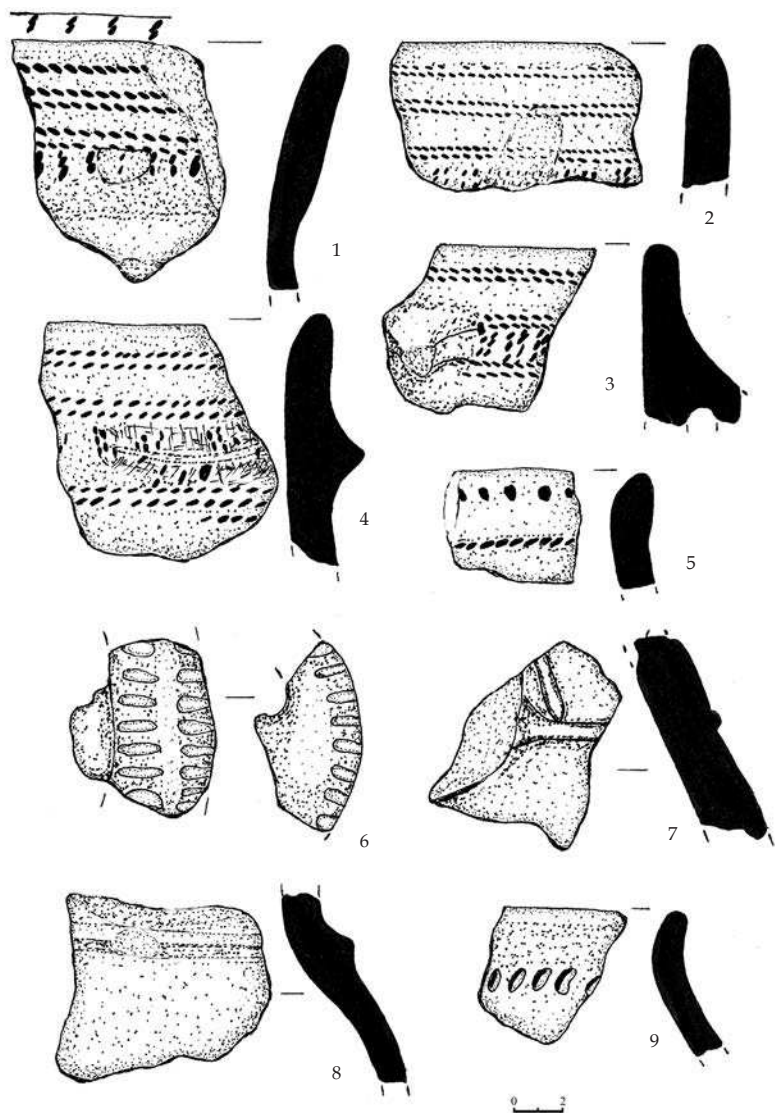

Рис. 1.43. Фрагменти кераміки СК та БК. с. Льпінь, Здолбунівський р-н Рівненської обл. (за О. Позіховським)

Поліський локальний варіант СК

Особливо багато пам'яток СК виявлено в межириччі Кормину та Млинка – приблизно по центру між Стиром та Горинню, особливо біля сіл Ничогівка, Майдан-Липно, Гораймівка Маневицького р-ну Волинської обл., Осова Костопільського р-ну Рівненської обл. (рис. 1.44–рис. 1.48; рис. 1.51; рис. 1.52). У цьому чотирикутнику нараховується більше 15 пунктів з матеріалами стжижовської культури.

Далі подаємо опис окремих пам'яток у межах Волинського Полісся:

1. *с. Новосілки Маневицького р-ну.* За 1,5 км на схід від села, в уроч. Стрічено, на лівому високому, але пологому березі Стиру знайдено кілька уламків СК.

2. *с. Ничогівка Маневицького р-ну.* За 100 м у напрямку південного сходу від села, в уроч. Землянки (правий берег р. Кормин, що підноситься над заплавою на 1 м), на оброблюваному піщаному полі знайдено багато крем'яних та кам'яних виробів: наконечників стріл, списів, серпи, сокири та кераміку від поховальних амфор, виораних плугом з глибини 20-30 см, та малі уламки кісток. Знахідки передано в Інститут суспільних наук І. Свешнікову та в Рокинівський музей історії сільського господарства Волині (рис. Д. 49).

3. *с. Майдан-Липно Маневицького р-ну.* Біля села матеріали СК виявлені в шести пунктах: уроч. Старий Вигон, Дубок, Гаєвське, Неріччя, Хмельове, Бирча. В уроч. Бирча, розташованому за 1,5 км на схід від села, знайдено розвал великого горщика з валиками (рис. 1.46:1) та уламки інших посудин. Усі ці пункти, які є залишками поселень, розташовані на невеликих полях (приблизно площею 500x300 м) серед понижень та боліт.

4. *с. Осова Костопільського р-ну.* У 8 пунктах знайдено кераміку СК: уроч. Кошарки, Осокори, За Корчі, Ожгове, Криничка II та Криничка I, Стороживка (рис. 1.53–рис. 1.56). У квітні 1977 р. в уроч. За Корчі, за 0,5 км на схід від села,

шурфуванням виявлено півземлянку СК, розмірами приблизно $4/3,5 \times 2,5/2$ м. Заглиблена в материк яма має діаметр 1,5–2 м, а площа навколо неї – $1,5 \times 2$ м. Прилегла до ями частина понижується в материк на 30–40 см. Стіни могли бути сплетені з лози та обмазані глиною. Кераміка і крем'яні вироби знаходились переважно в ямі. Лише незначна кількість кубків виявлена поряд. Вони склалися з уламків 6–7 посудин, серед них чорний кубок з ручкою городоцько-здовбицької культури та орнаментом із вертикальних ліній, уламок чорного горщика ГЗК, інший подібний виріб коричневого кольору та багато фрагментів великої посудини СК з відбитками шнура і відтисками продовгуватого штампа та пластичними деталями (рис. 1.49; рис. 1.50; рис. Д. 50). Не виключено, що це рештки кількох подібних посудин. Знайдено також 247 відщепів без ретуші, 38 з ретушшю, 1 відбивач, 2 боласи, 7 ножів з ретушшю, 1 без ретуші, 4 уламки серпів, 6 уламків побитих лінзоподібних сокир (з них 3 великих). Усі речі були в темному попелі ями разом з невеликими фрагментами кісток.

5. с. Великий Мідськ Костопільського р-ну. За 5 км на захід від с. Великий Мідськ, в уроч. Береззе, на підвищеному полі серед низин та боліт зібрано кераміку, прикрашену відбитками шнура, які йдуть паралельно до зрізу вінця або перпендикулярно до нього (рис. 1.56:2).

6. с. Гораймівка Маневицького р-ну. В уроч. Пісок (правий берег р. Кормин) на площі 200×150 м (за 10 м від річки), в місці, де знято верхній шар для підсипки дороги, були залишки наземних жител СК з великою кількістю кераміки.

7. смт. Цумань Ківерцівського р-ну. За 1,5 км на південний захід від селища по обох берегах р. Путилівки (ліва доплава Горині) трапляється кераміка СК. Особливо багато в уроч. Заклин та на західній окраїні селища, де, ймовірно, зберігся культурний шар (рис. 1.56:1).

Кераміка зі згаданих пунктів подібна: вона коричневого кольору (в середині інколи темна), з незначною домішкою піску, дрібно товченого шамоту. Поверхня проглажена віхтем трави.

Упродовж останнього десятиліття на Волинському Поліссі розвідками Г. Охріменка виявлено більше 20 нових пам'яток стжижовської культури, зібрано значну колекцію кераміки – близько 300 фрагментів. Досліджено рештки двох жител на межі Костопільського і Маневицького районів (села Осова і Майдан-Липно).

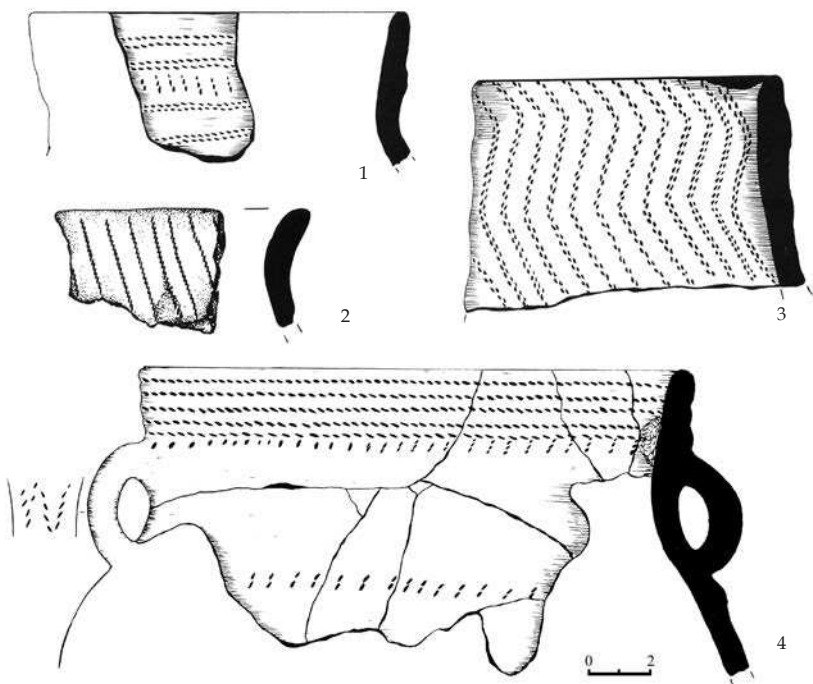

Рис. 1.44. Фрагменти кераміки СК з роззораних поховань. Ничогівка, уроч. Землянки, Маневицький р-н Волинської обл. Рис. Г. Охріменка

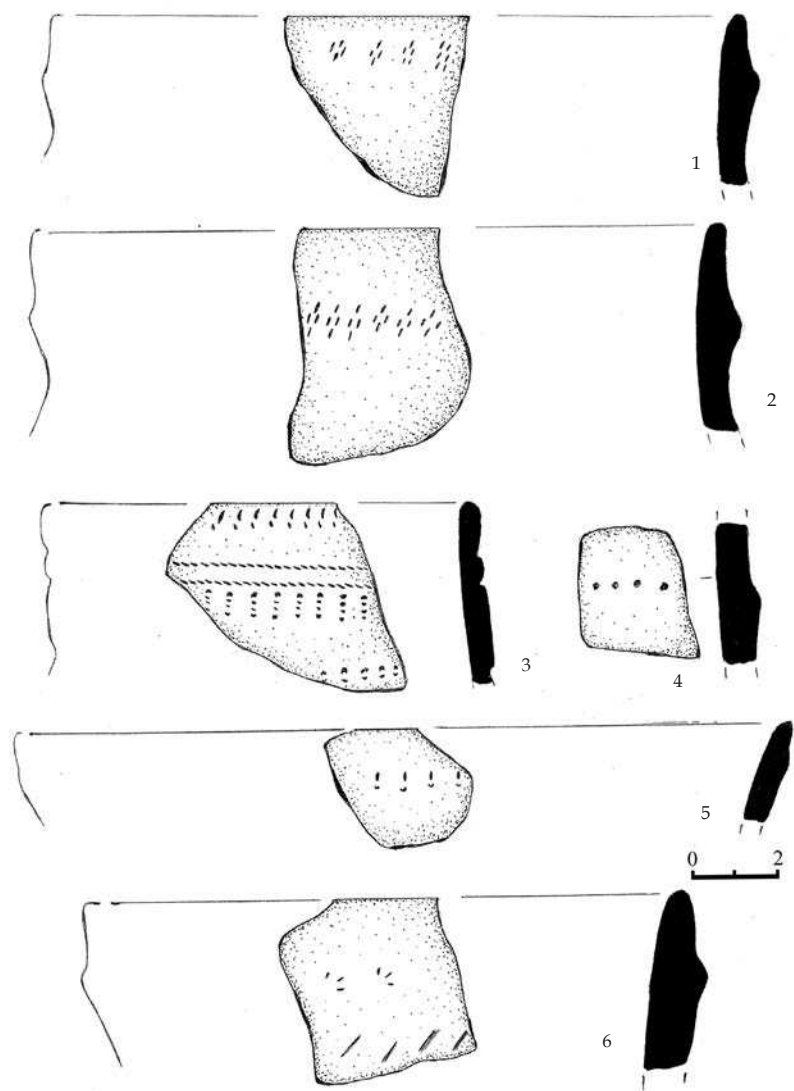

Рис. 1.45. Фрагменти кераміки СК. Майдан-Липно, уроч. Кругле Поле, Маневицький р-н Волинської обл. Рис. Г. Охріменка

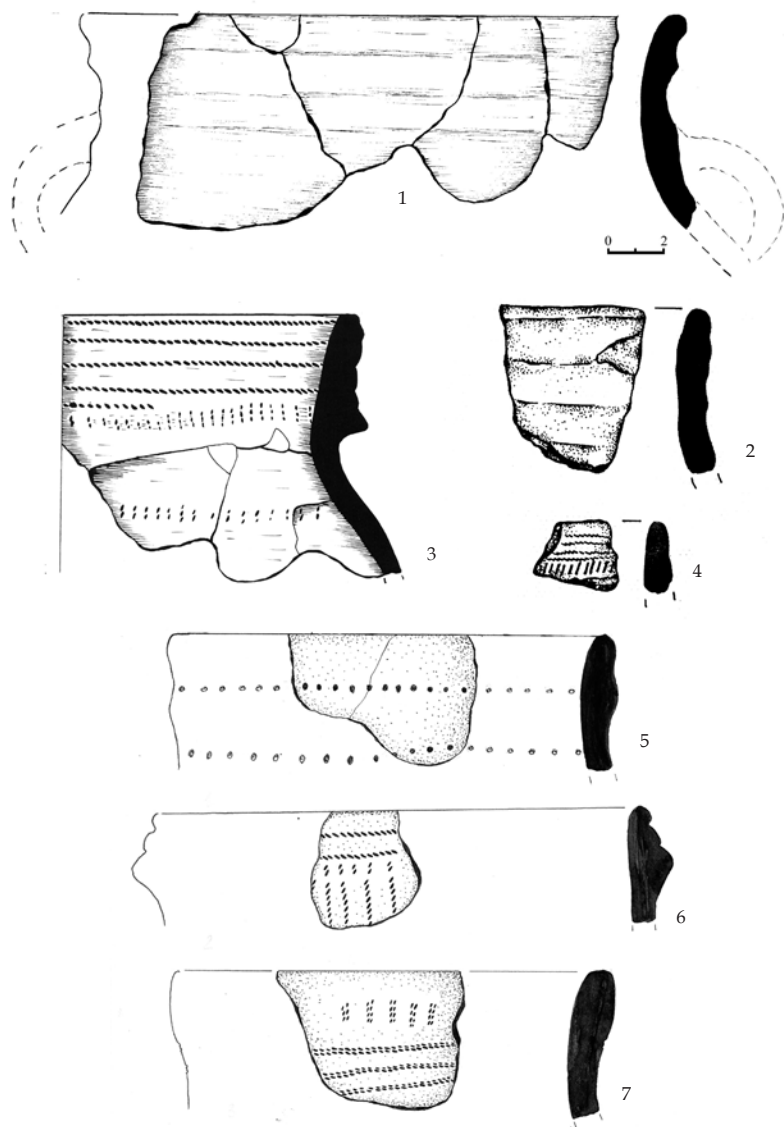

Рис. 1.46. Фрагменти кераміки СК. Майдан-Липно, Маневицький р-н Волинської обл.: 1 – уроч. Бирча; 5–7 – Кругле Поле. Рис. Г. Охріменка

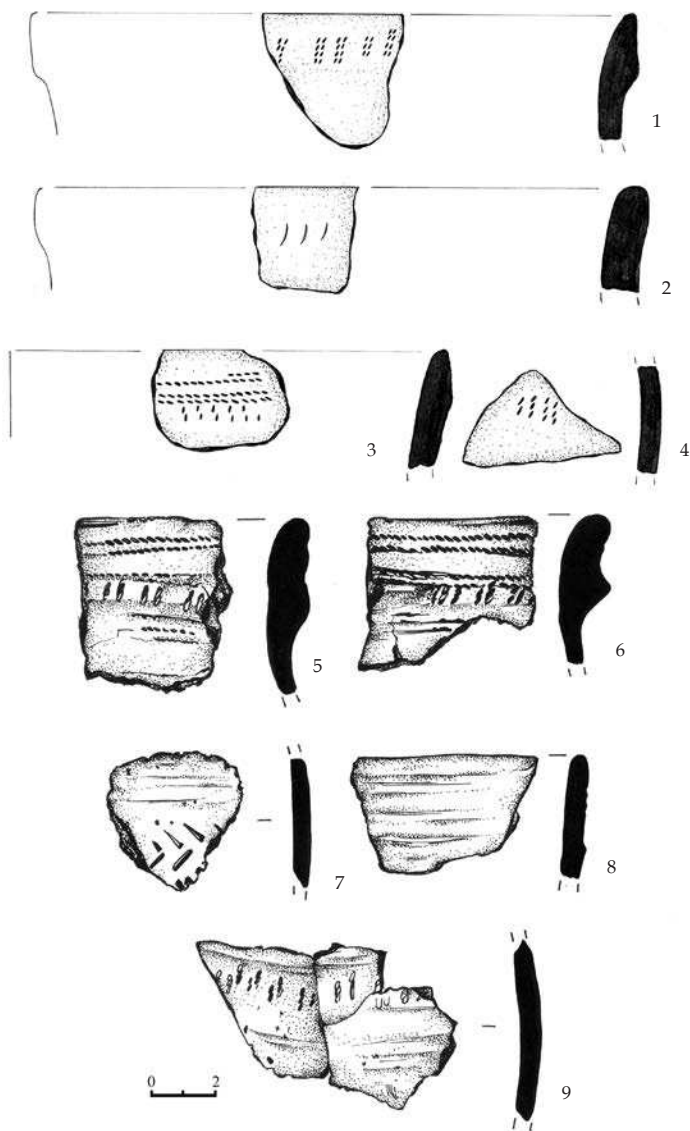

Рис. 1.47. Фрагменти кераміки СК. Майдан-Липно, уроч. Кругле Поле, Маневицький р-н Волинської обл. Рис. Г. Охріменка, Н. Склярєнко

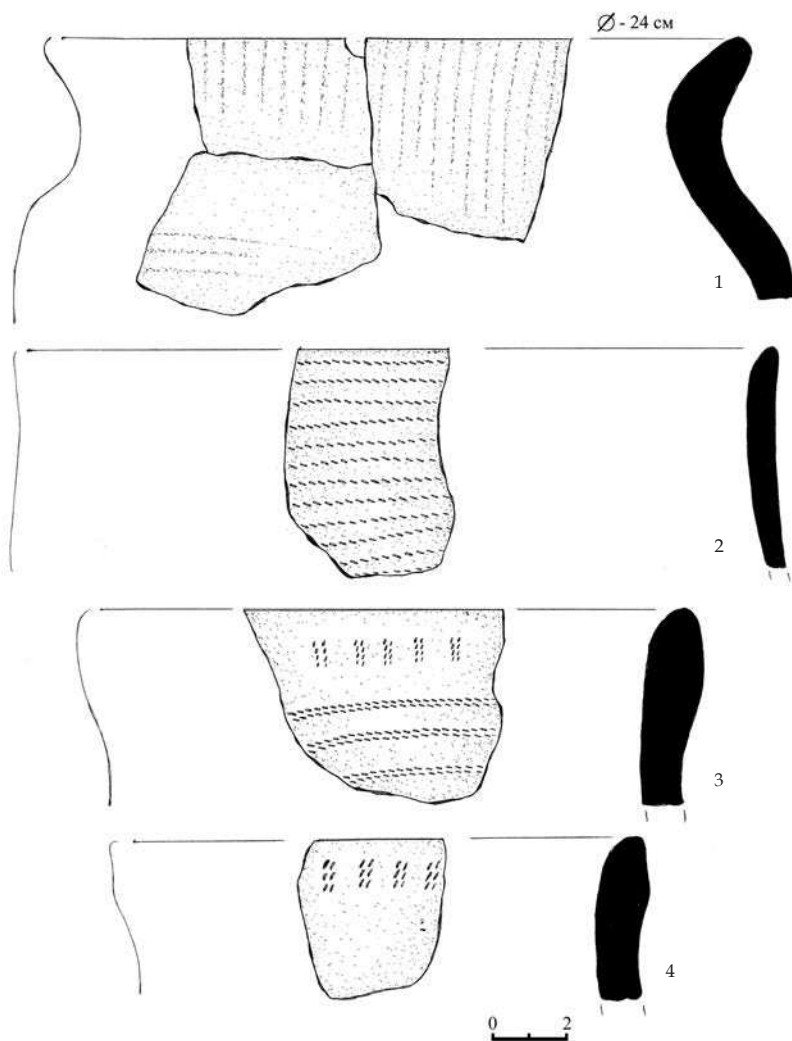

Рис. 1.48. Фрагменти кераміки СК. Майдан-Липно, уроч. Кругле Поле, Маневицький р-н Волинської обл. Рис. Г. Охріменка

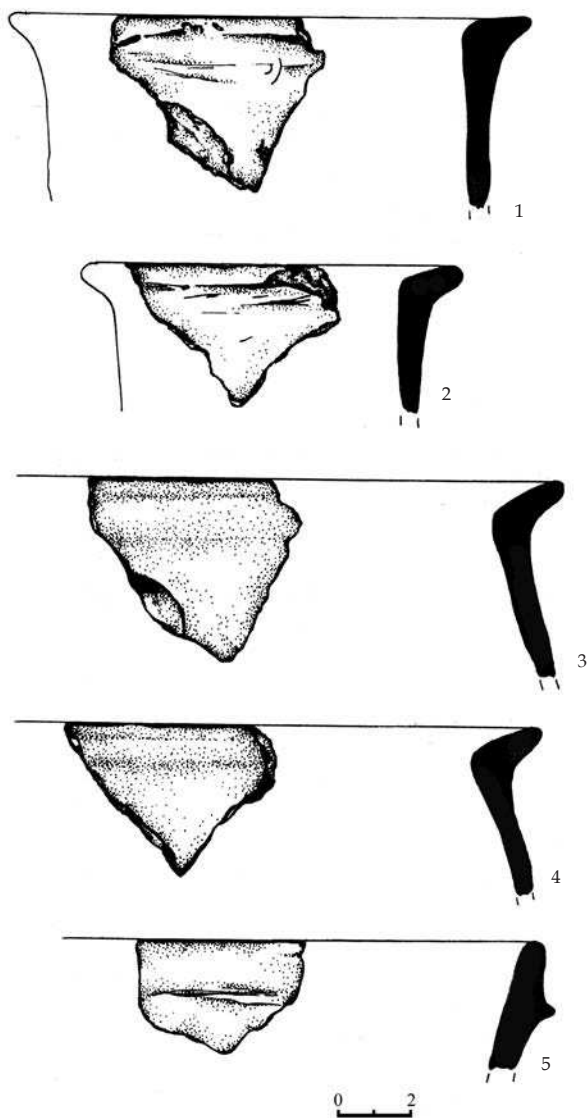

Рис. 1.49. Фрагменти кераміки СК з житла. Осова, уроч. За Корчі, Костопільський р-н Рівненської обл. Рис. Н. Скляренко

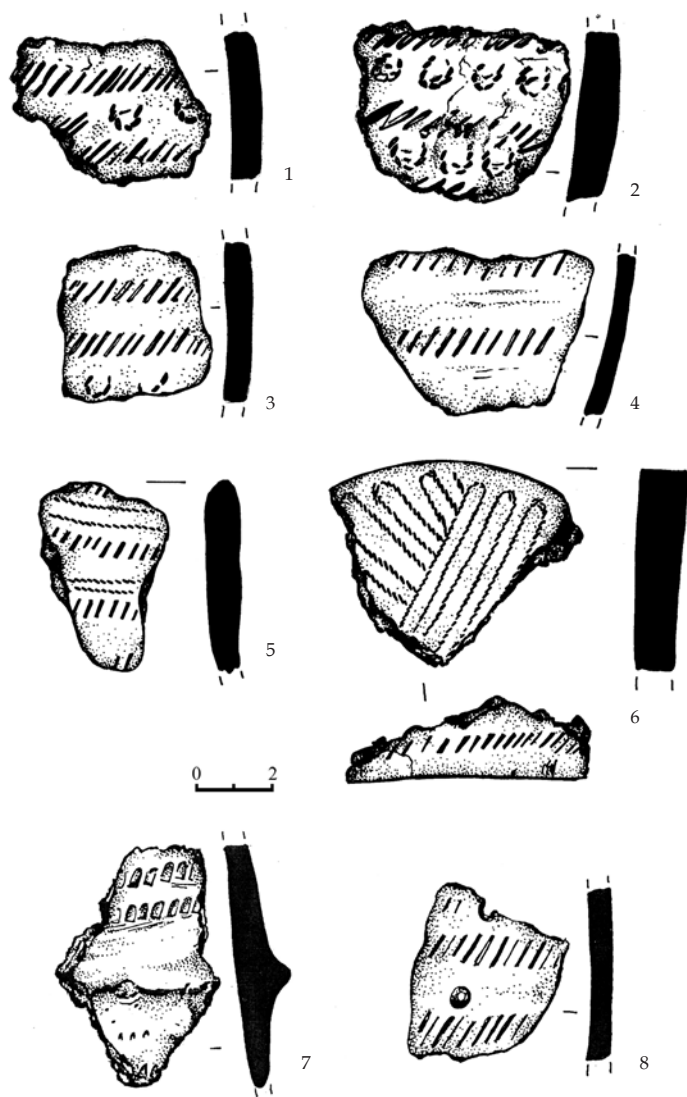

Рис. 1.50. Фрагменти кераміки СК з житла.
Осова, уроч. За Корчі, Костопільський р-н Рівненської обл. Рис. Н. Скляренко

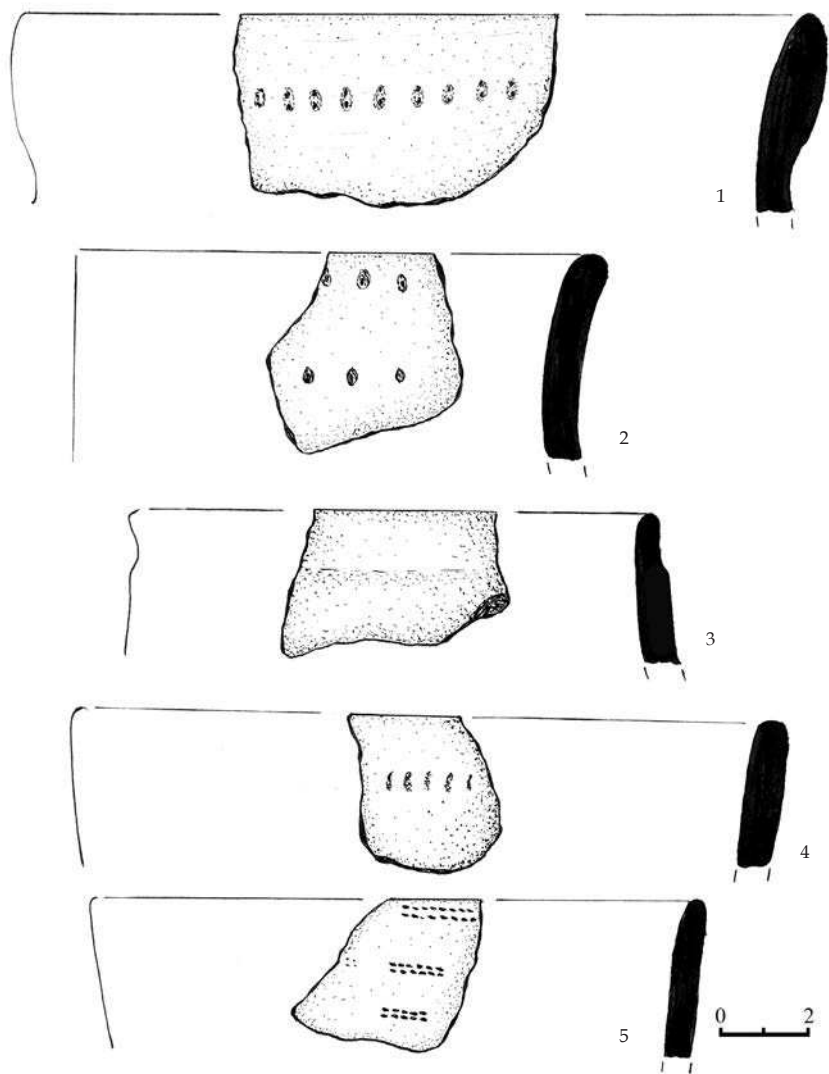

Рис. 1.51. Фрагменти кераміки СК. Осова, уроч. Криничка II,
Костопільський р-н Рівненської обл. Рис. Г. Охріменка

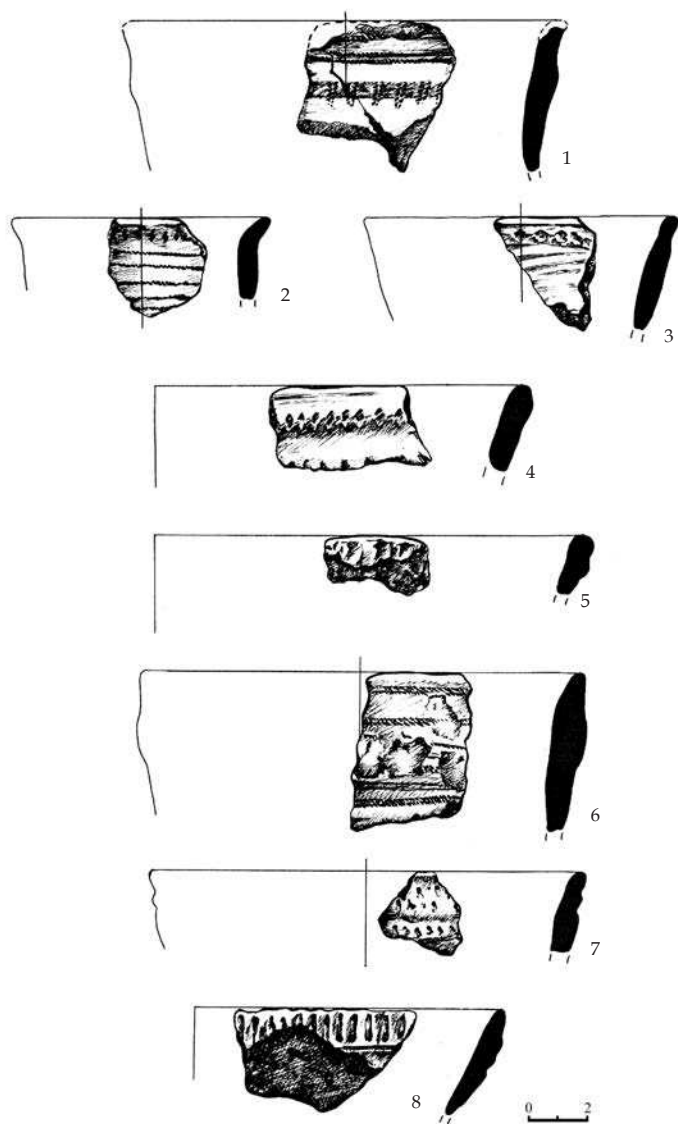

Рис. 1.52. Фрагменти кераміки СК. Осова, уроч. Криничка II, Костопільський р-н Рівненської обл. Рис. Г. Охріменка

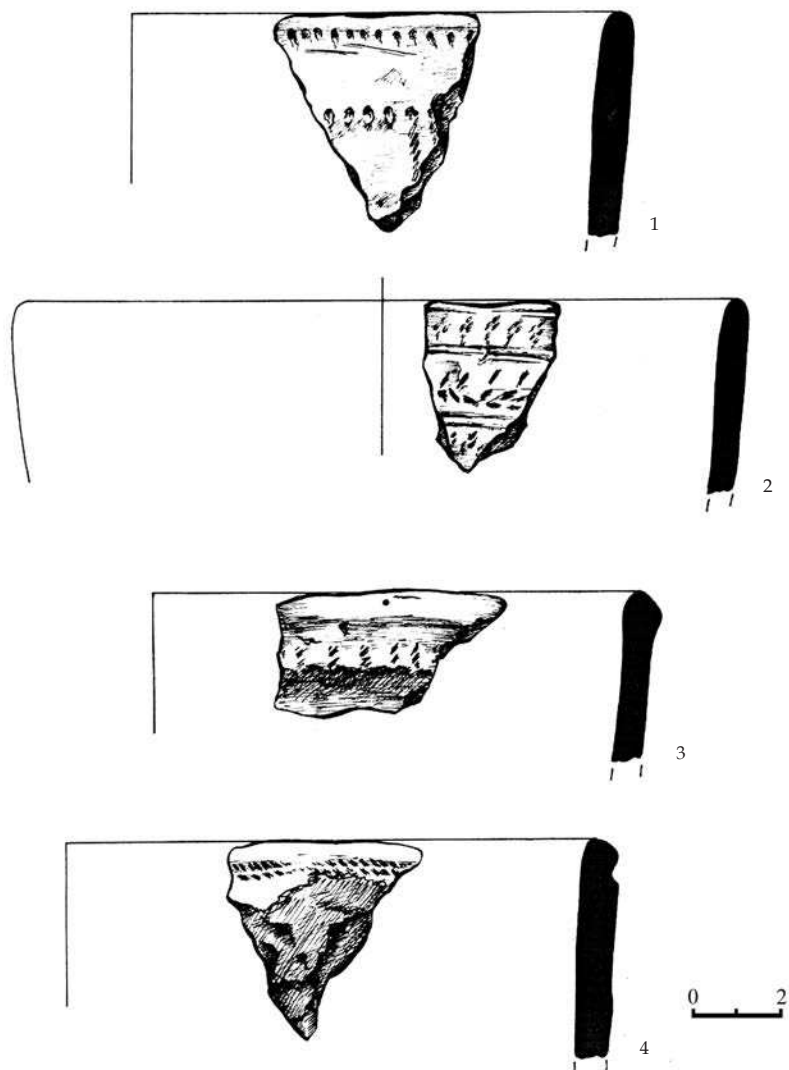

Рис. 1.53. Фрагменти кераміки СК. Осова, уроч. Сторожівка, Костопільський р-н Рівненської обл. Рис. Г. Охріменка, Н. Скляренко

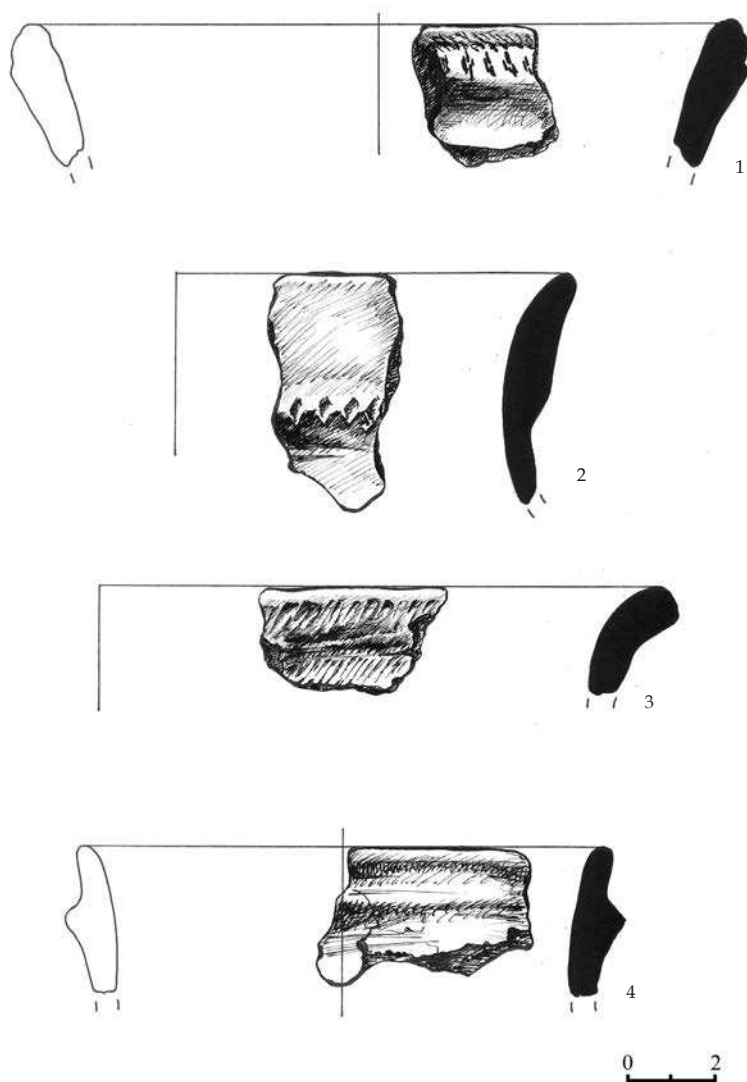

Рис. 1.54. Фрагменти кераміки СК. Осова, уроч. Ожгове,
Костопільський р-н Рівненської обл. Рис. Г. Охріменка, Н. Скляренко

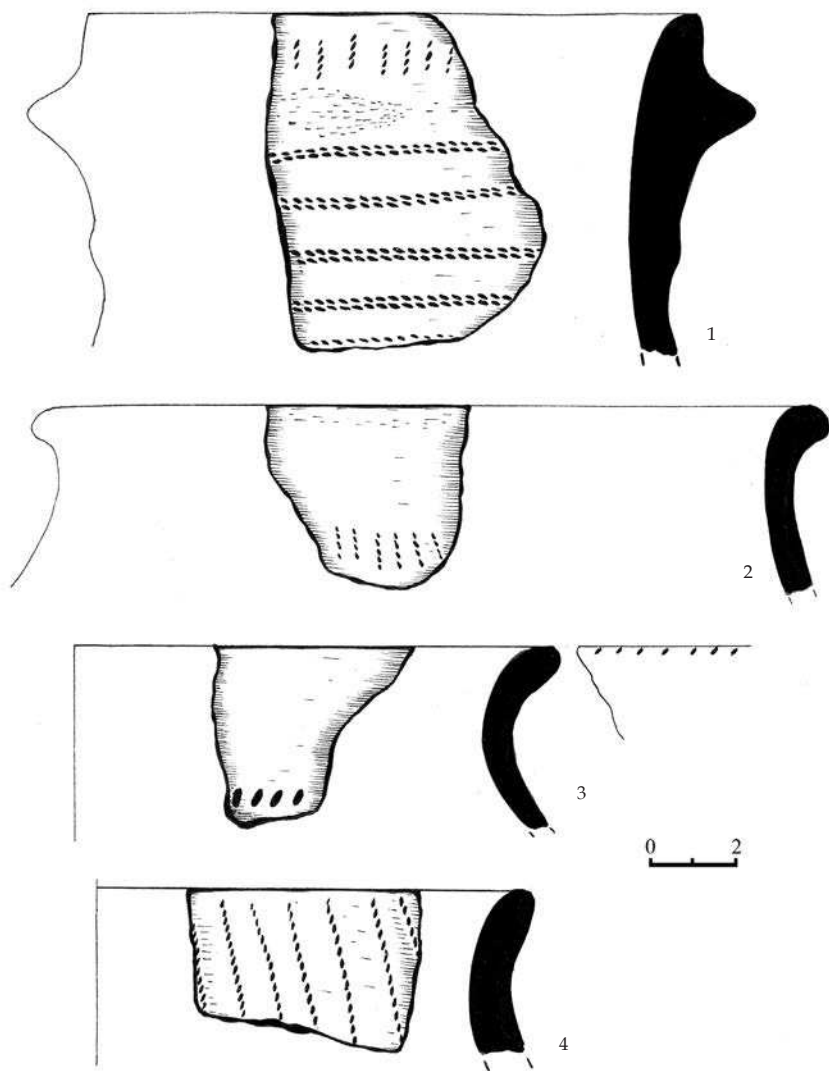

Рис. 1.55. Фрагменти кераміки СК. Осова, уроч. Ожгове,
Костопільський р-н Рівненської обл. Рис. Г. Охріменка

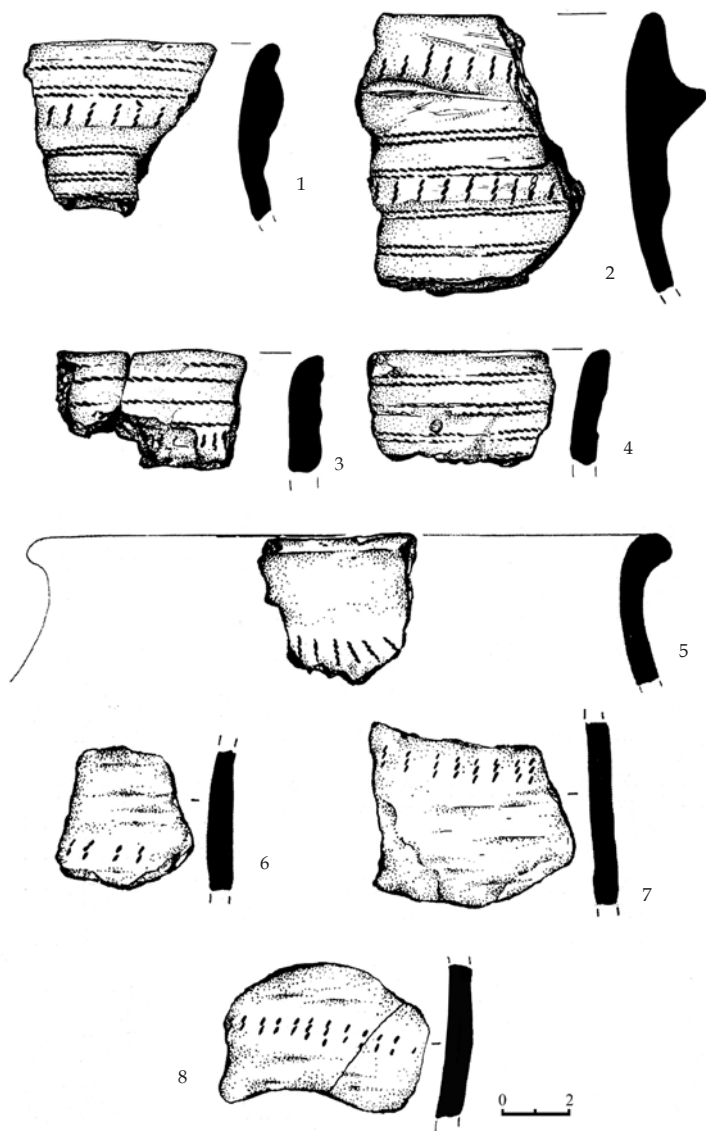

Рис. 1.56. Фрагменти кераміки СК: 1 – Цумань, Ківерцівський р-н; 2 – Великий Мідськ, Костопільський р-н; 3 – Майдан-Липно, Маневицький р-н; 4 – м. Клевань, Рівненський р-н Рівненської обл.; 5–8 – Гораймівка, Маневицький р-н Волинської обл. Рис. Н. Скляренко

Дубенський локальний варіант СК

На початковому етапі формування стжижовської культури основною територією її поширення була, очевидно, невелика зона – басейн Ікви, середня течія Стиру. У пізній період СК у межах річки цих річок з'являються пам'ятки культури багатоваликової кераміки, спільності якої тісно взаємодіяли з носіями СК (Дубно-Волиця, Перевередів та ін.).

Пам'ятки Дубенського локального варіанту СК описані В. Ткачем [Ткач, 2007, с. 571–712] (рис. 1.57–рис. 1.59; рис. 1.62).

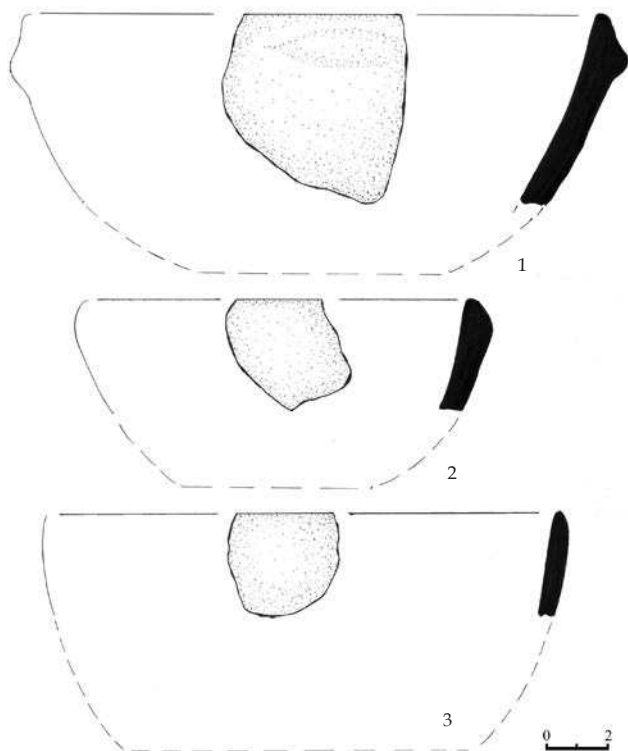

Рис. 1.57. Кераміка СК. Дубно-Волиця, Дубенський р-н Рівненської обл.
Матеріали В. Ткача

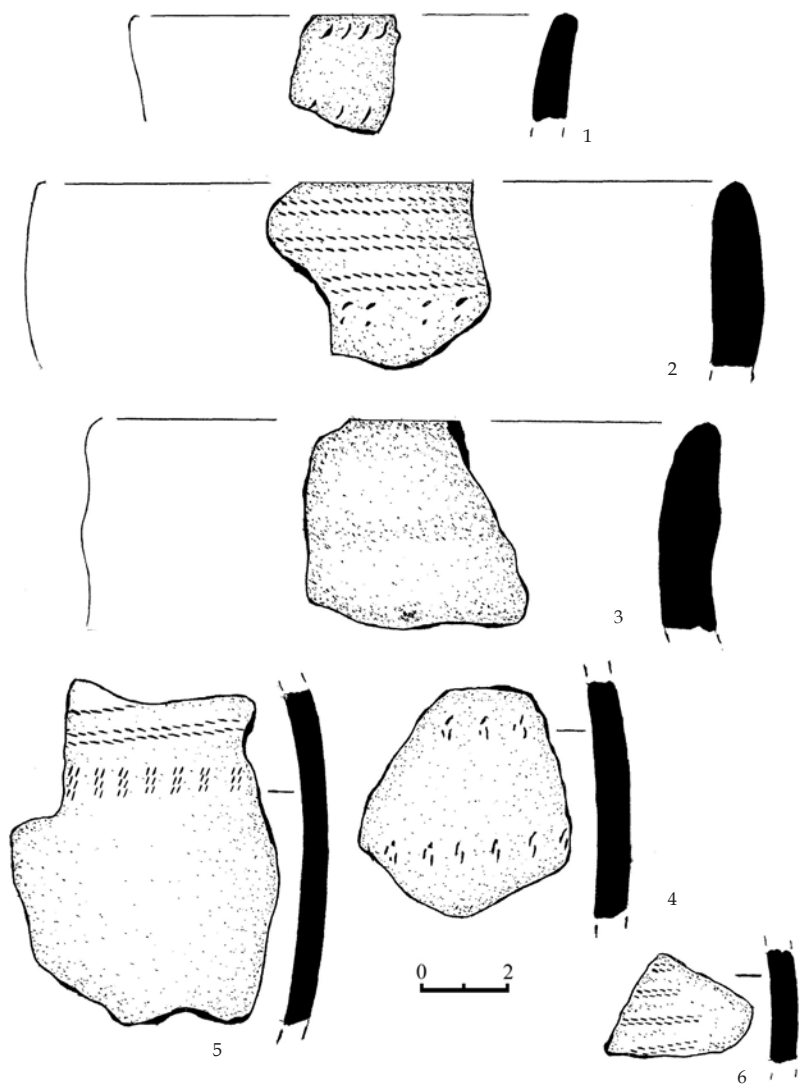

Рис. 1.58. Фрагменти кераміки СК. Хорупань, Млинівський р-н Рівненської обл. Приватна колекція. Рис. Г. Охріменка

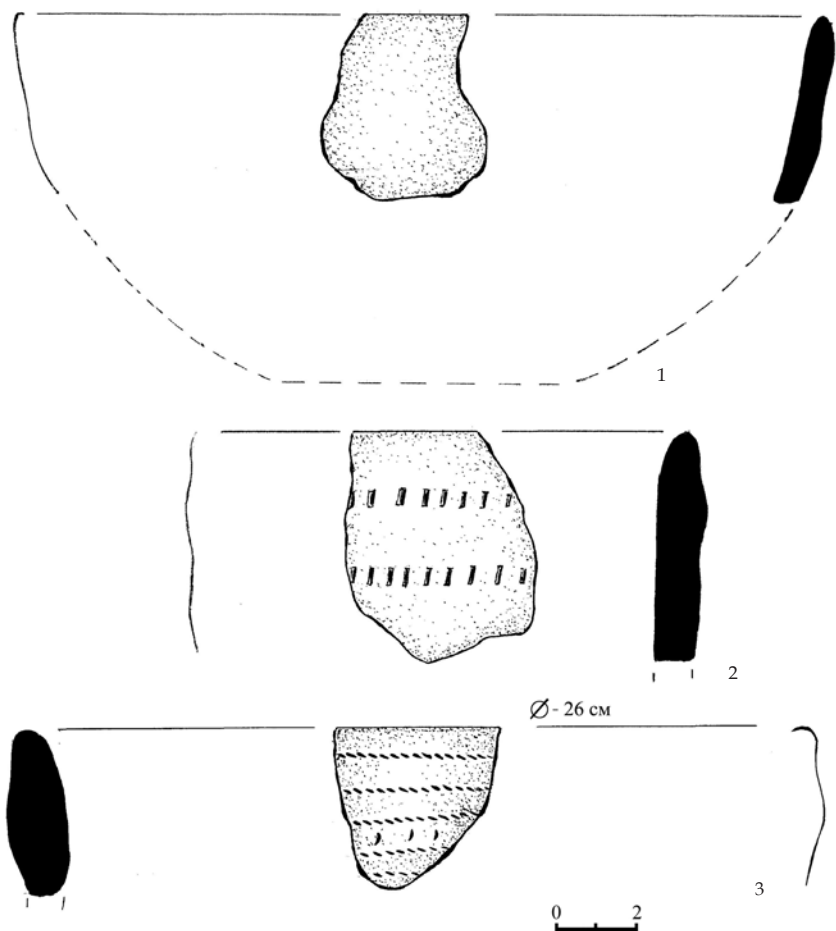

Рис. 1.59. Фрагменти кераміки СК. Хорупань, Млинівський р-н Рівненської обл. Приватна колекція. Рис. Г. Охріменка

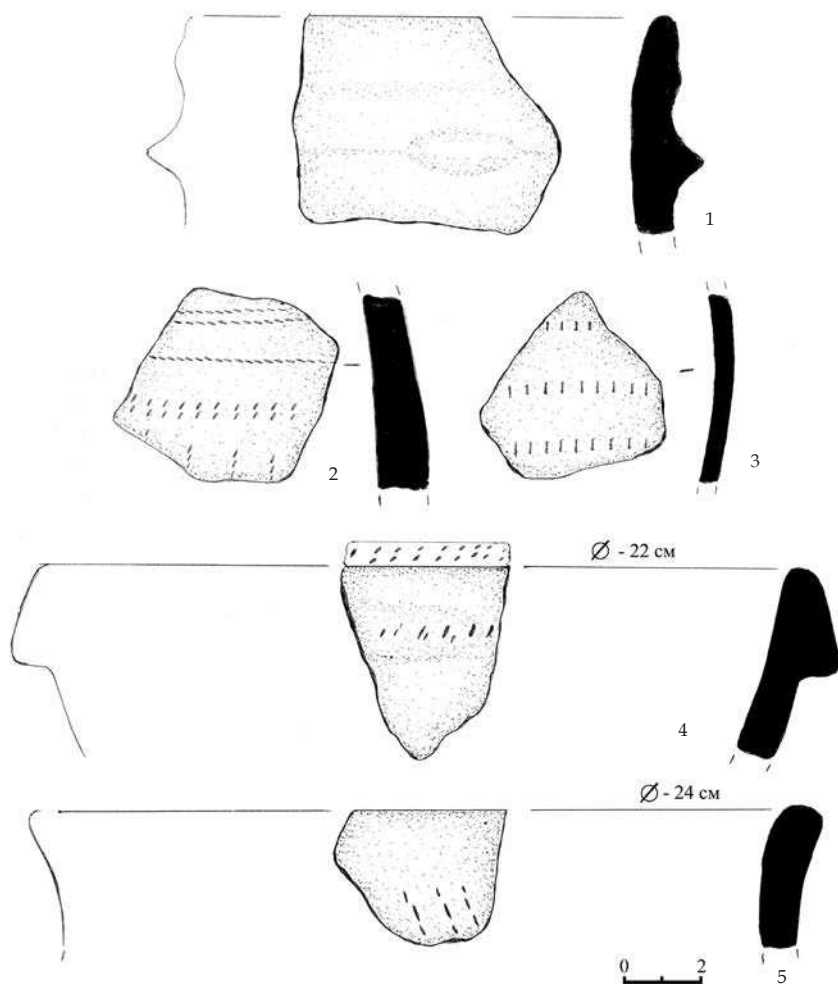

Рис. 1.60. Фрагменти кераміки СК: 1 – Коршів; 2 – Рокині; 3–5 – Боратин, Луцький р-н Волинської обл. Приватна колекція. рис. Г. Охріменка

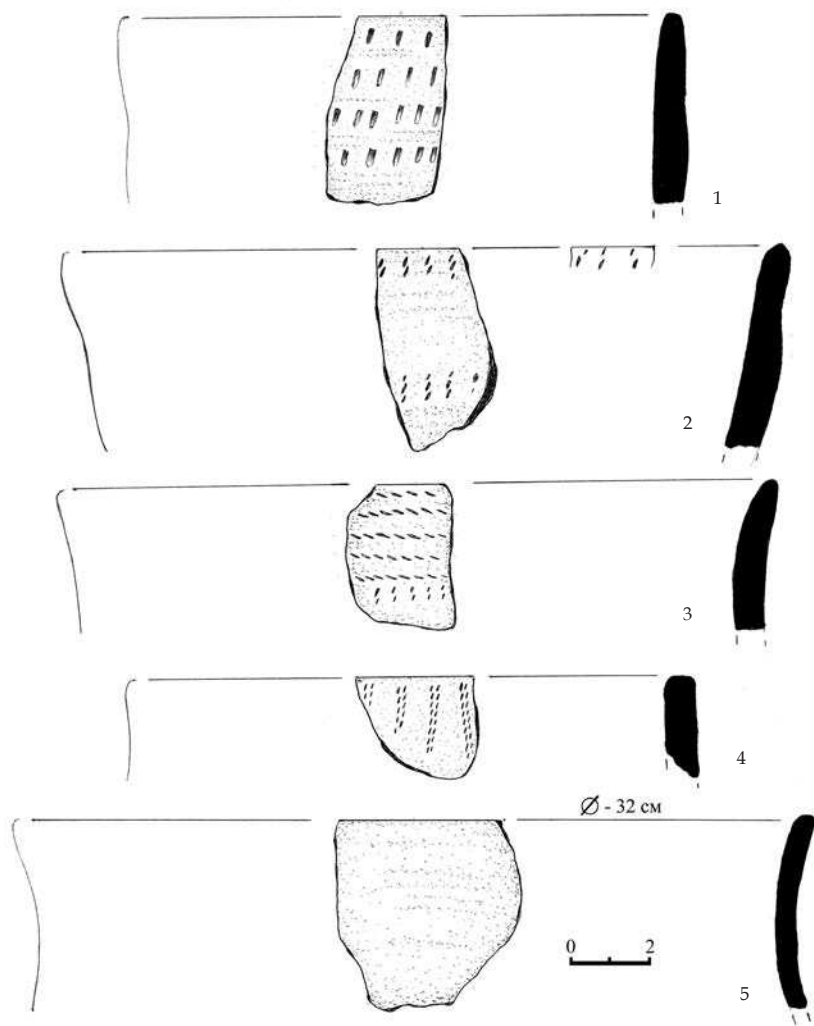

Рис. 1.61. Фрагменти кераміки СК: 1 – Маяки; 2, 5 – Боратин; 3 – Коршівець;
4 – Шепель, Луцький р-н Волинської обл. Приватна колекція.

Рис. Г. Охріменка

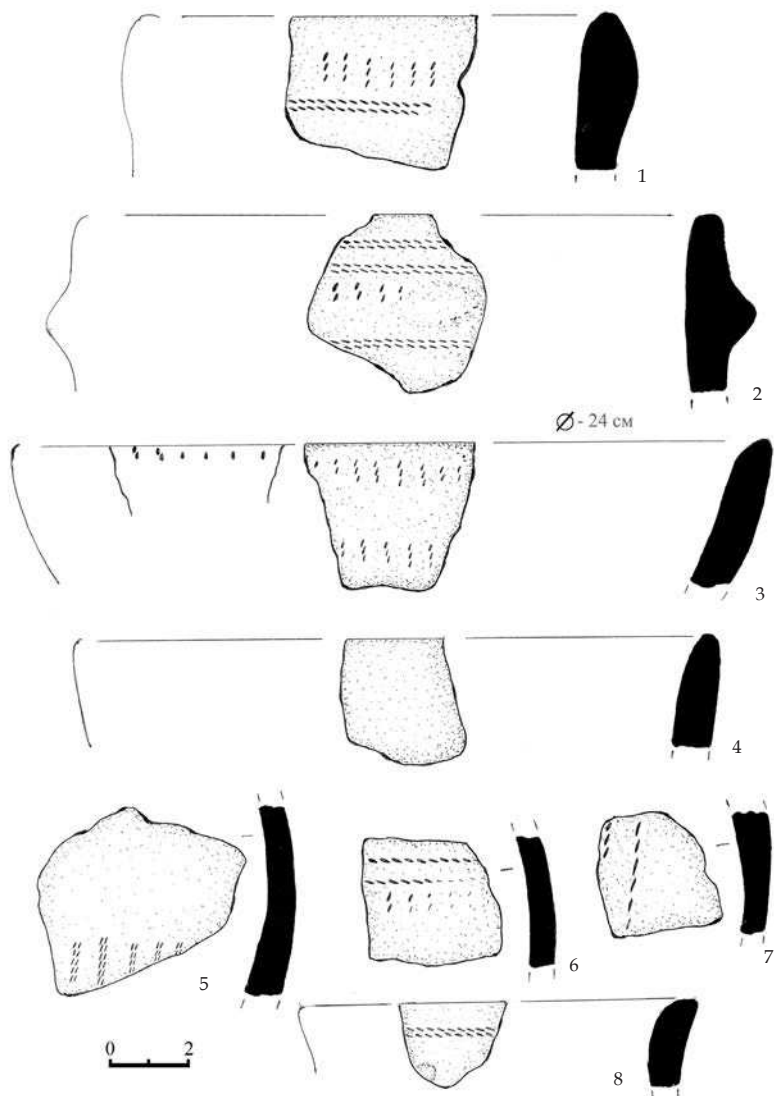

Рис. 1.62. Кераміка СК. Івання, Дубенський р-н Рівненської обл.
Приватна колекція. Рис. Г. Охріменка

1.3. Виникнення та питання походження СК

Питання генези СК постало лише в середині ХХ ст. Причиною такого запізнілого вивчення її витоків є, зокрема, виразна відмінність цієї культури, яка «не має точних аналогій серед інших культур». До цього потрібно додати, що серед її комплексів, як зазначає Є. Глосік, не вдається виділити більш ранні, а також розробити внутрішню періодизацію «на фоні навколишнього середовища, і не лише археологічного, а й природно-географічного, в якому перебувала СК» [Głosik, 1968, s. 62]. Цитований автор мав на увазі становлення культур, які були попередницями СК, а також одночасно з нею розвивалися на цій та суміжних територіях. У пошуках аналогій дослідники звертали увагу на форми посуду, оформлення вінець, технологію виготовлення, декор, на особливості й типи кістяних виробів.

Є. Глосік подає три гіпотетичні теорії походження СК, а саме: 1) місцева; 2) північна; 3) східна. Перші дві базуються на теоретичних засадах, третя – на доступних матеріалах.

Першу гіпотезу підтримував Т. Сулімірський [Sulimirski, 1959, s. 235], вбачаючи витoki СК в культурі кераміки «встеньгованої» – мальованої (волино-люблінської). Він звернув увагу на посуд яйцеподібної форми, зокрема з Валентинова (одна посудина). Певні підстави має теорія походження СК від східного варіанту культури кулястих амфор. Було вказано на подібність класичних амфор цієї культури, які є однією з провідних форм СК, та виявлені в похованнях (Грудек, Раціборовіце та ін.). На пам'ятці Раціборовіце помічено стратиграфічний стик обох культур. Певні аналогії простежено зі злотською культурою [Głosik, 1968, s. 63].

Прихильником північної гіпотези виступив Ян Ковальчик. Відповідно до його припущення, можливою зоною виникнення СК могло бути верхів'я Німану. Згадуються наявні тут гірничі розробки та майстерні кременю над р. Рось,

де виготовляли лінзоподібні в перетині сокири, аналогічні виробам СК. Біля Волковиська та в інших місцях знайдено кераміку, що має сліди розчесів (протирань травою), як в СК. І. Свешніков та інші автори раніше підтримували точку зору про вплив на формування СК пізньонеолітичних поліських груп [Свешніков, 1974, с. 159]. Проте ця риса характерна для багатьох неолітичних культур, у тому числі для німанської, «гжебикової», волинської неолітичної [Охріменко, 2006, с. 406–407]. Тому вважаємо, що вплив цих груп був мінімальним.

Матеріали, подібні до СК, можна побачити в музеях м. Києва серед старожитностей лівобережжя середнього Наддніпров'я. Це вазоподібний посуд з нахиленими до середини краями вінець. Вінця посудин катакомбної культури середнього Наддніпров'я закінчуються потовщенням. Вони прикрашені відтисками шнура, намотаного на паличку. Привертає увагу орнаментация внутрішньої частини вінець, протирання поверхні травою, технологія виготовлення. Крім того, К. Яжджевський зауважив, що посуд із Валентинова подібний до середньонаддніпровських виробів [Głosik, 1968, s. 110–111].

Польські дослідники виявили аналогії до СК в «ямно-катакомбному циклі культур» [Taras, 2005, s. 180]. Це підтверджено археологічними матеріалами, поданими Є. Глосіком. Так, до посуду СК групи І (яйцеподібні посудини) подібні вироби з поховання № 13 кургану 11 катакомбної культури, розташованого на березі р. Молочної (уроч. Аккермен) в Запорізькій обл. Іншим прикладом є знайдена в похованні № 4 кургану 9 на цій самій пам'ятці широковідкрита посудина з кулястою середньою частиною та плоским дном, аналогічна VI групі кераміки СК [Вязьмитіна, 1960, с. 101, рис. 79: 1].

У кургані № 6 скелет лежав у випростаній позиції (Преслав Запорізької обл.) [Панова, 1955, с. 55]. У цьому похо-

ванні була яйцеподібна посудина з короткою розхиленою шийкою та потовщеними вінцями. Поверхня виробу з Преслава протерта віхтем трави з обох боків. Посудина з Яцківець (поблизу Липовця) оздоблена характерними для СК перпендикулярно укладеними групами шнурових ліній.

Є. Глосік наголошував на необхідності порівняльного аналізу (встановлення подібності) поховальних пам'яток КК та СК, а також на важливості дослідження матеріалів СК із Західної Волині [Głosik, 1968, s. 65, 66].

Район виникнення СК І. Свешніков пропонував шукати на території поширення найпізніших пам'яток поліського неоліту – волинської неолітичної та німанської культур. Імовірним ареалом складання СК, за І. Свешніковим, могло бути межиріччя Прип'яті та верхів'я Стиру, Горині, тобто територія сучасної Білорусі («поліська культура шнурової кераміки», як її називають білоруські археологи [Исаенко, 1976, с. 25–26; Археологічна спадщина., 2005, с. 387]). Автор вважав, що район її виникнення розташований поблизу території поширення пам'яток культури гребінцево-накольчастої кераміки, там, де могли ще довго існувати пережиткові елементи попередніх культур – пізньострічкової розписної та лійчастого посуду [Свешніков, 1974, с. 158–159]. Підтвердженням зазначеної вище гіпотези є матеріали з уроч. Горинка в місці впадіння р. Случ до р. Горинь. Тут знайдено кераміку з рослинною домішкою, подібну до волинської неолітичної, але з відбитками шнура.

Важливою також є гіпотеза про східне походження СК, яку запропонував А. Гардавський, викладаючи власну теорію генези слов'ян. Він припускав, що людність, яка спричинилася до формування майбутньої СК, прибула на Волинь, Люблінщину із середнього Наддніпров'я через Житомирщину.

Таким чином, формування СК відбувалося на підґрунті етнокультурних зв'язків КШК, МК, ККА, але «степова традиція» в цьому випадку стала домінантною [Glosik, 1968, s. 66; Археология Прикарпатья..., 1990, с. 74; Taras, 2005, s. 180-181; Бунятян, 2008, с. 13]. Певний вплив на її становлення мала також городоцька-здовбицька культура [Свешніков, 1974, с. 158, 159]. Продовження традицій ямної, катакомбної культур виявилось, зокрема, в обробці (протиранні) кераміки віттем трави, подібності окремих форм посуду СК [Taras, 2005, rys. 1, rys. 2].

Викладена Г. Тарас концепція етнічних процесів на Волині в кінці III – на початку II тис. до н. е., а також умови формування СК, на наш погляд, є переконливою [Taras, 2005, s. 179–194]. Вона, безперечно, буде доповнюватися новими матеріалами, ідеями, спостереженнями. Стосовно Західної Волині, до теорії Г. Тарас вважаємо за необхідне додати такі доповнення:

1. Межа поширення СК на півночі не обмежується кордоном Волинської височини та Полісся. Ареал поширення СК у задровій зоні досить значний. По Горині він піднімається до Прип'яті – на територію Білорусі (пункт Азерное) [Кривальцевіч, 1999]. Окремі фрагменти кераміки СК знайдені Г. Охріменком біля озер Тур, Люб'язь, на р. Прип'ять, В. Артюхом – в районі Шацьких озер (с. Затишшя) тощо.

2. Найбільш компактним ареалом проживання населення СК на Поліссі є басейни таких невеликих річок, як Путилівка (сmt. Цумань, с. Башлики та ін.), Кормин (с. Гораймівка, с. Ничогівка), Бронниця (с. Осова), Млинок (с. Великий Мідськ). Поблизу сіл Майдан-Липно та Осова кілька пунктів розташовані біля неглибоких боліт. Вищеназвані пам'ятки СК знаходяться в межах Ківерцівського, Маневицького, Рожищенського районів Волинської обл. та Костопільського, Володимирецького районів Рівненської обл.

Особливо значна концентрація пам'яток СК зафіксована поблизу сіл Осова та Майдан-Липно (за 6-10 км від відомих родовищ міді та базальтів неподалік від с. Великий Мідськ). Тут відкрито близько 10 багаточарових поселень з матеріалами стжижовської культури: с. Осова – уроч. Стороживка, уроч. За корчі, уроч. Осівка, уроч. Криничка-Друга, уроч. Густина, уроч. Чапелька та ін.; с. Майдан-Липно – уроч. Бирче, уроч. Неріччя, уроч. Кругле Поле та ін. В останньому пункті проводилися невеликі стаціонарні дослідження у 2005 р.

Отже, територія, на якій сформувалася СК, була зоною різноманітних культурних впливів та етнічних міграцій, де змішувалися традиції «лісові», «лісостепові» (ККА, КШК), півдня (ямна, катакомбна культури), карпатські (Шнекенберг-Глина III).

- 2.1. Контакти постпшнурових культур і номадичних спільнот
 - 2.2. Городоцько-здовбицька культура
 - 2.3. Пам'ятки культури багатоваликової кераміки на території Західної Волині
 - 2.4. Хронологія і періодизація СК
-

Гнідава, с. Рованці
Луцького р-ну Волинської обл.
Розкопки, 2010 р.

РОЗДІЛ 2

Етнокультурна ситуація
за доби середньої бронзи

2.1. Контакти постшнурових культур і номадичних спільнот

У другій половині III – першій половині II тисячоліття до н. е. на Волині та Волинському Поліссі перебувало населення таких постшнурових культур, як городоцько-здовбицька, межановицька, стжижовська, а також окремі групи культури кулястих амфор. Імовірно, з XVIII ст. до н. е. тут з'являються носії тшинецької (або східнотшинецької за С. Березанською), а пізніше тшинецько-комарівської культур.

У верхньому Подністров'ї є приклади довгочасної екзистенції поселень культур шнурової кераміки. Випасаючи худобу, ці племена переміщувалися на великі відстані. Як зазначає К. Бунятян, у III тис. до н. е. в межиріччя Сяну та Західного Бугу зі сходу надходять групи середньодніпровської культури [Бунятян, 2010, с. 18–30]. У Подністров'ї групи КШК продовжували існувати і в той час, коли там з'явилося населення межановицької культури. Хронологічний стик обох культур підтверджується наявністю в курганах КШК кубків МК, запозиченням декоративних мотивів, фактом спільних поховань, наприклад, поховання МК вкопувалося в курганний насип КШК.

У 2200–1600 рр. до н. е. межановицька культура в зазначеному регіоні перебуває в ранній, пізніше – в класичній фазі [Kadrow, Machnik, 1997, s. 150–170, рис. 7, 17]. У цей час, як пише Г. Тарас, помітним є стилістичний синкретизм в орнаментуванні кераміки, де поєднані мотиви МК, КШК та інші, що виявляється на теренах Побужжя, Волині, Поділля. Змішані комплекси могли існувати в цьому регіоні до класичної фази МК [Kadrow, Machnik, 1997, s. 139–149; Taras, 2005, s. 179].

У період появи на Волині протомежановицьких спільнот тут, імовірно, жили племена культури кулястих амфор. Особливо це актуально для території поширення західно-

волинських пам'яток цієї культури. Дослідники Г. Тарас, С. Кадров підкреслюють, що на волино-подільській території перехресчувалися різні традиції та культурні впливи і трансформація пізніх груп ККА, так само, як і пізньошнурових, «вписалася у фінальний продукт, яким є СК» [Taras, 2005, s. 182]. Тоді ж фіксуються зв'язки КШК із середньодніпровською культурою [Бунятян, 2005, с. 26–36]. Етнічні процеси на Волині та Поділлі, крім того, доповнюються іншими зв'язками зі степовою зоною Припонтити: дослідники звертають увагу на взаємодію ККА з ямною культурою [Szmyt, 1999, s. 148–167].

На правому березі Дніпра анклав ЯК перебувають до 2300 рр. до н. е. та до ранньої фази інгулецької культури катакомбних поховань, яку датують тепер 2450–1950 рр. до н. е. [Kaiser, 2003, s. 65–80; Bunyatyan, 2009, s. 252–268].

У різні періоди доби бронзи впливи степових спільнот на території Західної Волині фіксуються неоднаково. Якщо в часи ямної культурно-історичної спільності мали місце незначні проникнення в лісостепову зону (що підтверджено окремими артефактами, зокрема хрестоподібними булавами), то в період катакомбної культурно-історичної спільності (2500–2000 рр. до н. е.) [Археологія України, 2005, с. 156] такі міграції могли бути інтенсивнішими.

Ймовірно, на присутність окремих катакомбних спільнот в басейнах Стиру та Горині вказують археологічні артефакти: 1) «цитринові» та інші кам'яні булави, поширені майже в усій зоні Волинського Полісся та Волині (рис. Г. 53); 2) бронзові ретушери, що мали довжину 5–10 см, потоншені обидва кінці та чотирибічну середню частину (рис. 3.18); 3) нечисельні знахідки катакомбної кераміки, зокрема з «гусеничним» декором (Дубенщина, Луцький р-н (рис. Г.3 – рис. Г.6), середнє Надприп'яття); 4) фаянсове намисто (відоме переважно на Люблінщині), походжен-

ня якого, можливо, пов'язане з катакомбною культурно-історичною спільністю; 5) кам'яні сокири, аналогії яким відомі в Причорномор'ї та пониззі Дніпра (рис. Д.55).

Важливим є також питання про шляхи міграції носіїв катакомбної культури на Західну Волинь. Тут можливі дві версії:

- 1) через Житомирщину, як припускав А. Гардавський;
- 2) степами Причорномор'я, басейном Південного Бугу на північний захід і далі – в басейн Ікви та Стиру.

Шлях, прокладений на землі Західної Волині групами катакомбників, пізніше торували невеликі групи бабинської культури (багатоваликової кераміки), які приходили сюди, ймовірно, за кременем з тутешніх родовищ і жили поряд з етнічно близькими носіями місцевого варіанта катакомбної культури, яким була СК (рис. 2.8).

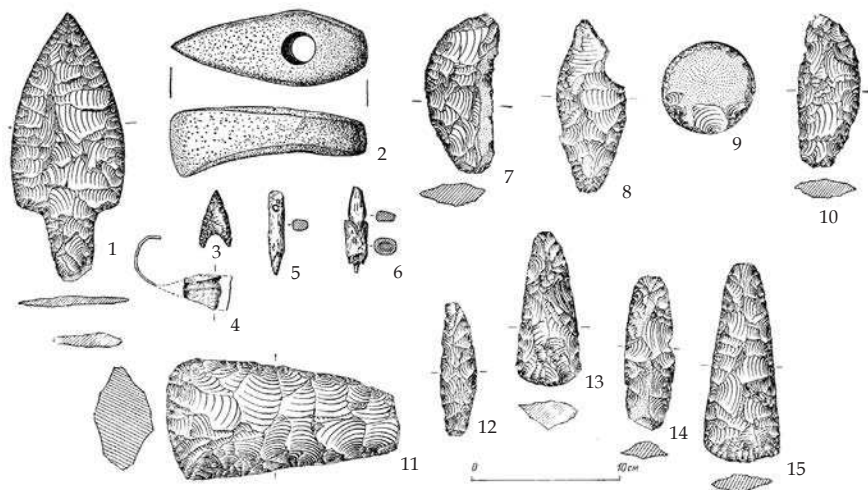

Рис. 2.1. Матеріали з пам'яток СК та МК Рівненської обл.:

1–6 – Озлів (поховання); 7, 8, 10 – Озлів (поселення); 9, 4, 15, 11, 13 – Підгайці; 1, 3, 7–15 – кремень; 2 – камінь; 4 – мідь; 5, 6 – кістка (за І. Свєшніковим)

У другій чверті II тис. до н. е. панівними на теренах України стають племена культури багатоваликової кераміки, або, як її зараз називають, бабинської культури (за найменуванням першого дослідженого поселення – Бабине III) [Братченко, 1971, с. 334–343]. Це населення продовжувало лінію розвитку індоіранського етносу [Отрощенко, 2009, с. 18].

С. Братченко звернув увагу на подібність деяких елементів декору «катакомбного барокового стилю» та межановицької кераміки [Братченко, 2007, с. 103–109]. Аналогія простежується і в поховальному обряді (тілопокладання на спині) в СК та найбільш східних похованнях інгулецької групи катакомбної культури [Kaiser, 2003, s. 49]. Відомі також підкурганні поховання в носіїв СК (дослідження І. Свешнікова та Ю. Нікольченка). До цього ще потрібно додати факт запозичення гончарями СК елементів декору від носіїв вищезгаданих культур; це ж стосується і форм деяких кістяних виробів.

Близькі стосунки СК та межановицької культури можна, зокрема, прослідкувати в Торчині поблизу Луцька, де на одному цвинтарі є поховання представників СК та МК; на поселенні в Усичах (дослідження Я. Фітцке, М. Пелецишина); в районі Хрінниківського водосховища Демидівського р-ну Рівненської обл.; на Дубенщині (В. Ткач) (рис. 2.1). Про взаємодію СК і ГЗК на Поліссі та в Рівненському, Здолбунівському й інших районах середнього Погоріння писав І. Свешніков [Свешніков, 1974, с. 80–142]. Проте СК є дещо пізнішою, ніж городоцько-здовбицька культура, лише частково їй синхронною [Свешніков, 1974; Glosik, 1968, s. 24–29; Kadrow, Machnik, 1997, s. 79]. Г. Тарас зазначає, що під час аналізу кераміки несподівано було встановлено подібність виробів СК з так званою харківсько-воронезькою групою [Taras, 2005, s. 187]. Окремі дослідники простежували спільні риси ККА та СК [Bargiel, 1991, s. 127]. На думку Г. Тарас, така подібність справді наявна [Taras, 2005, s. 181].

Від часу формування такого аборигенного культурного утворення, яким була стжижовська культура, напевно, її носії підтримували контакти із сусідніми спільнотами. Власне, сама СК витворилася внаслідок міжкультурних контактів. Зауважимо, що, за Є. Глосіком, основним компонентом у складанні СК могли бути степові культури Причорномор'я [Głosik, 1968, s. 44]. Впливи з боку лісових неолітичних культур особливо помітні в запозичених від них гончарями СК елементів орнаменту: рядів відтисків гребінця (с. Майдан-Липно, Гнідава та ін.), півовалів («копитця», за М. Чарнявським), рядів насічок, ямок [Охріменко, Кучинко, Кубицька, 2003, с. 97]. Це особливо добре видно на виробках пам'яток великомідської, здолбунівської і дубенської груп. Раніше окремі автори вважали, що характерний звичай протирання кераміки травою чи гребенем запозичений у населення волинської неолітичної культури [Охріменко, Кучинко, Кубицька, 2003, с. 97]. Тепер доведено, що це спадщина ямного та катакомбного населення.

Безперечно, тема зв'язків СК із синхронними та попередніми культурами, а також запозичень, – складна і багатопланова. Вплив більш ранніх культур, можливо, передавався за посередництва найпізніших їхніх груп (наприклад, ВЛК, КЛП, ККА, КШК) або певними спільнотами, які продовжували їх традиції вже на початку середнього періоду бронзового віку. Отже, проблеми впливів та запозичень ми торкаємося поки що лише побічно, хоч вони для розуміння етнічних процесів надзвичайно важливі. Синкретичні риси кераміки можуть сигналізувати про процес змішування різноетнічних груп.

На впливи і взаємодію СК з межановицькою культурою раннього та класичного періодів вказують різні дослідники, які звертають увагу не лише на близькість окремих форм посуду, а й на валики – виступи різної форми, розташовані у верхній частині межановицьких горщиків

[Głosik, 1968, s. 28, рис. 2: а, в (тип чернецінський); Свешніков, 1974, с. 132, рис. 47: 10, 14 (з Коршева Луцького р-ну); Охріменко, Кучинко, Кубицька, 2003, с. 101]. Зразки посуду без шнурового орнаменту, але з пластичними виступами під зрізом вінець, знайдені М. Пелешишиним в с. Усичі Луцького р-ну [Пелешишин, 1971, с. 94, рис. 6]. Подібні валики, однак, уже в модифікованому вигляді бачимо і на багатьох виробах СК – вони менш округлі, проте більш витягнуті, овальні. Потовщення краю вінець, орнаментация їхнього внутрішнього боку, валики з нарізами, вертикальні насічки на вушках – все це, на думку дослідників, наслідок впливів КЛП на СК. Відмічають також запозичення в керамічному виробництві від катакомбної культури та культури багатоваликової (багатопружкової) кераміки [Свешніков, 1974, с. 158–159; Охріменко, Кучинко, Кубицька, 2003, с. 101] (рис. 2.8).

Як зазначалося вище, С. Братченко звернув увагу на подібність деяких елементів декору «катакомбного барокового стилю» та межановицької кераміки [Братченко, 2007, с. 103–109]. Аналогія простежується і в поховальному обряді – тілопокладання на спині – в СК та найбільш східних похованнях інгулецької групи катакомбної культури [Братченко, Шапошникова, 1985, с. 416; Kaiser, 2003, s. 49]. Відомі так само підкурғанні поховання в носіїв СК (дослідження І. Свешнікова).

На нашу думку, носії стжижовської культури були переважно нащадками однієї чи кількох груп катакомбного населення. Нове етнографічне «обличчя» СК сформувалося внаслідок культурної взаємодії цих груп з навколишніми (сусідніми) іншоетнічними спільнотами: племенами культур шнурової кераміки пізнього етапу, населенням ранньомежановицької, кулястих амфор, можливо, середньодніпровської, городоцько-здовбицької культур.

Про східні впливи та імпорту зі сходу (металеві вироби, сережки у формі вербового листя, фаянсове намисто, прикраси з кістки та мушель) у свій час писали дослідники Я. Махнік, С. Кадров, Я. Батора та ін. [Kadrow, Machnik, 1997; Machnik, 1966]. На сьогодні встановлено, що прикраси у формі вербового листя виготовляли в різних місцевих майстернях, а ідея такої конфігурації виробів походить із Близького Сходу. У той самий час вони з'явилися і на Кавказі. Прикраси у формі вербового листя були поширені в епішнуровий період у колі прикарпатських культур.

Намисто з мушель, фаянсові «пацьорки» відомі серед матеріалів пізніх фаз КК, СК, МК, в різних спільнот Прикарпаття. Фаянсові прикраси (намисто), як підтвердили хімічні аналізи, також були локальними виробами Малопольщі, Волині та ін. [Kadrow, Machnik, 1997, s. 87–98].

Актуальним є питання долі СК, зокрема її зв'язків із тшинецькою культурою. Можливо, лінійний прокреслений орнамент на посудині з Грудека свідчить про ці контакти [Głosik, 1968, tabl. XIII: 3], хоча подібний декор відомий у КК. До цього можна додати, що Г. Тарас аналогії керамічним виробам СК вбачає в катакомбних пам'ятках, розташованих на схід від наддніпровських – у воронезькій групі [Taras, 2005, s. 187].

2.2. Городоцько-здовбицька культура

У зоні Полісся носії СК та ГЗК проживали довгий час поруч. Проте в їх кераміці особливих синкретичних ознак не прослідковується. На більшості пам'яток доби бронзи цієї зони матеріали СК, ГЗК, ТМК знаходяться разом.

Вже більше як півстоліття відомі пам'ятки городоцько-здовбицької культури, виділеної І. Свешніковим (рис. 2.3; рис. 2.4). Проте одностайності та однозначності у її дефініції поки що немає. Частина поселень епішнурового часу польські дослідники, зокрема Ян Махнік та Славомір Кадров, відносять до межановицької культури. Інші пам'ятки, означувані в радянський період як ГЗК (розвідки довоєнних археологів О. Цинкаловського, Яна Фітцке та повоєнних років, зокрема Ю. Кухаренка), потребують перевірки, уточнень, у т. ч. підтвердження конкретними матеріалами – керамікою.

Отже, для встановлення кількості пам'яток ГЗК, ареалу поширення, розрізнення пунктів МК та ГЗК (які інколи знаходилися поряд) потрібна селекція матеріалів та наявних даних. На мапі І. Свешнікова позначено близько 100 пунктів ГЗК [Свешніков, 1974, с. 31, 83, рис. 24] (рис. 2.2), багато з них обстежені Г. Охріменком. Проте матеріалів з поліських районів збереглося мало, дюнні поселення майже непридатні для досліджень, оскільки порушені. У районі Західного Побужжя відомо чимало поселень МК, можливо, і ГЗК. Більшість з них це сліди поселень, представлені незначною кількістю матеріалів.

У довіднику «Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза» (1982) подано опис 94 пам'яток ГЗК. Зокрема, на Поліссі пам'ятки ГЗК виявлено біля с. Турівка Володимир-Волинського р-ну, Уховецьк Ковельського р-ну, Ладинь, Піща Любомльського р-ну, Нова Вижва, Сереховичі Старовижівського р-ну, Оленине, Острівки Камінь-Каширського р-ну, Гірки, Лахвичі Любешівського р-ну.

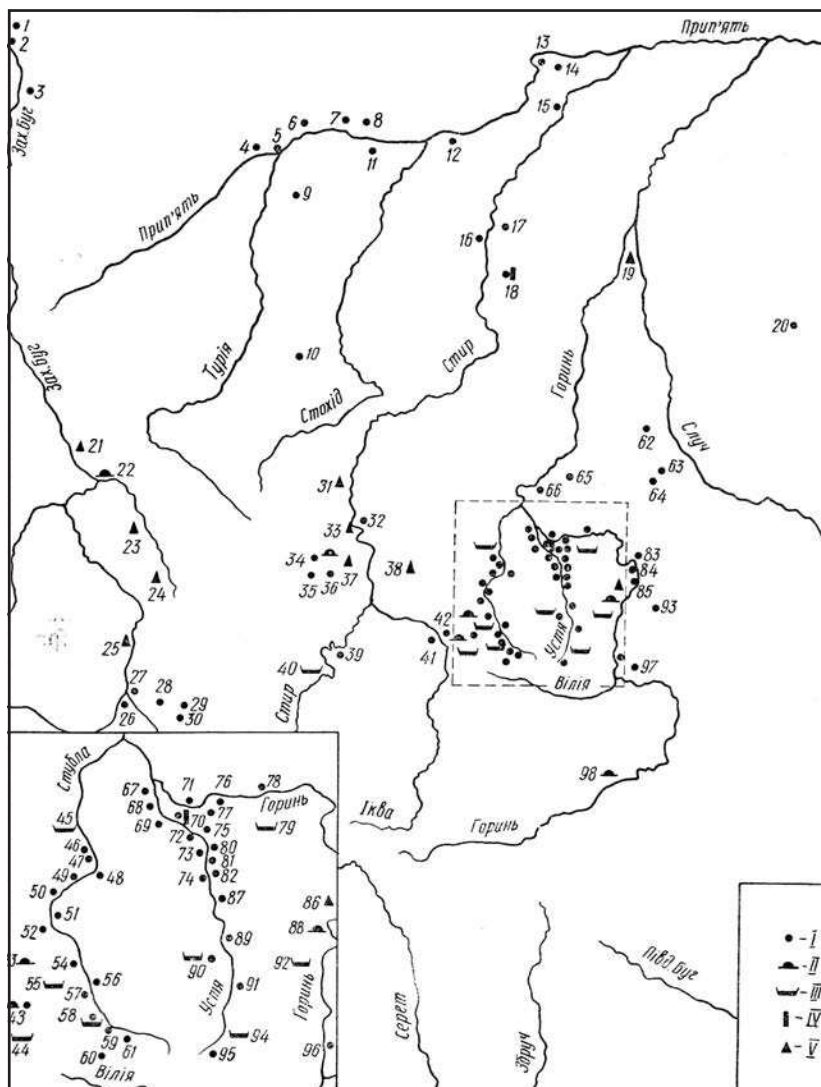

Рис. 2.2. Пам'ятки городоцько-здовбицької культури (за І. Свешніковим):
I – поселення, II – кургани, III – ґрунтові поховання, IV – місця видобутку кременю, V – випадкові знахідки.

1 – Тростяниця; 2 – Владичиця; 3 – Заказанка; 4 – Леликове; 5 – Хабарище; 6 – Невір; 7 – Ветли; 8 – Горки; 9 – Острівки; 10 – Уховецьк; 11 – Ляховичі; 12 – Нобель; 13 – Горнове; 14 – Терebin; 15 – Острів; 16 – Іванчиці; 17 – Тетильковичі; 18 – Половля; 19 – Колки; 20 – Клесів; 21 – Петрівка; 22 – Михайле; 23 – Горичів; 24 – Іваничі; 25 – Завишня; 26 – Острів; 27 – Волсвин; 28 – Яструбичі; 29 – Старий Витків; 30 – Волиця Радванецька; 31 – Копачівка; 32 – Вишків; 33 – Гнідава; 34 – Одеради; 35 – Коршів; 36 – Городок; 37 – Гірка Полонка; 38 – Острожець; 39 – Грабовець; 40 – Берестечко; 41 – Пеклів; 42 – Підгайці; 43 – Мирогоща; 44 – Липа; 45 – Новосілки; 46 – Дядьковичі; 47 – Тушебин; 48 – Переділи; 49 – Сатийв; 50 – Суботівка; 51 – Жорнів; 52 – Крилів; 53 – Молодова III; 54 – Варковичі; 55 – Мокре; 56 – Білобережжя; 57 – Заруддя; 58 – Княгинине; 59 – Острів; 60 – Нарайв; 61 – Замлиння; 62 – Кургани; 63 – Хвоянка; 64 – Моквинський Майдан; 65 – Данчиміст; 66 – Чудви; 67 – Бронники; 68 – Понебель; 69 – Обарів; 70 – Городок; 71 – Хотин; 72 – Зозів I; 73 – Малий Олексин; 74 – Тютьковичі; 75 – Зозів II; 76 – Волошки; 77 – Сергіївка; 78 – Пухове; 79 – Забороль; 80 – Великий Олексин; 81 – Шпанів; 82 – Золотіївка; 83 – Воскодави; 84 – Мнішин; 85 – Горбаків; 86 – Томахів; 87 – Новий Двір; 88 – Вільгір; 89 – Старий Мильськ; 90 – Здовбиця; 91 – Івачків; 92 – Стадники; 93 – Кураж; 94 – Верхів; 95 – Устенське; 96 – Кургани; 97 – Сутець; 98 – Залужжя (за І. Свешніковим)

Тут знайдено кераміку зі шнуровим орнаментом та крем'яні вироби [Археологічні пам'ятки..., 1982, с. 31–32]. Вони дають важливу інформацію, яка все ж потребує уточнень та підтвердження ілюстраціями.

Протягом багатьох років у кінці ХХ ст. Г. Охріменком проводились розвідки на території Волинського Полісся, зокрема в Маневицькому, Любешівському, Ратнівському, Дубровицькому, Сарненському, Костопільському, Березнівському р-нах Волинської та Рівненської областей. Частина з виявлених при цьому пам'яток ГЗК подана в додатку «Пам'ятки межановицької культури на території Волинської області» [Нариси культури..., 2006, с. 446–452]. Проте більшість з них все ж віднесено до ГЗК. Всього представлено короткий опис 72 пунктів, але деякі – це недосліджені кургани, і культурна належність їх точно невідома.

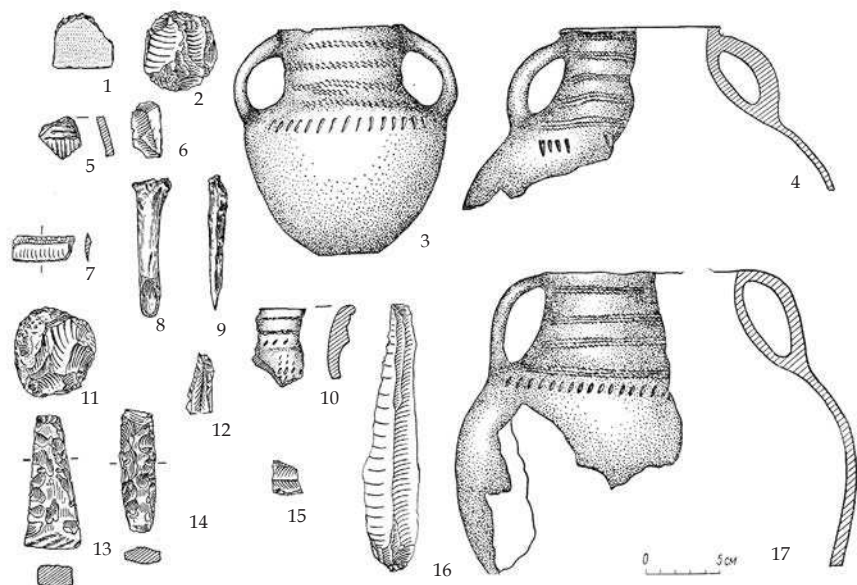

Рис. 2.3. Городок Рівненська обл. Матеріали з жител IV–VI городоцького етапу городоцько-здобвицької культури (за І. Свешніковим)

Багаторічні розвідкові роботи на Західноволинському Поліссі дають певне уявлення про заселення носіями ГЗК цієї зони. Можна констатувати, що регіон не був густо заселеним. На берегах багатьох річок знахідок кераміки згаданої культури майже невідомо (річки Вижівка, Турія, Стохід, Прип'ять, пониззя Стиру і Горині). Проте скупчення поселень ГЗК помічається в середній течії Горині: Хорів, Дорогоща, околиці Нетішина, Вільбівне, Розваж (розкопки та розвідки М. Пелешішина, О. Позіховського, О. Романчука, В. Самолюка, Б. Прищепи, І. Винокура, В. Мегея, А. Гуцала). У пониззі р. Устя, очевидно, був значний куш поселень ГЗК (роботи Ф. Штейнгеля, І. Свешнікова та ін.).

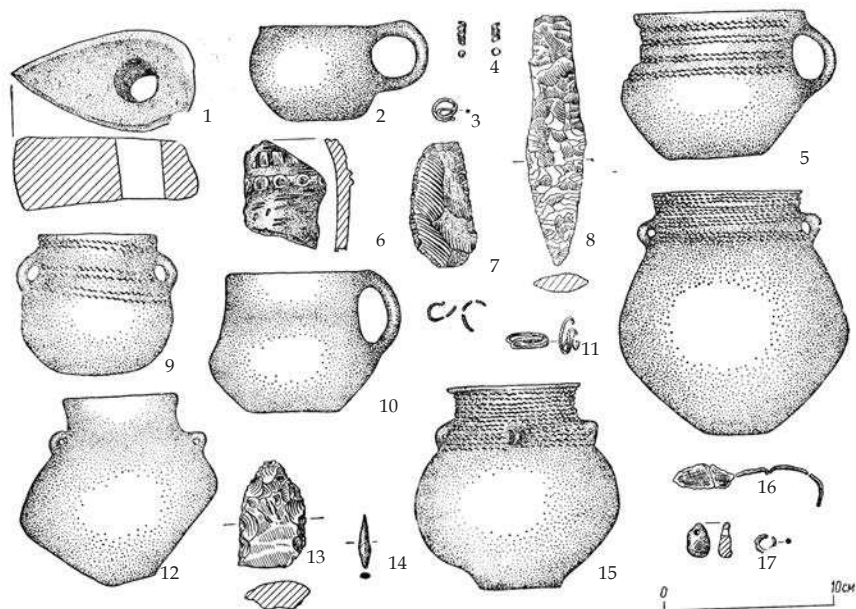

Рис. 2.4. Матеріали з поховань здобвицького етапу
(за І. Свешніковим, М. Островським)

У монографії І. Свешнікова, присвяченій добі ранньої бронзи, в таблиці ілюстрацій, де подані матеріали з різних пам'яток, бачимо кераміку і з поприг'ятських територій, зокрема із с. Горки Любешівського району. Тут, імовірно, були виявлені сліди поселень ГЗК [Свешніков, 1974, с. 31, 83, рис. 28: 16, 18], культури кулястих амфор [Свешніков, 1974, с. 31, 83, рис. 28: 14], стжижовської культури [Свешніков, 1974, с. 31, 83, рис. 28: 1] або культури шнурової кераміки та, ймовірно, тшинецької культури [Свешніков, 1974, с. 31, 83, рис. 28: 11].

З огляду на таку концентрацію матеріалів доби бронзи, можна вважати околиці с. Горки перспективними для подальших археологічних досліджень ГЗК та доби бронзи за-

галом. Але варто зазначити, що інших старожитностей ГЗК поряд майже невідомо. Лише в селах Люб'язь, Залухів, Хабарище бачимо відносно значне скупчення кераміки другої половини III – II тис. до н. е. [Свєшніков, 1974, с. 82].

Мало відомі пам'ятки ГЗК і в Нижньому Надстир'ї. Окремі маловиразні матеріали ГЗК та культури шнурової кераміки виявлені під час експедиції Д. Телегіна (1980-ті рр.) біля с. Мала Осниця Маневицького р-ну. Значно важливішим пунктом із великою кількістю матеріалів є околиці с. Балаховичі Володимирецького р-ну (приблизно 1,5 км на південь від центру села). Тут, на підвищеному до 2–2,5 м березі, на широкій розвіяній дюні у 80-х роках XX ст. зафіксовано кількості фрагментів кераміки доби бронзи, у т. ч. ГЗК, серед них уламки амфор, кубків, горщиків (всього бл. 40). Крім цього, на пам'ятці зібрані уламки посуду КШК, тшинецької культури, крем'яні вироби (наконечники стріл, ножеподібні пластини тощо). Все це знаходилося на площі розміром приблизно 150х200 м. Можливо, таке зручне мисоподібне місце могло бути значним (перевалочним) пунктом на важливому шляху сполучення по р. Стир та по її берегах. Додамо, що орієнтовно навпроти Балахович, біля с. Кукли, знайдено цілу амфору ГЗК з двома ручками (рис. Д.11: 1). Тут учнями місцевої школи зібрано крем'яні та кам'яні знаряддя того часу. Нижче по течії Стиру подібні вироби виявлено навколо сіл Комарово, Новосілки. Проте кераміки доби бронзи з цієї частини надбережжя Стиру майже невідомо.

Багаторічні розвідки в Поприп'ятті свідчать про малочисельні групи ГЗК як на берегах р. Прип'ять, так і р. Західний Буг. Розселення цих спільнот з межиріччя Стиру та Горині в західному і північному напрямку було незначним. До того ж знищення кераміки через природні та антропогенні фактори мінімілізує і до того незначну інформативність цих теренів.

Для з'ясування присутності населення ГЗК в останній третині III тис. – першій половині II тис. до н. е. (до XVI (?) ст. до н. е.) на території Західноволинського Полісся було проаналізовано матеріали цієї культури з фондів Волинського краєзнавчого музею. Всього кераміки нараховано тут до 500 фрагментів, у т. ч. близько 250 з орнаментом. Всі ці артефакти зібрані приблизно в 30 пунктах. Найбільше орнаментованих фрагментів та уламків вінець посуду походить з пам'ятки в уроч. Кругле Поле поблизу с. Майдан-Липно Маневицького р-ну – 140 шт. (цілих посудин не виявлено). З сусіднього с. Осова Костопільського р-ну (всіх пам'яток тут нараховується до 10 пунктів) є більше 70 фрагментів з орнаментом та уламків вінець. Цей куш пам'яток сконцентрований поблизу с. Великий Мідськ, де віддавна відомі родовища міді та базальту, про що неодноразово вже повідомлялося. Це околиці сіл Матійки, Красноволя, Липно, Холоневичі, Гораймівка та ін. Північніше від с. Осова, як стало нещодавно відомо, були родовища кременю. Крім того, поблизу с. Балаховичі Володимирецького р-ну на березі Стиру виявлено 20 уламків посуду, у т. ч. 12 орнаментованих та вінець; на березі р. Кормин біля с. Гораймівка Маневицького р-ну знайдено 2 фрагменти, з них один від великої амфори; з Великого Мідська Костопільського р-ну (уроч. Березник та уроч. Гута) – 16, а також відомо по одному чи кілька фрагментів із пунктів Кукли, Ничогівка, Тросне Маневицького р-ну, Липно, Розничі, Семки, Цумань, Вітковичі, Березне Березнівського р-ну, Берестяне Ківерцівського р-ну, Хабарище Ратнівського р-ну, Клевань Рівненського р-ну.

Таким чином, місця проживання населення ГЗК концентрувалися в пунктах, де були вигідні природні умови та корисні копалини: середня течія р. Горинь (поблизу Острога, Великого Мідська), пониззя р. Устя та ін. Кераміка ГЗК має здебільшого коричневий з відтінками

колір, домішку граніту та інших мінералів, зрідка товченого паленого кременю. Натомість посуд межановицької культури за певної подібності форм та шнурового, іншого декорування має здебільшого темну барву та включення товченого кременю в глиняному тісті (наприклад, пам'ятки Млинівського, Дубенського р-нів, виявлені В. Ткачем). У пізніші періоди на посуді МК з'являються валики-виступи («пимпики», за В. Ткачем), а також видовжені валики, названі польськими дослідниками «вуса». Хоча і в ГЗК іноді наявні своєрідні виступи різної форми (Осова Костопільського р-ну Рівненської обл., Майдан-Липно Маневицького р-ну Волинської обл.).

Дві згадані культури у кераміці та знаряддях праці мають подібності. К. Бунятян використовує подвійну назву ГЗК/МК або навпаки [Бунятян, 2013, с. 34]. І це, очевидно, правильно. Подібну ситуацію зафіксовано у тшинецько-комарівській культурі пізнього періоду доби бронзи.

2.3. Пам'ятки культури багатоваликової кераміки на території Західної Волині

У другій чверті II тис. до н. е. панівними на теренах України стають племена культури багатоваликової кераміки (інша назва – бабинська культура) (рис. 2.5), які користувалися в бою легкими колісницями (з колесами на спицях), запряженими кіньми. Носії цієї культури, як підкреслює В. Отрощенко, продовжували лінію розвитку індоіранського етносу [Отрощенко, 2009, с. 18]. Вони мали «жваві контакти» з населенням постшнурових культур та, не виключено, ранньотшинецької культури. Феномен поширення КБК, зазначається в колективній монографії «Давня історія України», «був яскравим, але нетривалим» [Давня історія..., 1997, с. 408–412].

Пам'ятки КБК охоплювали різні зони території України – степову, лісостепову. Відомі вони і на теренах Біло-

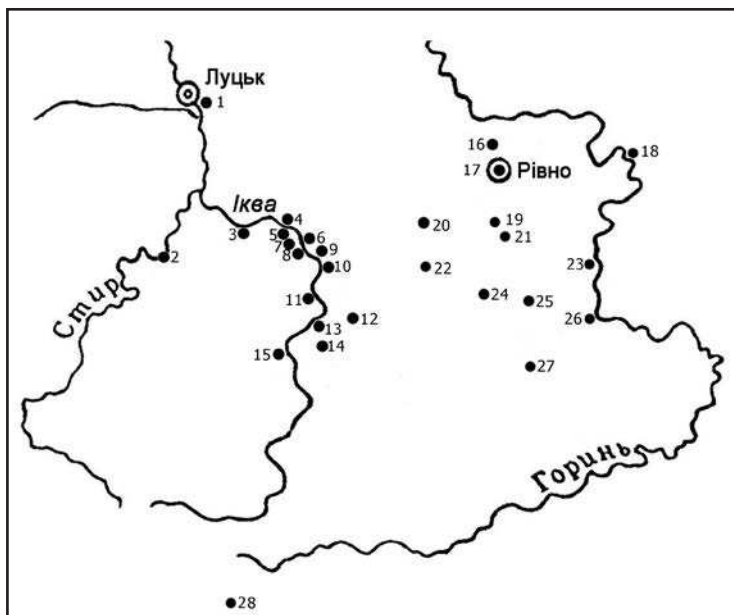

Рис. 2.5. Окремі пам'ятки культури багатоваликової кераміки на території Західної Волині:

1 – Гнідава; 2 – Хрінники; 3 – Перевередів; 4 – Озліїв; 5 – Аришин; 6 – Коблин I, II; 7 – Хорупань; 8 – М'ятин I, II; 9 – Івання; 10 – Дубно-Сурмичі, Дубно-Волиця; 11 – Тараканів I, II, III; 12 – Семидуби; 13 – Клюки; 14 – Судобичі; 15 – Стівпець; 16 – Зозів; 17 – Рівне (уроч. Тютьковичі); 18 – Чудниця; 19 – Орестів; 20 – Жорнів; 21 – Здовбиця; 22 – Костянець; 23 – Стадники; 24 – Клопіт; 25 – Верхів; 26 – Остріг; 27 – Кутянка; 28 – Остап'є (за І. Маркусом, Г. Охріменком; інформація В. Ткача, О. Позіховського; М. Бандрівського)

русі. В цьому контексті особливо несподіваним є перебування населення КБК на території Західної Волині, порівняно густо заселений у той час носіями ГЗК, МК, СК. Сумнівно, що прихід іраномовного населення КБК мав тут характер експансії. Кількість їх, скоріш за все, була невелика (пункти з керамікою КБК знайдено на півдні Рівненщини: у Дубенському, Млинівському, Острозькому, Рівненському, Здолбунівському р-нах) (рис. 2.6). Можна припустити,

що стосунки аборигенного та алохтонного населення були здебільшого мирними, але це питання не вивчене і складне. Так, мирне співіснування простежується у відносинах стжижовських та бабинських спільнот. Явище такої взаємодії, до певної міри, є феноменальним. Причиною цього можуть бути певні спільні риси етнічного походження, мови тощо. Крім того, зауважує К. Бунятян, не менш вражаючим є уміння прийшлого населення адаптуватися до різноманітних екологічних умов [Бунятян, 1997, с. 32–39].

Пам'ятки КБК були помічені на півдні України ще в кінці XIX ст. Їх приєднували до пізнього етапу катакомбної культури [Кравцова-Гракова, 1955; Литвиненко, 2007]. Після проведення розкопок на поселенні Бабині III на Нижньому Дніпрі (1951–1954 рр.) з'ясувалося, що відкрито нове культурне явище (Добровольський, 1957) [Братченко, 1971]. С. Березанська дійшла висновку про належність пам'яток з багатоваликовою керамікою до окремої культури. Дослідниця подала першу зведену характеристику КБК [Березанская, 1986]. Ареал поширення КБК частково збігається з територією проживання племен більш ранніх середньодніпровської та катакомбної культур.

На початку 1980-х років було відомо більше 200 пам'яток з керамікою КБК – переважно поселень та їх слідів. Ці пункти здебільшого відкрито на берегах великих та малих річок, вони часто розташовані на високих, зручних для оборони місцях [Братченко, 1971, с. 335].

Значну увагу дослідженню впливів степових культур Припонтиди на західні терени українського лісостепу за доби бронзи приділив М. Бандрівський. Так, він запропонував виділити Остап'євські пам'ятки у верхньогоринський підваріант, що входить до складу південно-західного локального варіанту КБК [Бандрівський, 2006, с. 10–14], віднісши до нього пункти Кутянка, Зозів, Жорнів, Торговиця

(остання належить до басейну р. Стир) та інші. У курганах поряд з с. Дорогоща знайдено окремі фрагменти БК. Курган II, поховання № 1 в Дорогощі М. Бандрівський пропонує зарахувати до першої фази КБК, датуючи її 2300–2200 ВС [Бандрівський, 2006, с. 17].

М. Бандрівський до виділеної ним Остап'євської групи КБК відносить пам'ятки, досліджувані під час розкопок у таких населених пунктах:

1. с. Зозів, уроч. Кут (Зозів II), Рівненського р-ну Рівненської обл. [Свешніков, 1974, рис. 37:6] (рис. 2.6:1).

2. с. Лагодів Львівської обл. Під час розкопок у 1974 році Л. Крушельницька виявила «чудово орнаментований кубок» КБК [Бандрівський, 2007, с. 194] (рис. 2.6:2).

3. с. Перевередів (уроч. Лагор на лівому березі р. Ікви) Млинівського р-ну Рівненської обл. – розкопки І. Свешнікова, В. Коноплі у 1975, 1977 р. [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 78–79] (рис. Д.16).

4. с. Хоростків Гусятинського р-ну Тернопільської обл. У 1989 р. Г. Осовським у кургані 2 (h–1м, D–18 м) під розвалом кам'яної вимостки знайдено рештки поховання з кубком ГЗК висотою 12,5 см та круглою пряжкою з бурштину діаметром 7,5 см, яка нагадує кістяні предмети КБК.

5. с. Остап'є Підволочиського р-ну Тернопільської обл. Під час розкопок Я. Бриком (1929 р.) в кургані 1 знайдено банкоподібний горщик із наліпними карбованими валиками та кухлик. Скелети лежали скорченими на правому боці, головами в протилежні боки. У кургані 2 був фрагмент кераміки КБК з валиком та карбуванням на ньому [Бандрівський, 2007, с. 195].

6. с. Паликорове Бродівського р-ну Львівської обл. Л. Крушельницька та М. Бандрівський у 1987 р. дослідили найбільший з трьох курганів, висотою 1,4 м, діаметром 35–40 м. На дні поховальної камери були плахи з обгорілого дерева. Виявлено шість уламків кераміки КБК.

7. с. *Кутянка* Шумського р-ну Тернопільської обл. У підкурганному похованні виявлено кістяну пряжку, пластини з кістки, наконечник стріли [Synkałowski, 1961, tabl. VIII: 3].

8. с. *Жорнів* Дубенського р-ну Рівненської обл. 1970 р. І. Свешніков розкопав курган висотою 4,03 м, в якому були два людських поховання. В ямі розмірами 2,1х1,17 м виявлено скелет небіжчиці, покладеної в скорченій позі на лівому боці зі складеними перед обличчям руками. Біля черепа лежали два скроневих кільця, на грудях сім мідних пронизок, на поясі – чотири кістяні рурки (можливо, від сопілки). За визначенням Т. Кондукторової, це була жінка віком близько 60 років з різко видовженим черепом, вузьким лобом, високим та вузьким лицем (ніс вузький з горбинкою). На черепі помічено сліди штучної деформації, відомої з поховань кочівників Поволжя. У похованні 2 знаходився скелет дорослого чоловіка. На руці був мідний дротяний браслет, а поряд – кістяна бляха-пряжка [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 46–47; Свешніков, 1990, с. 73, 74] та невелика двовуха амфора [Бандрівський, 2007, с. 194–197]. Обидва поховання, напевно, треба віднести до елітних.

9. *Торговиця* Млинівського р-ну Рівненської обл. Ю. Нікольченком у 1972, 1974 рр. досліджено три кургани. В кургані № 1 (h–4,5 м, D–30х24 м) виявлено скорчені поховання чоловіка та жінки, орієнтованих на північний захід [Свешніков, 1993, с. 29].

Вже у 80-х роках ХХ століття стало очевидним, що пам'ятки КБК охоплюють значні території Молдови, Степової та Лісостепової України (південна частина), басейни Волги та Дону; відкриті в Румунії, окремі пункти відомі на Волині. С. Березанська відмічала найбільше скупчення пам'яток цієї культури в межіріччі Дніпра та Сіверсько-го Дінця [Березанская, 1986, с. 6].

Ще у 1980-х рр. Д. Козаком під час розкопок в басейні річки Чорногузки поблизу с. Городок (Луцький р-н Во-

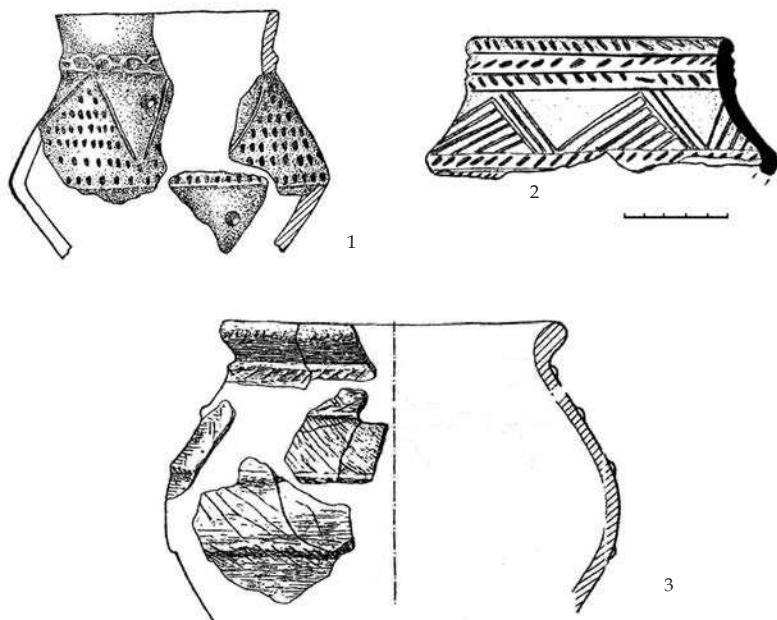

Рис. 2.6. Кераміка КБК: 1 – Зозів, Рівненський р-н Рівненської обл.; 2 – Лагодів, Львівська обл.; 3 – Стадники, Острозький р-н Рівненської обл.
(за І. Свешніковим, М. Бандрівським)

линської обл.) було виявлено кераміку КБК. Невелике повідомлення про неї подав С. Ревуцький. Проводячи масштабні розвідки, В. Ткач (м. Дубно) виявив у басейні річки Ікви низку пам'яток з керамікою КБК. У них вона становила, як правило, меншу частину комплексу матеріалів. Разом з цією керамікою майже скрізь було знайдено уламки посуду межановицької, стжижовської культур [Ткач, 2007, с. 571–709]. Це ж простежувалося і в закритих комплексах під час розкопок у Перевередові Млинівського р-ну Рівненської обл. [Археология Прикарпатья..., 1990, с. 77], Волиці-Страклівській Дубенського р-ну [Самолук, 2007, с. 58–72], Зозові II, Жорнові, Здовбиці [Свешніков, 1974, с. 127–128; рис. 37: 6; рис. 38: 5].

Територіально найближчими до волинських є пам'ятки з басейну Південного Бугу: Кочержинці, Барецьків, Собківка [Березанская, 1986, с. 8, рис. 1], а також із Львівщини, Тернопільщини. Можливо, берегами Південного Бугу (один з імовірних напрямків) і рухалося населення КБК на північний захід – в басейни Ікви та Стиру. В Острозькому, Здолбунівському районах Рівненщини та на Хмельниччині розвідками О. Позіховського, О. Романчука виявлено пам'ятки та матеріали КБК (Остріг, Хорів, Кутянка та ін.). Матеріали КБК зберігалися також у колекції П. Петровського.

Соціально-культурні передумови розвитку КБК. Бабинську культуру відносять до кінця середньої – початку пізньої доби бронзи (XX–XVI ст. до н. е.) [Археологія України, 2005, с. 175; Литвиненко, 2007, с. 116]. На території Західної Волині це населення могло з'явитись у XIX–XVIII ст. до н. е. У цей час фіксуються контакти племен півдня України з Мікенською державою, людністю Центральної Європи. Одним із доказів цього може бути Бассарабський скарб (інша назва – Бородинський), датований XVI ст. до н. е., в якому знаходилися зброя та символи влади, виготовлені «зброями та ювелірами криpto-мікенського світу», а також сейминського кола культур [Кравцова-Гракова, 1949].

Військова техніка у КБК, як вважають дослідники [Отрощенко, 2009, с. 18], була на високому рівні: використання бойових колісниць давало значні переваги у військових сутичках (для порівняння: [Ключко, Пустовалов, 1992, с. 136]). Походження цих груп пов'язують з Південним Уралом, звідки «групи воїнів-колісничих... рухалися» Старим Світом, руйнуючи на своєму шляху систему культур доби середньої бронзи. Хоча про використання колісниць у КБК є й інші думки [Литвиненко, 2005, с. 37-52]. На території України така доля спіткала утворення пізньої фази катакомбної культури. На базі КК (середньодонська) постає бабинська культура [Литвиненко, 2007, с. 117]. В її формуван-

ні значну роль відіграло населення харківсько-воронезької катакомбної культури (так само, як і стжижовської (J. Głosik, G. Taras)), яке під впливом доно-волзької абашевської культури колісничих мігрувало на схід України [Археологія України, 2005, с. 175].

Знахідки кераміки КБК на Волині. Найбільш вивченим регіоном поширення КБК є Дубенський та Млинівський райони Рівненської обл. (розвідки В. Ткача, Ю. Пшеничного та ін.). За інформацією першовідкривача пам'яток КБК у басейні Ікви В. Ткача, матеріали КБК або подібної до неї (синкретичної, виробленої при взаємодії з МК) СК трапляються в басейні Ікви приблизно в 19 пунктах: Тартак-1, Тартак-2, Тараканів-5, Тараканів-8, Клюки-2, Дубно-Волиця, Тараканів-2, Дубно-Звірогосподарство, Дубно-Палестина-1, Дубно-Сурмичі-3, Панталія 2, Стовпець, Семидуби, Івання-1, М'ятин-1, Хорупань-1, Аршичин-2, Липа, Костянець [Ткач, 2007, с. 571–709]. В. Самолюком під час розкопок на поселенні Волиця (Дубно), крім кераміки СК та подібної до ГЗК, знайдено також фрагменти посуду КБК (в об'єктах XIII, XVI) [Самолюк, 2007, с. 63–68; рис. 8: 7, 10, 11; рис. 10: 7, 8, 10].

Поблизу с. Перевередів (уроч. Лагор) Млинівського р-ну розкопками І. Свешнікова та В. Коноплі в житлі № 2 виявлено матеріали КБК – фрагменти посуду, які становили лише 20% знахідок. Їх знайдено в різних місцях, у т. ч. на дні жител та вогнищ [Археологія Прикарпаття..., с. 74–76; рис. 20]. Уламки кераміки КБК були також у засипці поховальної ями над похованням здовбицького етапу біля с. Здовбиця. Крім цього, фрагменти посуду КБК відкрито в похованні на поселенні Стадники і Коблин [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 73, 88], в насипах курганів біля с. Дорогоща [Винокур, Гуцал, Мегей, 2002, мал. 14: 35; мал. 15: 11; мал. 27: 37].

Кераміку КБК виявлено в с. Рованці біля Луцька – уроч. Гнідавська Гірка (в об'єктах СК) (роботи ДП «Волинські старожитності», 2009 р.) [Златогорський, Бардецький, 2010, с. 101–114] (рис. 2.7), а ще раніше в с. Хрінники Демидівського р-ну на березі Стиру (збори О. Кричевського, П. Петровського).

Рис. 2.7. Посудина КБК. Рованці, уроч. Гнідавська Гірка
(за О. Златогорським, А. Бардецьким)

Ознайомлення з матеріалами музеїв Західної Волині та доступних приватних колекцій дає підстави припустити, що матеріали, близькі до катакомбної культури та КБК, знаходяться не лише в межиріччі Стиру і Горині, але можуть бути й далі на захід, аж до Західного Бугу.

Особливості керамічного комплексу КБК. С. Братченко зазначає, що кераміка бабинської культури виділяється «сталими рисами у формі, мотивах, техніці орнаментації та виготовленні» [Братченко, 1971, с. 337]. Незважаючи на значний ареал поширення КБК, її кераміка зберігала певні традиційні риси, які дають можливість ідентифікувати належні їй комплекси. На периферії ойкумени КБК (у т. ч. на Волині) на риси кераміки впливали сусідні культури, з якими це населення співіснувало або тісно взаємодіяло. Тут

вироблялися синкретичні типи та особливості, своєрідний декор, технологія. Це можна пояснити змішаними шлюбами або схильністю гончарів до запозичення певних прийомів виробництва від сусідніх груп, інших культур. Для ближчого ознайомлення з керамікою КБК подамо опис її з регіонів, які могли бути пов'язані шляхом міграцій або обміну з Волинню.

Форми кераміки нижньонадніпровського варіанту КБК. С. Березанська кераміку, виявлену на поселенні Бабино III, поділяє на дві групи: 1) великі профільовані закриті посудини (переважно горщики) темно-сірого або бурого кольору, підлощені й майже неорнаментовані, лише на вінцях та шийці оздоблені пальцевими або нігтевими вдавленнями; 2) товстостінна кераміка червонуватого кольору – гострореберні посудини та миски з наліпними валиками [Березанская, 1986, с. 30].

Серед кераміки південно-західного варіанту КБК відомі вироби з перегином на корпусі, з прямою шийкою та вигином у верхній частині корпусу, посуд з плавним профілем та валиком під вінцем, миски, банкоподібні посудини [Березанская, 1986, с. 9].

С. Березанська також виділила дві групи посуду, що походять з межиріччя Самари та Орелі: 1) товстостінна кераміка, з домішкою крупного піску та чорною, непропеченою смужкою всередині; колір бурий, червонуватий; внутрішня поверхня має тонкі розчеси; 2) вироби з домішкою в тісті дрібного піску, тонкостінні, інколи підлощені.

До різновидів кераміки з цієї території належать: великі посудини біконічної форми з вузьким горлом, короткими відігнутими вінцями, прикрашеними насічками, максимальним розширенням посередині тулуба; вироби «з високою циліндричною шийкою, перегином у верхній третині корпусу», орнаментовані по всьому тулубу прокресленими трикутниками, ялинковим декором; високі банки з профі-

льованим корпусом та злегка виділеними вінцями, які мають декор на вінцях та перегині тулуба [Березанская, 1986, с. 27].

Серед керамічних виробів з Дубенщини найчастіше трапляються біконічні горщики з дугастим або відігнутим назовні вінцем (тип I за В. Ткачем), з прямою або нахиленою до середини шийкою (тип II), з різко нахиленою до середини шийкою. Ручки на горщиках кріпилися рідко. Менш чисельною формою є миски (напівсферичні, конічні та інші) [Ткач, 2007, с. 585–587].

Технологія виготовлення посуду КБК. Поверхня посуду гладка, рідко має сліди згладжування гребінцем, часто на ній помітні сліди подряпин піщинками під час вирівнювання підсушених стінок.

В. Ткач, описуючи кераміку КБК Дубенщини, зазначає, що вона досить різноманітна за формами та технологією виготовлення. Зовнішній колір черепка світло-коричневий або світло-сірий, рідше – жовтий або темно-сірий, інколи білий або чорний. На зламі черепки часто тришарові, міцні. Стінки рівні, піщанистої або мучнистої структури. Поверхня часто має царапини від протирання підсушених посудин. Окремі вироби дбайливо вирівняні, підлющені. Як домішка використовувався пісок, дрібний шамот, зрідка подрібнений кремій [Ткач, 2007, с. 587–588].

Декорування посуду КБК. Елементами орнаментативної кераміки КБК були валики, пальцеві вдавлення, прокреслені лінії, відтиски шнура. Наявність останнього може вказувати на більш ранній період матеріалів та пам'яток [Березанская, 1986, с. 9]. Декор вкриває або верхню частину виробів, або всю поверхню. За спостереженням С. Братченка, на деяких посудинах орнаментативна відсутня [Братченко, 1971, с. 39–40].

В. Самолук подає такий опис кераміки з поселення Дубно-Волиця: «фрагмент орнаментований карбованим валиком і скісними лініями. Поверхня бежева з тонкими

розчесами (царапинами), в тісті є домішка вапняку або черепашки» [Самолук, 2007, с. 69, рис. 10: 10]. Інший фрагмент з подібним орнаментом має вирівняну поверхню сіро-чорного кольору та аналогічну домішку. Ще один уламок від посудини з низькою циліндричною горловиною прикрашений скісними лініями та насічками по краю вінець. Його поверхня «шерехата, теж сіро-чорна, в тісті домішка черепашки або вапняку» (матеріал з об'єкта XIV) [Самолук, 2007, с. 69]. В об'єкті XIII знайдено фрагменти стінок з підтрикутними в перетині наліпними валиками [Самолук, 2007, с. 65; рис. 8:7, 10, 11].

Фрагмент кераміки КБК виявлений у Здовбиці І. Свешніковим (поховання № 1) [Свешніков, 1974, с. 112, рис. 38: 5]. На ньому збереглися два валики: один трикутний в перетині з рівними вдавленнями, інший – з округлими. Викликає інтерес ще один фрагмент посудини, знайдений на поселенні Зозів ІІ [Свешніков, 1974, с. 112, рис. 39: 1]. Це частина дворучної амфори, орнаментованої рядами горизонтальних відтисків. Не виключено, що цей виріб має синкретичні риси СК та КБК. Розвал горщика КБК виявлено також у Зозові ІІ (в культурному шарі) [Свешніков, 1974, с. 110, рис. 37: 6]. Верхній край біконічної посудини закінчується рівними вінцями, на переході вінець у тулуб поверхня прикрашена валиком з округлими відтисками, нижче від яких прокреслено кути, заповнені горизонтальними рядами ямок, що йдуть до перегину тулуба амфори (рис. 2.6:1).

Незвичайний за формою дворучний кухлик із ями № 13 Зозова ІІ. Посудина має розхилені вінця, виділене дно. Їй не знаходять аналогій серед епішнурових культур Волині [Свешніков, 1974, с. 110, рис. 37: 14].

Орнаментация посуду КБК має чітку зональність, складається з валиків (пружків), прокреслених ліній, різних штампів. Валики були наліпні або відтягнуті, різної форми: трикутні, півкруглі, плескаті, а також нечітко вираженої форми. Оздоблювалися пружки відтисками нігтів, пальців,

насічками, штампами, зокрема круглими. Серед прокреслених ліній, якими прикрашено посуд, виділяються тонкі, досить глибокі, широкі. На деяких керамічних виробах декор відсутній.

На шийку та вінця посудин накладалися розчленовані або нерозчленовані валики, робилися насічки по вінцю, наносилися косі лінії, штампи, нігтеві та пальцеві вдавнення на шийці (або вінцях), трубчатий штамп, ряди штампів на вінцях, лінійні прокреслення (паралельні, перехресні). Тулуб виробів здебільшого оздоблений лінійним орнаментом, валиками, овальними відтисками, ялинковим декором [Березанская, 1986, с. 24] (рис. 2.8).

Оздоблення кераміки з Лагодова (розкопки Л. Крушельницької), Зозова П (дослідження І. Свешнікова), Рованців біля Луцька (роботи ДП «Волинські старожитності») має певну подібність з керамікою басейну Ікви.

Матеріальна культура КБК. Багато питань, пов'язаних з КБК на території Волині, залишаються маловивченими, незрозумілими, зокрема щодо специфіки господарства. З цього погляду є цікавим перебування населення КБК у басейні середньої течії Ікви – районі, багатому родючими ґрунтами та виходами кременю. Крім того, заплавні луки над Іквою були чудовою кормовою базою для худоби скотарів КБК. Важливо підкреслити, що 1700–1200 рр. до н. е., як показують результати палеокліматичних досліджень, був періодом оптимальної зволоженості, що сприяло розвитку землеробства, тваринництва згаданих етносів [Давня історія..., 1997].

Однією з прикметних ознак КБК на майже всій території її поширення є кістяні поясні чоловічі пряжки, а також фаянсове намисто, виявлене, зокрема, в жіночих похованнях. Фаянсові намистини відомі також на пам'ятках стижовської культури – найбільше в Малопольщі (G.Taras). Стосовно поясних пряжок дослідники висловлюють думку,

що вони були, крім іншого, знаками влади. Один із таких виробів знайдено в Хрінниках Демидівського р-ну на Рівненщині. Це добре збережений, майстерно зроблений виріб, орнаментований регулярними неглибокими насічками по краях (зберігається у Волинському краєзнавчому музеї) (рис. Д. 60:2). Подібні кістяні пряжки відомі з с. Чудниця Гошанського р-ну (фонди Острозького державного історико-культурного заповідника) (рис. Д. 60:1), з кургану поблизу с. Жорнова на Рівненщині [Свешников, Нікольченко, 1982, с. 46, 47; Литвиненко, 2003, с. 145; Бандрівський, 1997, с. 138-142], з поховань біля с. Стрільче Івано-Франківської обл., Кутянка (Ісерна) Тернопільської обл. [Свешников, 1990, с. 77].

На поселенні КБК Кременчук (на березі Південного Бугу) знайдено, крім посуду КБК, рибальський бронзовий гачок, ливарну формочку, круглу кам'яну булаву бородинського типу [Березанская, Отрощенко, 1986, с. 9]. На поселенні Зозів II виявлено крем'яний наконечник стріли з черенком, як у КБК, ТКК.

З КБК або катакомбною культурою пов'язують бронзові ножі, виявлені у Звенигороді Львівської обл., Володимирі-Волинському Волинської обл. [Свешников, 1990, с. 77] та інших місцях [Маркус, Охріменко, 2010, рис. 4:32: 4,5,7].

Отже, населення КБК на території Західної Волині було невід'ємним етнічним компонентом, включеним в динамічну систему господарчих, економічних зв'язків з носіями ГЗК, МК, СК, ТКК. Можна допустити, що пам'ятки КБК займали тут широкий ареал, принаймні від Західного Бугу до Горині. Не виключено, що кераміка КБК Західної Волині мала свої регіональні особливості, які можна пояснити, зокрема, впливами інших етнічних груп, довшим періодом перебування носіїв цієї культури в названому регіоні, що й зумовило складання дещо відмінного стилю, технологічних особливостей.

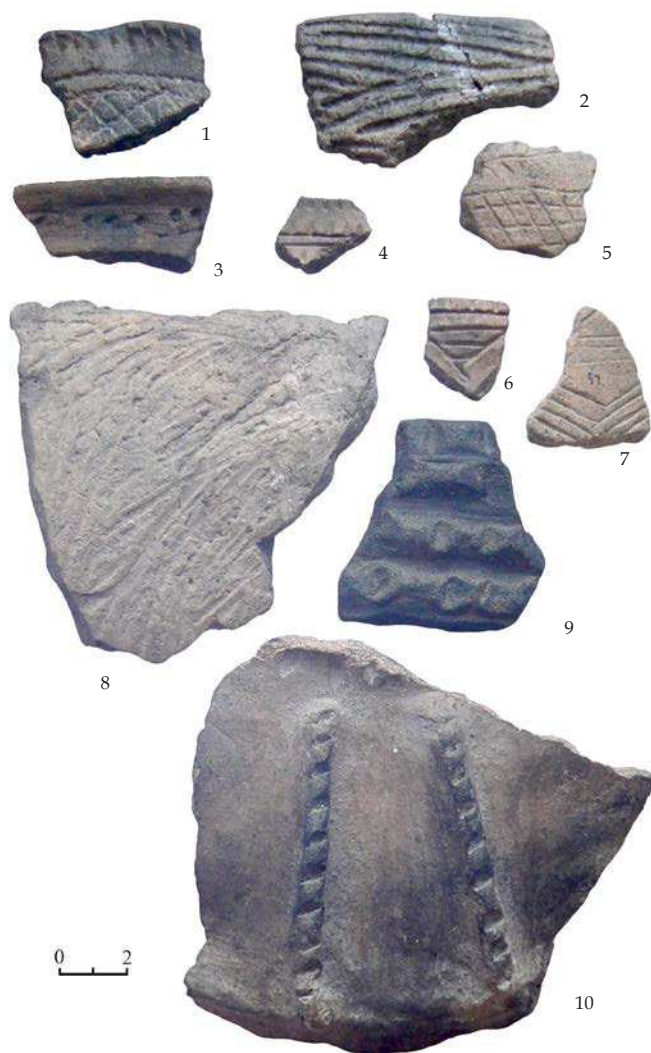

Рис. 2.8. Фрагменти кераміки КК (?) (1-8) та БК (9-10): 1, 4, 5 – Усичі, Луцький р-н; 2 – Голишів, Луцький р-н; 6 – Гнідава, Луцький р-н Волинської обл.; 7, 9 – Хрінники, Демидівський р-н; 3 – Слобідка, ур. Березина, Острозький р-н; 8 – с. Івання, Дубенський район; 10 – Коблин (?), Млинівський р-н Рівненської обл. Фото Г. Охріменка

2.4. Хронологія і періодизація СК

Розвиток стжижовської культури міг тривати з кінця ХХІ – до ХVІ ст. до н. е. (табл. 2.1). Не виключено, що зникнення її пов'язане з приходом тшинецької культури або епідеміями. Проте в різних місцях стосунки стжижовської і тшинецької культур могли бути відмінними – або мирними, або конфронтаційними. Окремі керамічні вироби стжижовської культури з Грудека (Польща) мають прокреслений лінійний декор, характерний для тшинецької культури [Głosik, 1968, tabl. XII: 3]. Можливо, це приклад взаємодії культур, хоча прокреслений орнамент є і на катакомбних виробах.

Можна припустити існування «ранньостжижовського» періоду в кінці середньої доби бронзи на території Західної Волині. То був час приходу на ці простори груп катакомбної КІС, адаптації, формування нового типу її господарства [Бунятян, 1997, с. 32–39], дещо видозмінених етнографічних ознак, зокрема кераміки. Це могло відбуватися протягом ХХІІ–ХХІ ст. до н. е. Прикладів кераміки такого найранішого «достжижовського» або раннього стжижовського типу, відомо мало: Івання; Усичі, хут. Валентинів (одна з посудин має гусеничний орнамент, інші дві теж раннього вигляду (поховання досліджене Я. Фітцке); Вишків (роботи ДП «Волинські старожитності» 2011 р.); Торчин, де виявлено поховання з двома мисками (2006 р., цвинтар II), горщик з Городка Рівненського р-ну.

Пам'ятки наступного періоду – власне сформованої стжижовської культури – від приблизно 2000-х рр. до н. е. – відомі з багатьох пунктів Люблінщини та Західної Волині.

До третього періоду стжижовської культури можна умовно віднести етап взаємодії стжижовської та бабинської культур (інших теж – ГЗК, МК) в басейнах Стиру та Ікви у ХVІІІ–ХVІ ст. до н. е. [Охріменко, 2011, с. 49]. Матеріали з по-

ховання в Підгайцях Луцького р-ну Волинської обл., імовірно, належать саме до цього етапу (рис. Д.36). Широким ареалом взаємодії СК з КБК була нижня течія р. Ікви (дослідження В. Ткача), околиця Луцька – Гнідавська Гірка (роботи ДП «Волинські старожитності», 2009 [Златогорський, Бардецький, 2010, с. 102, 106, 108, рис. 5], 2010 рр.) та, не виключено, інші місця в межах Здолбунівського, Острозького, Рівненського, Луцького районів.

Торчинське скупчення пам'яток у згаданому регіоні, скоріш за все, належить до передстжижовського (раннього), середнього та пізнього періодів СК. До раннього періоду СК або КК відносимо горщик, виявлений у с. Вишків (роботи ДП «Волинські старожитності», 2011 р.) (рис. Д.3:2; рис. Д. 5; рис. Д.6), уламки вінець із с. Усичі, с. Голишів, фрагмент кераміки з с. Івання. До дещо пізнішого часу можуть належати посудини з поховання в Усичах, виявлені в 1937, 1938 рр. Вони не є типовими для СК за обробкою поверхні, способом орнаментації (на одній посудині зубчастий орнамент). Рисунок втраченої миски за формою та декором теж виділяється з-поміж найбільш масового посуду середнього періоду СК. Дві миски з Торчинського могильника (цвинтар II, поховання № 2) за обробкою поверхні та формою відрізняються від виробів цього типу і можуть бути віднесені до раннього періоду. Аналогічні вироби відомі з Войтово III – курган 4, поховання № 10 (розкопки С. Братченка, Я. Гершковича).

До пізнього періоду, як сказано, відносимо керамічні вироби з поховання в с. Підгайці, частину кераміки з Гнідави (об'єкти з фрагментами посуду БК (розкопки ДП «Волинські старожитності», 2009 р. [Златогорський, 2010, с. 108, рис. 5]), амфору з поховання № 4 у смт Торчин (розкопки Я. Фітцке, 1937 р.), яка у верхній частині тулуба має валики з насічками, та частину матеріалів Дубенського і Млинівського районів Рівненщини. Актуальним є радіовуглецеве датування матеріалів СК із закритих комплексів.

Питання про шляхи розселень номадів КК на Західній Волині, регіонів першопочаткового залюднення ними нових земель, про центри формування СК, основні етнічні чинники, що на неї впливали, поки що залишаються складними для вирішення. Але роботи в цьому напрямку ведуться, зокрема, уточнюються ареали поширення межановицької, стжижовської, городоцько-здовбицької культур як частково синхронних епішнурових спільнот. Так само, як і території носіїв культури кулястих амфор, ранньоснурових культур.

Унікальний, багатий на різноманітні природні ресурси (родовища кременю) район басейну Ікви був місцем компактного розселення представників МК, СК, меншою мірою – ГЗК, навіть бабинської культури (роботи В. Ткача). Ці місця співіснування різних етносів дають безліч синкретичних керамічних матеріалів, які є прикладами тісної співпраці населення згаданих культур. Це ж прослідковується в матеріалах з Гнідавської Гірки (с. Рованці) поблизу Луцька – на лівому березі р. Стир (об'єкт № 1, розкопки ДП «Волинські старожитності», 2010 р.).

Матеріали БК засвідчені в культурному шарі СК. У 2010 р. під час розкопок в уроч. Гнідавська Гірка (с. Рованці Луцького р-ну), де в траншеї 2 на дні об'єкта 1 знайдено фрагменти трьох посудин, а саме:

1) біконічний великий горщик – діаметр вінець 32 см, максимальний діаметр тулуба в перегині – 49 см. Імовірна висота виробу – 32–34 см (відстань від вінчика до максимального діаметра тулуба становить приблизно 16 см). Під вінчиком горщик прикрашений валиком, на який нанесено «пимпики». Поверхня посудини зовні і всередині оброблена в стилі бабинської культури – сухе протирання. У тісті видно домішку дрібного шамоту. Товщина стінок – близько 1 см. Констатуємо, що і за формою, і за обробкою поверхні – це горщик БК;

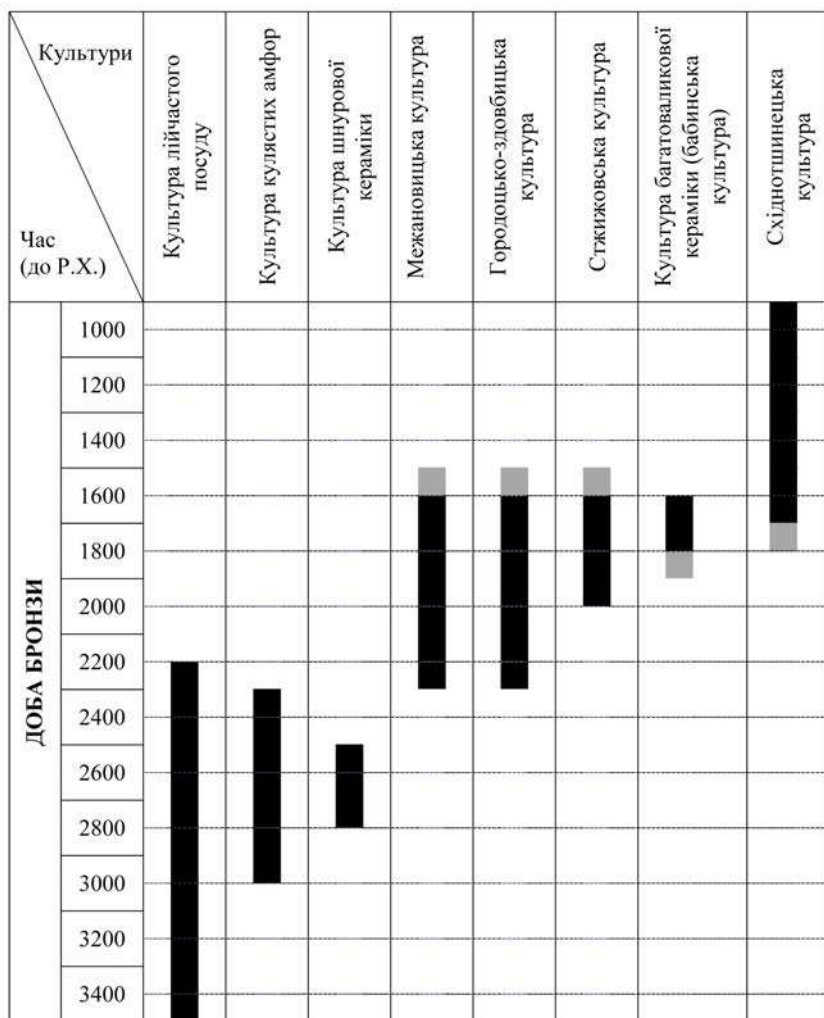
2) миска висотою приблизно 8,1 см, діаметр вінець – 17,8 см та діаметр дна – приблизно 10 см. Зроблена з тієї самої глиняної маси, що й горщик. За формою вона належна до СК або МК – з 4 або 5 виступами-валиками на вінцях, але виготовлена, ймовірно, майстрами БК. У тісті також є домішка шамоту;

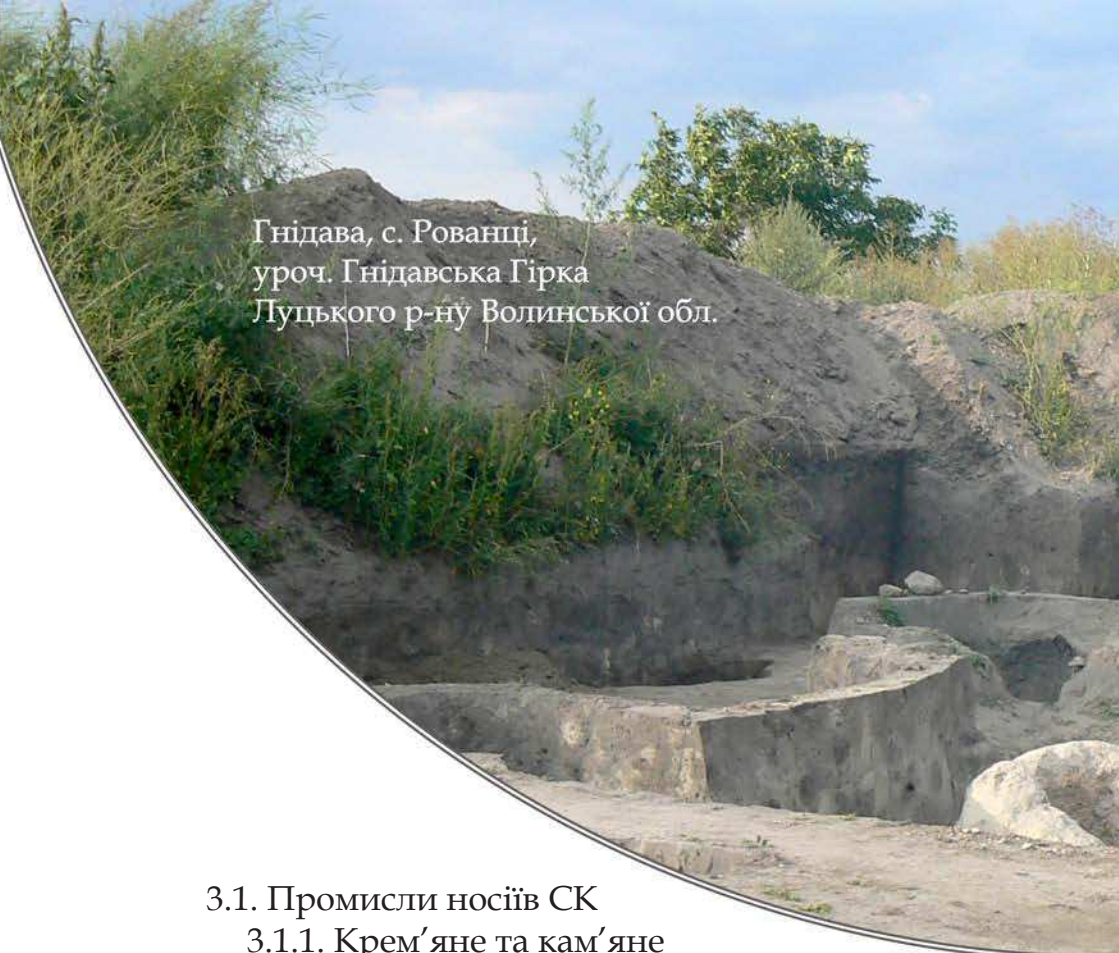
3) горщик СК або в стилі СК, проте за кольором, обробкою поверхні подібний до двох попередніх виробів. Поверхня добре випалена, пропечена – злам жорсткий. Товщина стінок – 0,6–0,5 см, діаметр вінець – 16 см, можливо, висота її до 20 см. Тулуб роздутий, заокруглений. Орнамент у стилі СК: короткі горизонтальні відтиски шнура під вінчиком, а від них – навіскісні шнурові відтиски. Тобто форма виробу невідомо якої культури цього періоду, навіскісні насічки по зрізу вінець, можливо, запозичення від БК.

Отже, описані фрагменти трьох посудин, знайдених в одній ямі, виготовлені з подібної за складом глиняної маси та за однією технологією, характерною для БК, тобто це вироби бабинської культури, але з елементами СК та МК. Поряд у культурному шарі були типові для СК фрагменти кераміки.

Наразі можна висловити припущення, що стжижовська культура на Волині пройшла три етапи розвитку: перший – формування її внаслідок взаємодії груп КК з МК, ГЗК, ККА, КШК; другий період – класичний, сформованої, адаптованої до нових умов етнокультурної спільноти; третій – пізній, час взаємодії СК з БК при тісних стосунках з МК (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Гнідава, с. Рованці,
уроч. Гнідавська Гірка
Луцького р-ну Волинської обл.

3.1. Промисли носіїв СК

3.1.1. Крем'яне та кам'яне
виробництво

3.1.2. Металеві вироби

3.2. Кераміка СК

3.2.1. Типологія форм посуду

3.2.2. Декорування кераміки

3.3. Господарство населення стжижовської культури

3.4. Поселення та житлобудівництво

3.5. Поховання СК як вияв духовної культури

3.6. Прикраси стжижовської культури

РОЗДІЛ 3

Матеріальна та
духовна культура носіїв СК

3.1. Промисли носіїв СК

Доба бронзи (і середній її період зокрема) була часом розквіту спеціалізованого крем'яного виробництва, особливо біфаціальних знарядь і великої кількості зброї з каменю та кременю. Мідні та бронзові предмети відносно часто трапляються на поселеннях та в поховальних пам'ятках СК, вони представлені кількома сокирами, браслетами, підвісками, скроневими кільцями, сережками тощо. Відкрито декілька скарбів виробів СК. Найбагатший і широківідомий Стеблівський скарб, у якому було дві металеві сокири та близько двадцяти прикрас. Схований у глиняній посудині скарб з Липи складався з п'яти бронзових браслетів, з яких зберігся лише один [Свешніков, 1974, с. 138, рис. 50: 8]. До складу скарбу із Страклова входило близько 30 крем'яних серпів, з них збереглося чотири вироби.

З кістяних виробів слід назвати проколки, голки, орнаментовані нарізами шпильки, знаряддя типу голок з горизонтальним і косим просвердленим отвором (*рис. 3.1; рис. 3.2*), руків'я серпа з коров'ячої щелепи, ромбоподібні наконечники стріл з черенком, частини музичних інструментів (свисток і трубочки, що складали так звану сопілку Пана, знайдені в Торчині, Жорнові і Новосілках Рівненської області), дрібні прикраси, намистини, пронизки, підвіски з кістки і кабанячих ікол. Під час розкопок на поселенні Ставок було виявлено різні шила, проколки, голки з кістки, а також кілька долотоподібних знарядь, виготовлених з кістки та рогу [Захарук, 1961, с. 35].

До числа домашніх промислів слід віднести гончарство, обробку дерева, кістки і шкіри, прядіння і ткання. Розвиток цих галузей господарства підтверджено знахідками відповідних знарядь праці і посуду, а відносно одноманітний характер кераміки вказує на існування технологічних навиків і, мабуть, обмін досвідом серед майстрів гончарної справи.

Рис. 3.1. Рованці, уроч. Гнідавська Гірка. Розкоп 10. Вибірка кістяних виробів СК з об'єктів: 1-3 – об'єкт 24; 1-4 – об'єкт 14. Роботи ДП "Волинські старожитності", 2009 р.

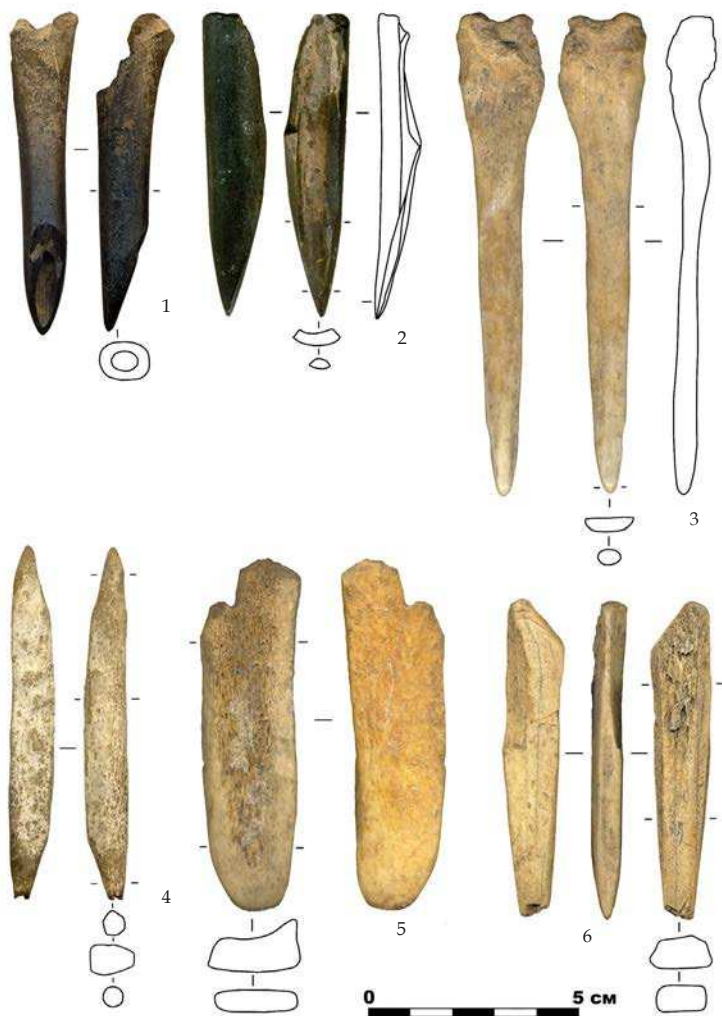

Рис. 3.2. Рованці, уроч. Гнідавська Гірка. Розкоп 10. Вибірка кістяних виробів СК з об'єктів і культурного шару: 1 – культурний шар; 2, 3 – об'єкт 14; 4 – об'єкт 16; 5 – об'єкт 10; 6 – об'єкт 3.

Роботи ДП "Волинські старожитності", 2009 р.

3.1.1. Крем'яне та кам'яне виробництво

Виготовлення крем'яних знарядь належить до найважливіших видів господарської діяльності племен стжижовської культури. Знахідки крем'яних сколів, відщепів, заготівок, відбійників і готових виробів майже у всіх житлах указують на виробництво знарядь на поселеннях кожною сім'єю для своїх потреб. Для цього використовувався високоякісний волинський кремінь. Техніка виготовлення таких предметів досягла на той час високого рівня розвитку, доказом цього є широкий асортимент крем'яних виробів та досконалість виконання. Так, на поселенні Ставок знайдено наконечники до списів, крем'яні частини серпів, плоскі та лінзоподібні в перетині сокири, двобічні ножі-вістря (довжиною 10 см) [Захарук, 1961, с. 29–33].

Частина виробів походить, імовірно, зі спеціалізованих майстерень, розміщених, скоріш за все, на берегах річок Іква, Устя, Стир (рис. 3.3–рис. 3.6). Саме там внаслідок досліджень І. Свешнікова, М. Пелещишина, Д. Козака, В. Ткача, В. Самолюка виявлено такі майстерні, як Муравиця, Хрінники–Високий берег Млинівського р-ну, Волиця Страклівська Дубенського р-ну на Рівненщині та ін. Решту менш важливих, простіших знарядь виготовляли безпосередньо на поселеннях. Кремінь міг надходити з різних родовищ, навіть з таких віддалених, як Кшемьонкі Опатовські. Останній приклад свідчить про обмінні зв'язки населення СК Надстир'я із західними синхронними групами.

На деяких поселеннях (Зозів II, Муравиця, Перевередів) відкрито невеликі осередки з виготовлення крем'яних виробів. Разом з цим існували й чималі крем'яні майстерні з вузькою спеціалізацією продукції (Волиця, Перевередів, Хрінники). Краще за інших вивчена майстерня (чи майстерні) СК у Млинові, розташована на надзаплавній терасі невеликої притоки р. Ікви за 0,5 км від поселення в Мурави-

ці. Розкопками І. Свешнікова та В. Коноплі 1975 р. розкрито скупчення крем'яних відходів розмірами 1,47 x 3,62 і товщиною до 0,5 м, що нараховує більше ніж 10 тис. предметів, загальною вагою до 300 кг. Встановлено, що всі процеси, пов'язані з виготовленням знарядь (від очищення жовен до кінцевої обробки знарядь), проводились у майстерні. Основними видами продукції були серпоподібні ножі і листоподібні наконечники списів [Свешніков, Нікольченко, 1968, с.75; Свешников, Конопля, 1977, с. 370–371]. Відходи виробництва використовувалися для виготовлення дрібних знарядь, в основному скребків, ножів, різців. Знайдені на площі майстерні уламки кераміки дають підстави віднести її до пам'яток стжижовської культури [Стародавнє населення..., 1974].

Сировину для виробів видобували з місцевих покладів кременю. Одне з таких місць відкрите за 1,5 км від майстерні (Муравиця) на високому березі р. Ікви, де крем'яні жовна залягають у верхніх шарах вапняку і крейди під лесоподібними суглинками. Біля цих розробок виявлено скупчення крем'яних відщепів, що утворилися на місці первинної обробки сировини.

Найбільш численні крем'яні вироби з чорного або сірого волинського кременю – це ножі декількох типів, скребки, різці, свердла, вкладні для серпів, ножеподібні серпи, вкриті відтискнутою ретушшю із дзеркальним поліруванням, а також лінзоподібні в перерізі, масивні клиноподібні сокири, кинджали декількох типів (ланцетоподібні, трикутні з виділеним черенком), листоподібні наконечники списів із прямокутним черенком, трикутні й серцеподібні наконечники стріл. Численні аналогії останнім відомі в культурах Хлопце-Веселе, межановицькій і підкарпатській [Свешников, 1990, с. 70].

Крем'яне виробництво СК – це не лише чи не найважливіша галузь господарства, а, ймовірно, ключ до ро-

зуміння міжетнічних стосунків, вибору певних місць проживання тощо. Згадаємо, що в житлах біля с. Перевередів (уроч. Лагори) Млинівського р-ну Рівненської обл., досліджених І. Свешніковим та В. Коноплею, разом були матеріали СК та БК; в житлах-майстернях у Волиці-Страклівській (окраїна м. Дубно; розкопки В. Самолюка), наявні керамічні вироби як СК, так і ГЗК, МК, окремі фрагменти БК. Подібна ситуація спостерігалася в житлах Зозова II – фрагменти посуду СК та БК знайдено поряд. У басейні найбільш багатой на крем'яну сировину Волині р. Ікви, за даними В. Ткача (2007), носії СК, МК, БК часто проживали по сусідству, створюючи керамічні вироби з рисами двох культур: СК та МК, СК та БК, МК та БК тощо. Обмін крем'яними виробами теж мав, безперечно, міжетнічний характер, стаючи інструментом далекосяжних зв'язків. Носії СК Люблінщини користувалися, імовірно, волинськими виробами з крем'яних майстерень, розташованих переважно над Іквою [Bargieł, Libera, 2005, s. 198].

Ще наприкінці 80-х років минулого століття С. Березанська вказувала на значні здобутки в дослідженні крем'яних майстерень на території Західної Волині, зокрема, 40 подібних пам'яток виявлено завдяки І. Свешнікову. Більшість із них належала епішнуровим культурам – ГЗК, МК, СК. Авторка поділяла ці майстерні на два типи: 1) універсальні, де продукували різноманітні знаряддя; 2) спеціалізовані, призначені для виготовлення знарядь лише одного типу [Березанська, Ляшко, 1989, с. 20].

І. Свешніков писав, що до пам'яток СК належить більшість волинських крем'яних майстерень [Свешников, 1990, с. 69]. Хоча це питання є складним і часто встановити культурну належність місць виробництва непросто. Так само, як і визначити пріоритет серед трьох епішнурових культур Волині (МК, ГЗК, СК) у кременевиробництві. Можна припустити, що першість у виготовленні знарядь способом

збереження основи належить МК. Не виключено, що і носії ГЗК були в цьому також на високому рівні вже в ранній період. Імовірно, майстри СК, включившись у процес виробництва дещо пізніше від двох попередніх культур, зробили його найбільш масовим, досконалим, високоспеціалізованим, продуктивним, таким, що в усьому не поступався виробникам МК. Проте всі ці питання досить складні (надскладні).

Майстерні в Хрінниках були досить потужними і належали впродовж тривалого періоду МК, хоч раніше тут працювали кременярі КЛСК і майже всіх волинських енеолітичних культур. Найбільшим центром крем'яного виробництва СК була, напевно, Волиця-Страклівська (Дубно) [Самолук, 2007, с. 58–72].

В. Конопля називає такі майстерні СК: Млинів I, Млинів II, Млинів III, Млинів IV, Береги, Перевередів (обидва останні пункти теж поблизу Млинова (за 3–4 км)), Війниця, Торговиця, Аршичин. Так, за В. Коноплею, у Млинові III виготовляли серпи сегментоподібного типу, наконечники списів листоподібної форми, а в Перевередові – серпи, підтрикутні клиноподібні сокири (лінзоподібні в перетині). З поданої таблиці видно, що в Перевередові під час розкопок жител СК знайдено 21 серп, 28 сокир [Конопля, 1982, с. 30].

У монографії І. Свешнікова сказано, що в усіх об'єктах СК на поселеннях Зозів II знайдено відбійники, відщепи, як і на більшості поселень цієї культури. Вузька спеціалізація (виготовлення клиноподібних сокир) відмічена в крем'яній майстерні на поселенні біля с. Перевередів Млинівського р-ну. Поблизу цього села та сусіднього Береги виявлено ще чотири крем'яні майстерні, три з яких належить МК. Загалом, за підрахунками І. Маркуса, Г. Охріменка, крем'яні майстерні (дані різних дослідників) відкрито на Західній Волині в 39 пунктах [Маркус, Охріменко, 2009, с. 391–394, рис. 1].

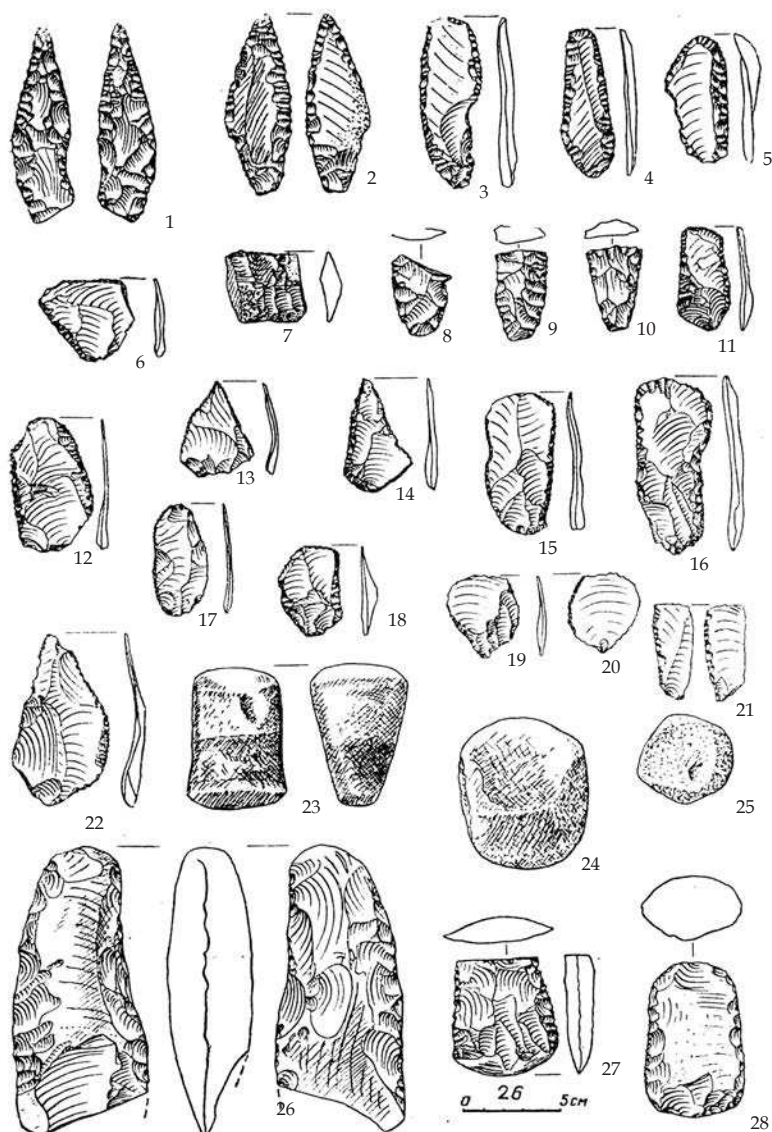

Рис. 3.3. Крем'яні та кам'яні вироби з поселення біля с. Ставок
(за Ю. Захаруком)

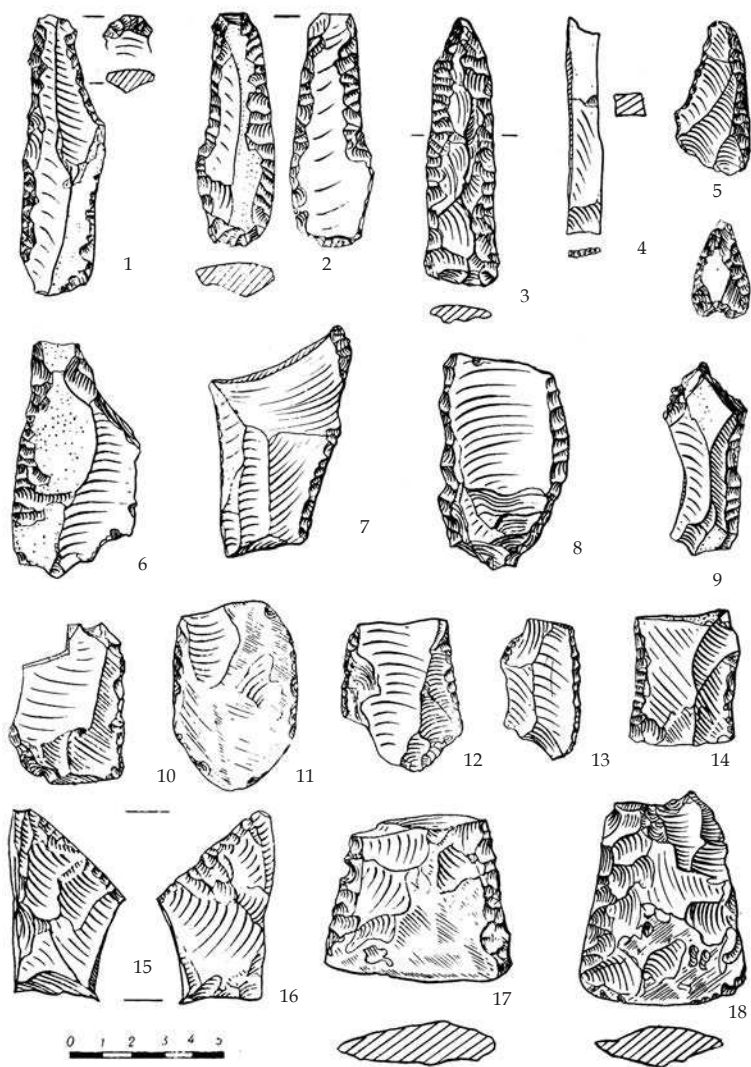

Рис. 3.4. Крем'яні вироби з поселення с. Усичі (за М. Пелешишиним)

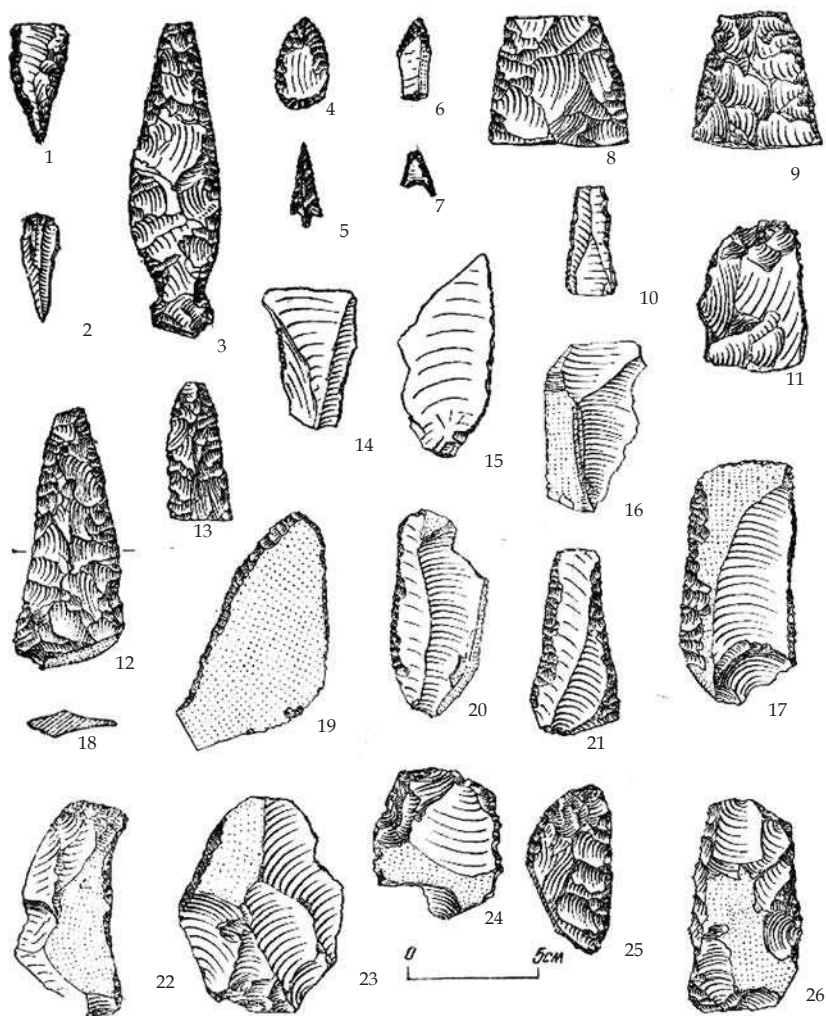

Рис. 3.5. Зозів І. Крем'яні вироби здовбицького етапу з культурного шару.
Розкопки 1964 р. (за І. Свешиновим)

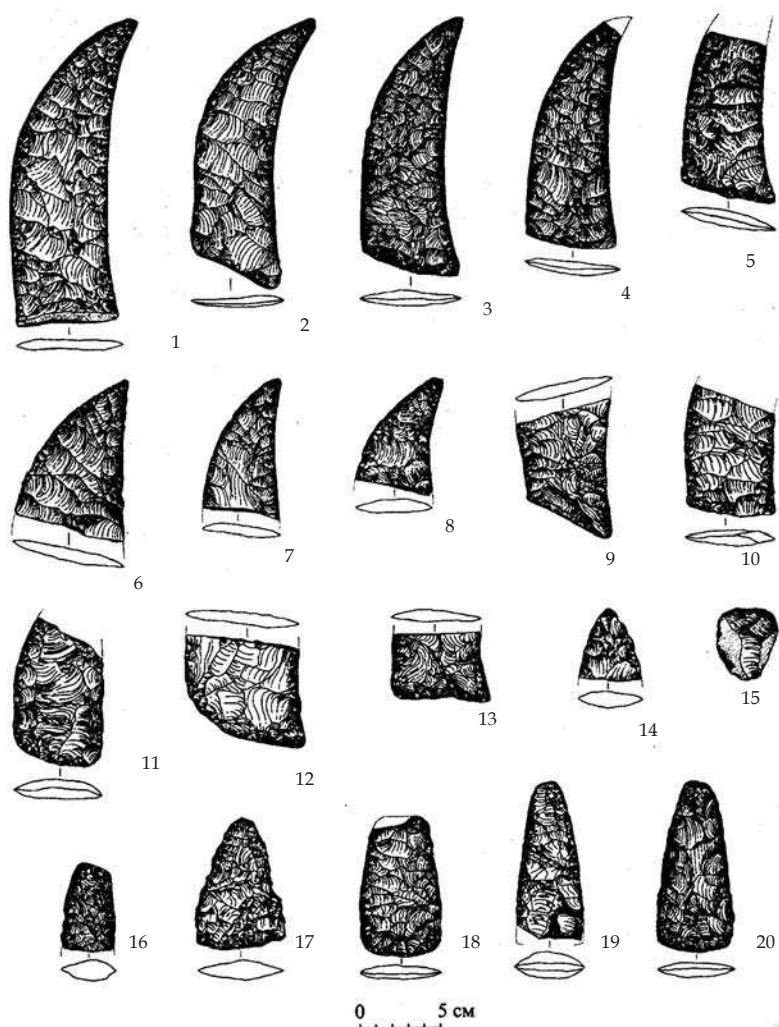

Рис. 3.6. Вироби з кременю, Дубно-Волиця. Об'єкт XIII (за В. Самолюком)

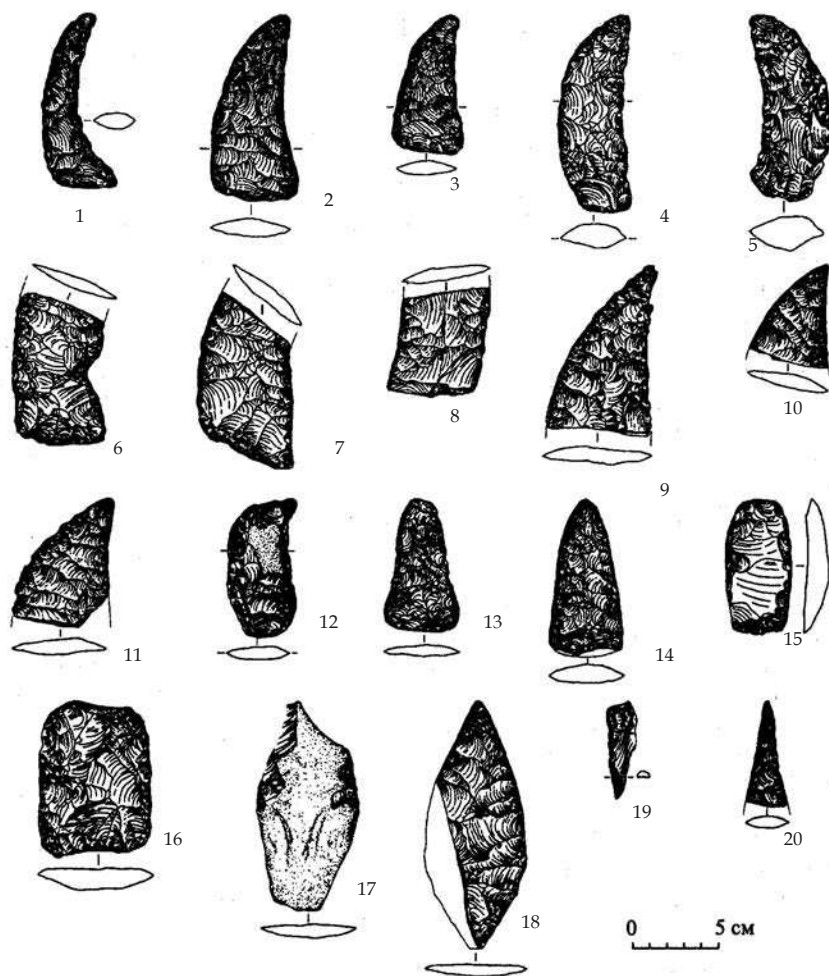

Рис. 3.7. Вироби з кременю, Дубно-Волиця. Об'єкт XVI (за В. Самолюком)

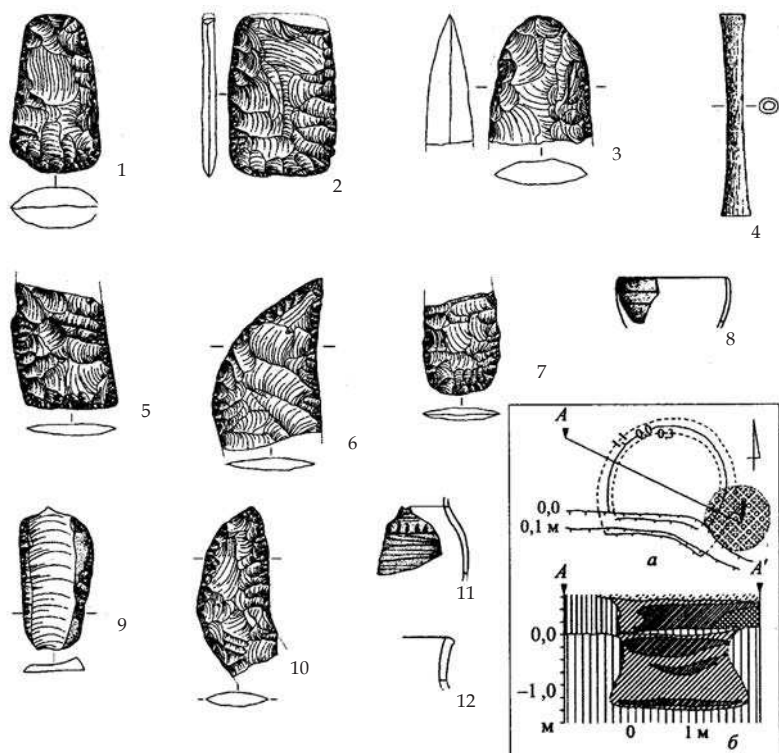

Рис. 3.8. Дубно-Волиця. Об'єкт III.

1-3, 5-7, 9-10 – вироби з кременю; 4 – кістка; 8, 11, 12 – кераміка; 8 – КЛСК
(за В. Самолюком)

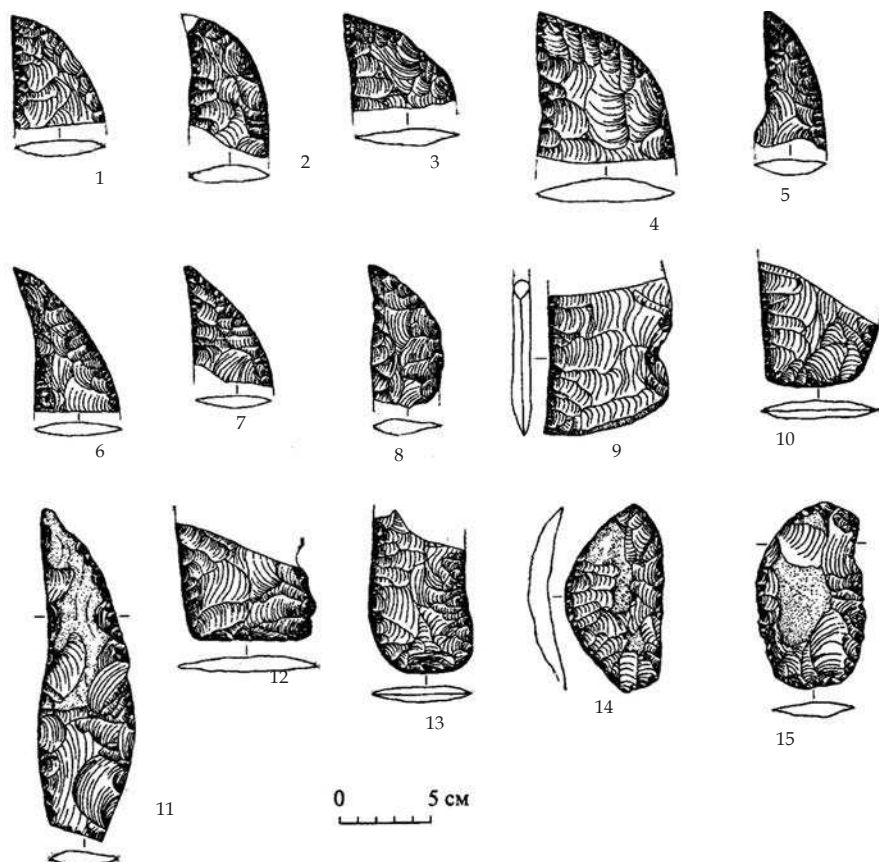

Рис. 3.9. Дубно-Волиця. Об'єкт І. Вироби з кременю (за В. Самолюком)

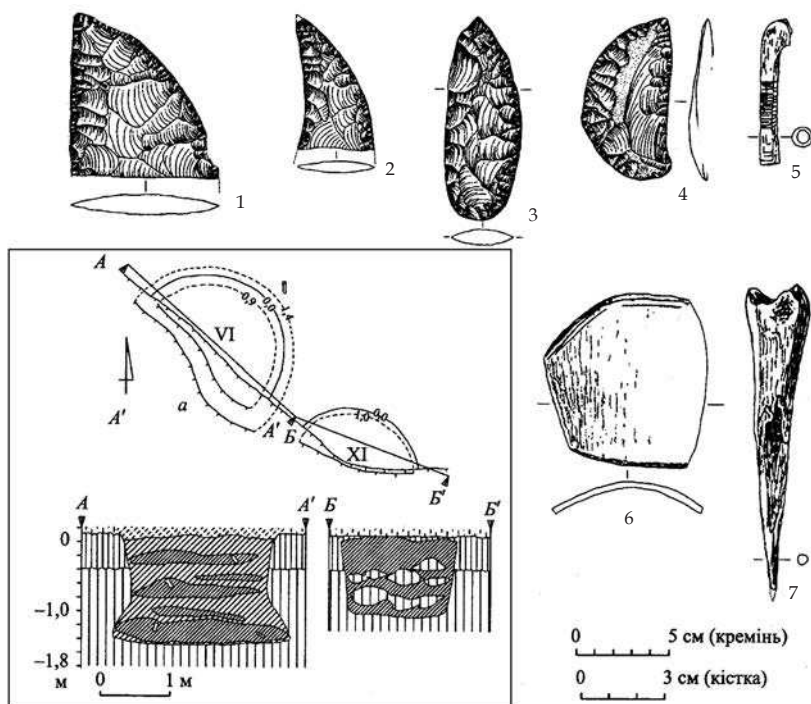

Рис. 3.10. Дубно-Волиця: 1–4 – вироби з кременю; 5, 7 – кістка.
Об'єкт VI, № XI (за В. Самолюком)

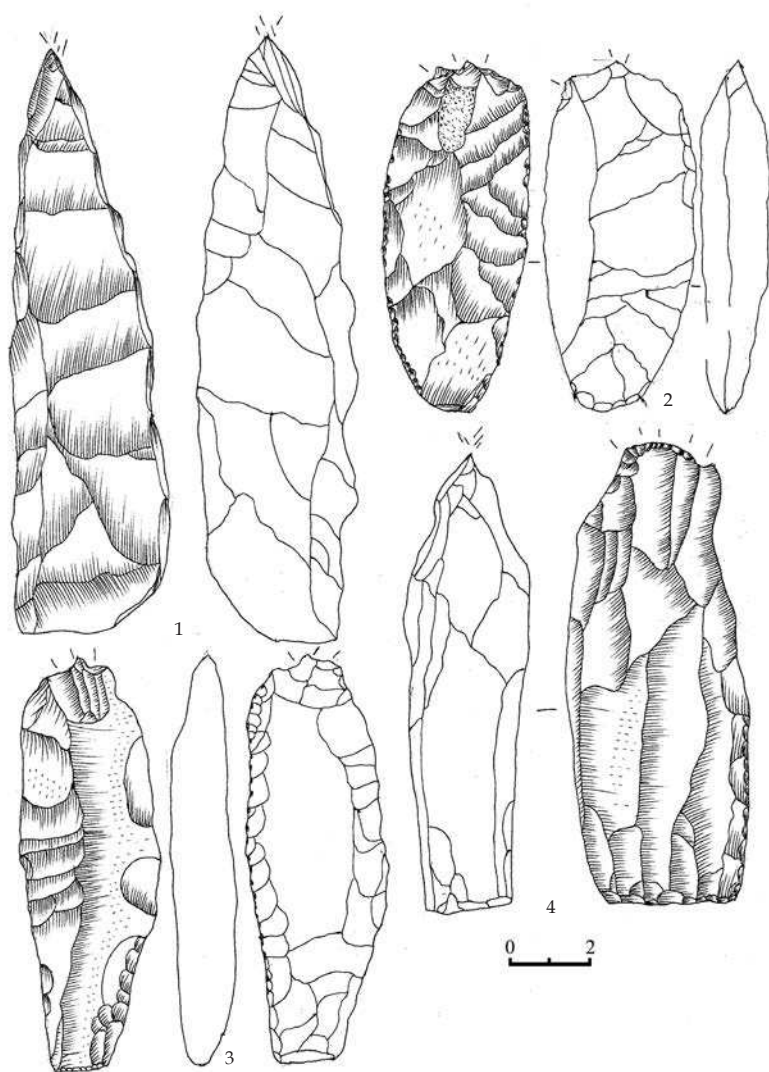

Рис. 3.11. Басейн р. Ікви та Стиру: 1, 3 – Хрінники, Демидівський р-н Рівненської обл.; 2 – Мятин; 3 – Підгайці, Млинвський р-н Рівненської обл. Вироби з кременю: різці доби бронзи. Приватна колекція. Рис. Г. Охріменка

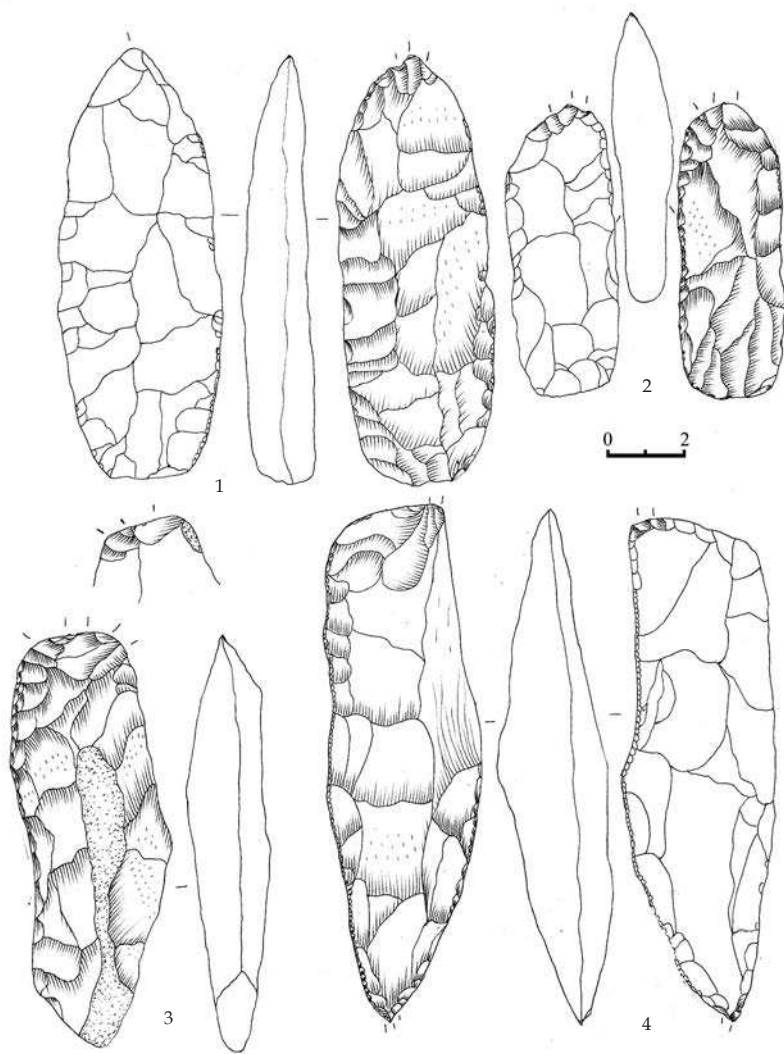

Рис. 3.12. с. Кульчин, Ківерцівський р-н Волинської обл. Вироби з кременю: різці доби бронзи. Приватна колекція. Рис. Г. Охріменка

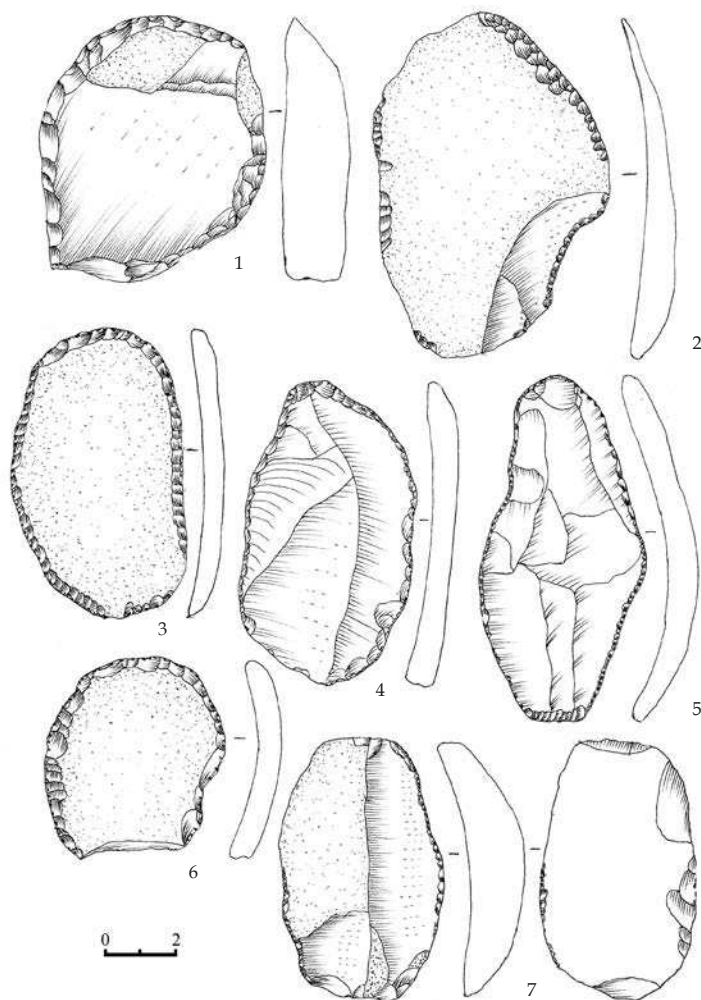

Рис. 3.13. Вироби з кременю. Скребки доби бронзи: 1, 2, 5 – Підгайці, Млинівський р-н Рівненської обл.; 3, 6, 7 – Клевань, Рівненський р-н Рівненської обл.; 4 – Осова, Костопільський р-н Рівненської обл.

Приватна колекція. Рис. Г. Охріменка

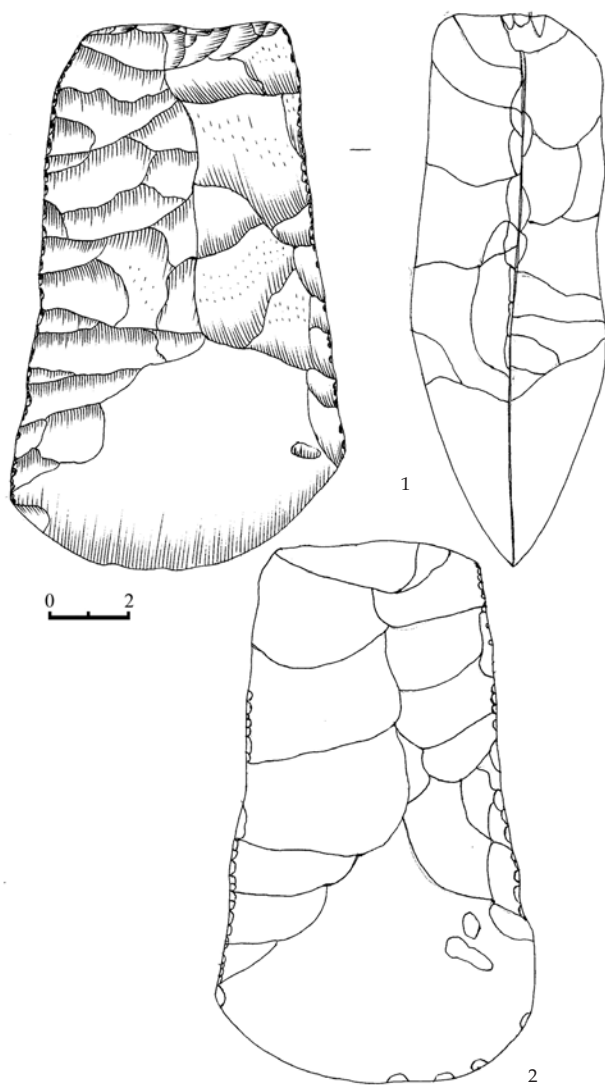

Рис. 3.14. Крем'яна сокира. с. Осова, Костопільський р-н Рівненської обл.
Поверхневі збори. Рис. Г. Охріменка

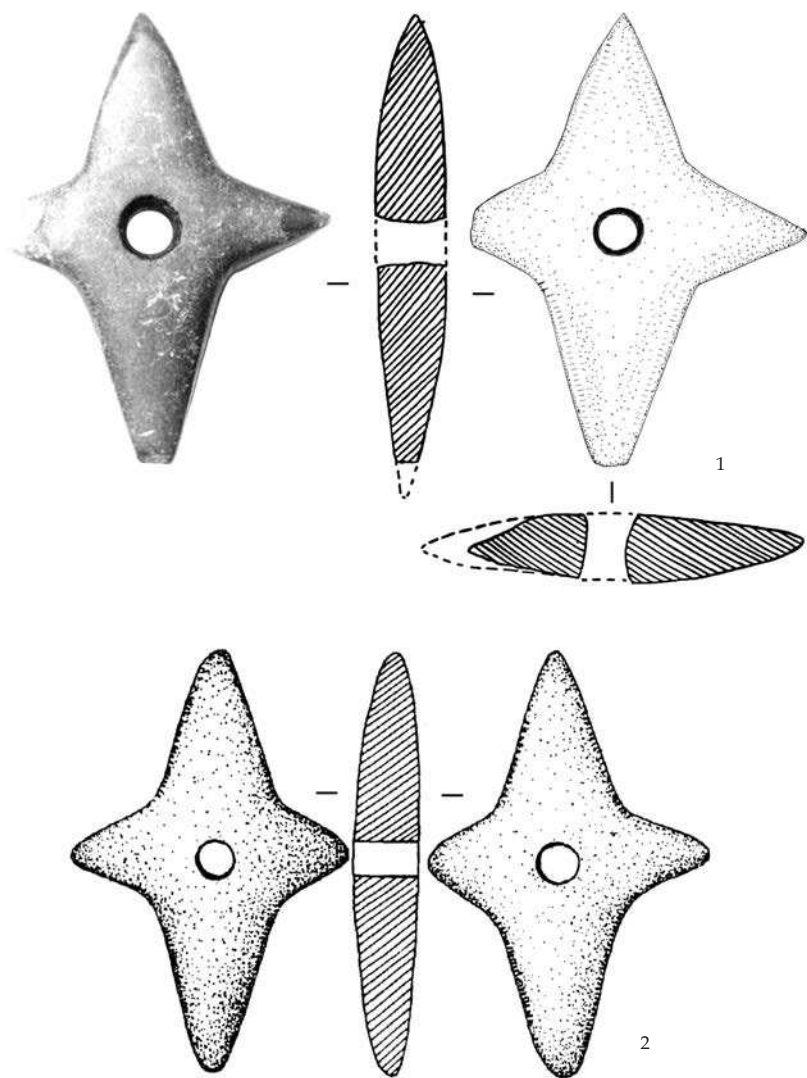

Рис. 3.15. Знахідка хрестоподібної булави. Славечно Житомирська обл. (за В. Коноплею, Г. Охріменком, І. Михальчишиним). Фонди Львівського історичного музею

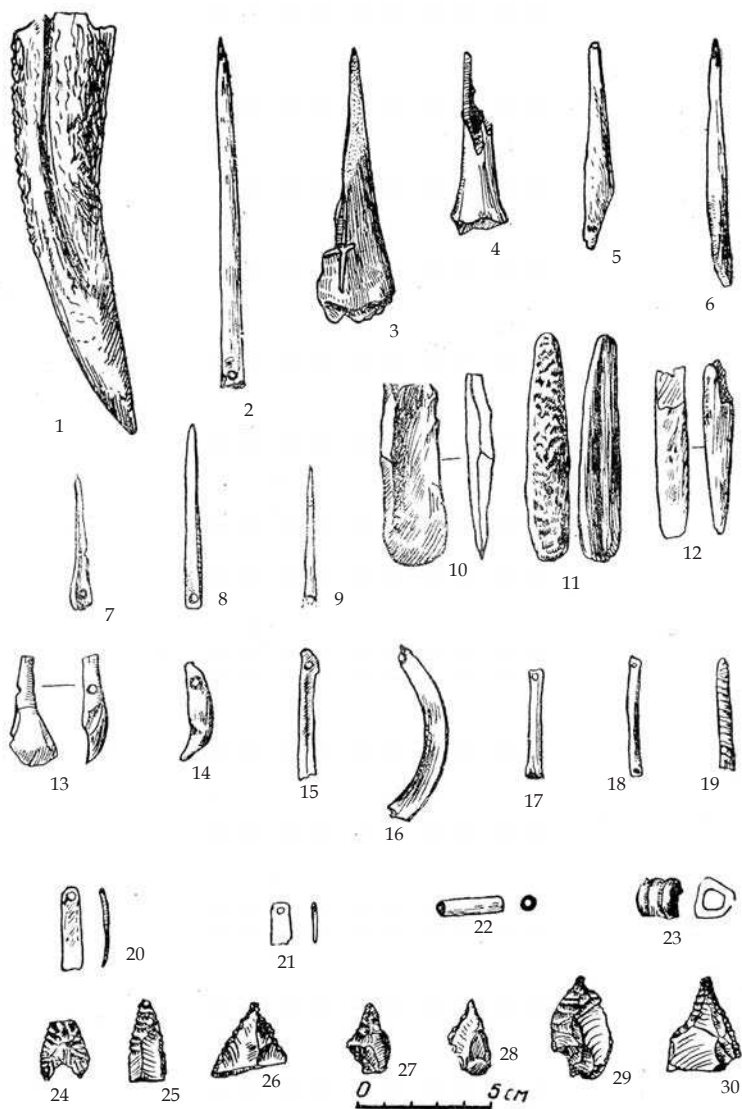

Рис. 3.16. Вироби з кістки, рогу, черепашок та кременю.
Поселення біля с. Ставок (за Ю. Захаруком)

3.1.2. Металеві вироби

До металевих виробів СК відносять вислообушкові сокири (Стеблівка, Торчин, Острів) північнокавказького типу, скроневі кільця, шийні гривни, браслети і сережки у формі вербового листка з одним, двома і трьома поздовжніми реберцями, пластинчасті браслети з гладкою поверхнею і загостреними кінцями (Стеблівка, Могиляни), Смордва (рис. Д.66 – Г.72) браслети з круглого в перетині дроту із загостреними або рівнозрізаними кінцями (Стеблівка, Липа), діадему з металевої стрічки (Великий Боратин), підвіску у формі півмісяця зі спіралью заломленими кінцями (Стеблівка), сережки і персні з круглого або розклепаного дроту (Могиляни), спіральні і трубчасті пронизки (Великий Боратин, Жорнів, Могиляни). Аналогії сокирам знаходимо на Північному Кавказі, прикрасам – в культурах унетицькій, підкарпатській, Хлопце-Веселе, межановицькій і середньодніпровській.

Спектральним аналізом (Н. Риндіна, Е. Черних) встановлено, що скроневі кільця з Озлієва і Торчина та предмети з Городка, Сьомаків зроблені з міді, яка містить природні домішки срібла, мист'яку, свинцю, нікелю, сурми, золота [Свешніков, 1974, с. 139]. На основі аналізу 29 металевих прикрас СК, проведеного Н. Риндіною, встановлено, що вони виготовлені з волинської або з карпато-трансильванської міді, а окремі речі – зі сплаву металів з цих обох міденосних районів [Риндіна, 1980, с. 24–42].

Підтвердженням існування власної металургії у племен СК є також деякі технологічні прийоми, що застосовувалися ними: зварювання мідних пластинок (скроневе кільце з поховання в Озлієві), наявність заготовок виробів (імовірно, МК – Торчин, поховання № 15) застосування способу збагачення металу киснем шляхом його нагріву і кування в гарячому стані, проковування виробів на ковадлі з жолобком [Свешников, 1990, с. 71].

Уявлення про особливості виробів СК дають скарби речей стжижовської культури, відомі зі Стеблівки (колишня назва Стубло), Лиши, Страклова Рівненської області та Городиська (Польща).

Скарб зі Стеблівки складався з двох висловушкових бронзових сокир, підвіски, дев'яти браслетів і десяти скроневих кілець. Одна з сокир має бочкоподібну обушкову частину та довге вигнуте лезо з закругленою робочою частиною. Аналогії їй І. Свешніков знаходить на Північному Кавказі. Інша сокира з циліндричним обухом та вертикальним реберцем на ньому, клиноподібним лезом належить до виробів підкарпатського типу («підкарпатської культури») [Свешніков, 1974, с. 137]. Аналогії йому автор знаходить у СДК, на Кавказі, в Угорщині.

До названого скарбу належать два пластинчатих браслети з загостреними кінцями. І. Свешніков вказує на аналогії цим виробам у почапській культурі та на деяку подібність їх до предметів із Золочева. Іншим типом браслетів є прикраси з округлого дроту. Сім таких виробів виявлено в Стеблівському скарбі, по одному з поховання в Липі, зі скарбу в Липі, з поховання в Шепелі (роботи ДП «Волинські старожитності»), біля Раціборовице [Głosik, 1968, tab. X, 13, a, b], Жорнова. Аналогії їм відомі в підкарпатській та унетицькій культурах. Рідкісна підвіска із Стеблівки має форму півмісяця із загнутими кінцями.

Іншим різновидом прикрас були скроневі кільця у формі вербового листка з поздовжнім реберцем. Вони походять зі Стеблівського скарбу (10 штук), з поховань в Озліві, Зимно (на території монастиря), Торчина, Сьомаків. Випадкові знахідки таких прикрас відомі поблизу Володимира-Волинського, Городка Рівненського р-ну. Інколи на цих виробках є два або три поздовжні реберця [Свешніков, 1974, с. 138-139]. Вербовисті скроневі кільця виявлено в пізніх по-

хованнях підкарпатської культури, серед пам'яток початкового типу, в нітрианській групі Словащини, серед матеріалів СДК. Постає питання, хто носив верболисті сережки (одну, інколи дві) – лише жінки, чи й чоловіки? Очевидно, і ті й ті. Відомі невеликих розмірів скроневі кільця з округлого дроту (одне з них – з поховання № 1 поблизу Жорнова) та чималі кільця, подібні за формою до верболистих, які знайдено в Могилянах [Каспарова, 1973, с. 65–72] та на могильнику СК Торчин II. У 2016 р. біля водойми в м. Нововолинську знайдено скарб з 12 верболистих сережок (рис. Г. 65).

У підкурганному похованні поблизу Боратина та Жорнова (поховання № 6) були трубчасті пронизки з листової міді або бронзи [Свешніков, 1974, с. 139]. Подібні прикраси виявлено в ґрунтовому похованні біля с. Шепель Луцького р-ну Волинської обл. (роботи ДП «Волинські старожитності») [Баюк, Ткач, 2010, с. 14].

На теренах Люблінщини, за даними Б. Баргель та Є. Лібери, сережки знайдено в 11 похованнях (12,7%), браслети – в 7 могилах (8,1%), каблучки, персні – в чотирьох (4,6%). Всі ці речі походять з Раціборовіце-Колонії II, Городно, Грубешова-Подгуже, Гусинного-Колонії 6 та 7, Гребенного 34. Кільця (каблучки) виготовлені переважно з круглого дроту, зрідка – з розклепаного. Відомі тут також намистинки з розклепаного дроту, спіральки, можливо, і шпильки [Bargiel, Libera, 2005, s. 199–200].

Отже, мідна руда, яку використовувало населення СК, походила з карпато-трансильванського, великомідського (можливо, й інших поліських) та кавказьких родовищ [Свешніков, 1990, с. 67]. Крім імпортних виробів, виготовляли і свої власні. Великомідське родовище відкрив у 30-ті роки минулого століття С. Малковський [Małkowski, 1931, s. 757–774]. У первісні часи ці поклади були відомі носіям трипільської та волино-люблінської культур, кераміку

останньої Г. Охріменко зібрав поблизу сучасного кар'єру базальту. Біля с. Великий Мідськ Г. Охріменком виявлено більше 10 поселень СК, що, ймовірно, пояснюється наявністю тут покладів базальту і самородків міді у його товщах, а також виходів смугастого кременю в сучасному с. Осова Костопільського р-ну Рівненської обл.

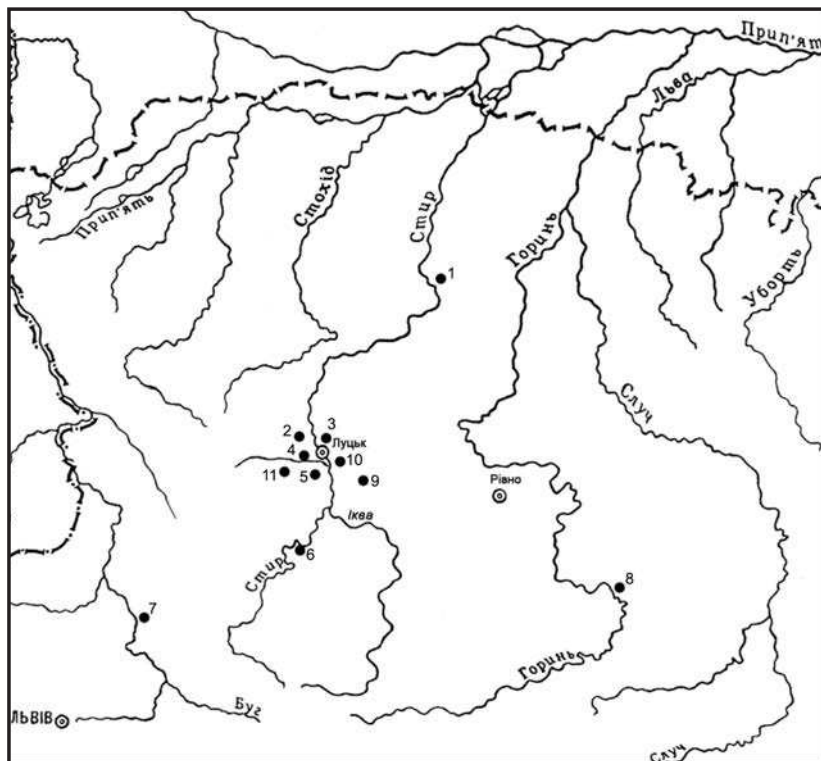

Рис. 3.17. Пункти знахідок бронзових ретушів:

1 – Балаховичі; 2 – Маяки; 3 – Боратин; 4 – Цеперів; 5 – Новостав; 6 – Хриньки; 7 – Яструбичі; 8 – Розваж-Кошара; 9 – Городниця; 10 – Гнідава; 11 – Полонка (за І. Маркусом, Г. Охріменком)

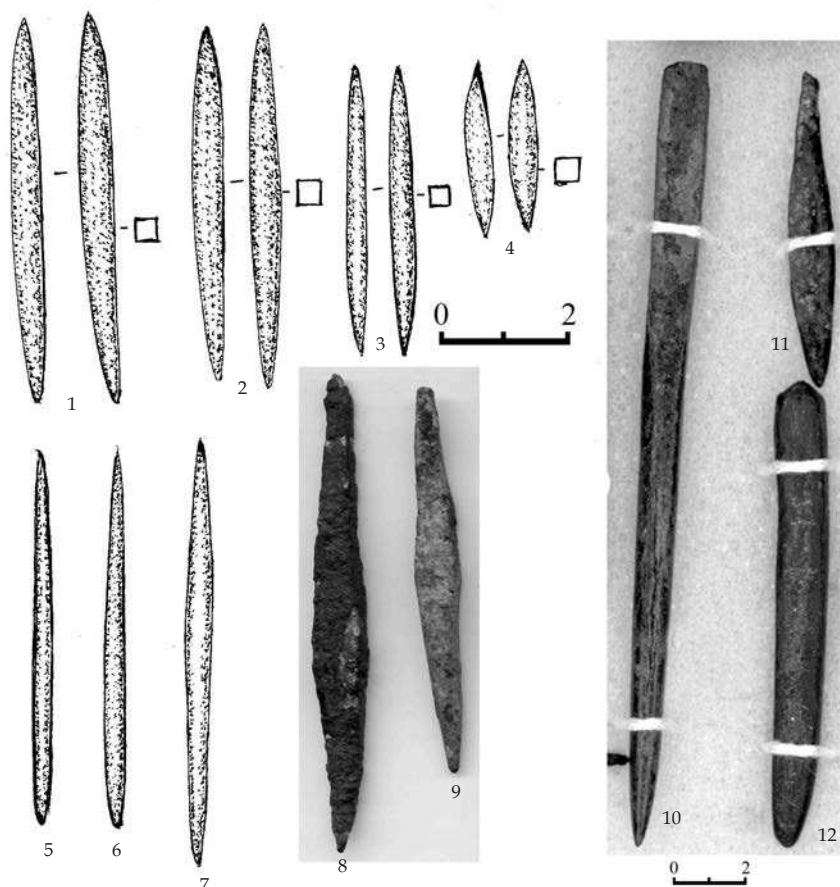

Рис. 3.18. Бронзові ретушери з території Західної Волині
(за Г. Охріменком)

3.2. *Кераміка СК*

Технологія виготовлення кераміки. Аналіз керамічних виробів СК показує різноманітність їх форм. Більшість посудин і їх орнаментация вирізняються певною оригінальністю. Вочевидь, майстри, що виготовляли керамічні вироби, мали неабиякий мистецький смак. Є. Глосік зауважує, що вони вироблялися у примітивних умовах. Усі керамічні вироби відзначаються специфічними кольорами, які залежали від особливостей випалу (очевидно, на відкритому вогнищі та в ямах), обробкою поверхні (внутрішньої та зовнішньої). Характерною рисою кераміки в багатьох випадках є її крихкість. Ані в польській, ані в українській фаховій літературі немає спеціальних всеосяжних досліджень про керамічне виробництво в цій культурі, хоча спроби такі робилися: в Польщі була у свій час видана робота В. Голубовіча та Є. Глосіка [Głosik, 1968, s. 44], в Україні розвиток керамічного виробництва на Волині досліджували автори в однойменній монографії [Охріменко, Кучинко, Кубицька, 2003].

Глину, добуту в копальні, подрібнювали, очищали від домішок, заливали водою в спеціальних заглибленнях на кілька місяців, переважно на зиму. Після цього сировина набувала пластичних властивостей. Потім для її знежирення додавали пісок, дрібно товчений посуд, інколи товчений камінь (жорству). Це робили для того, щоб уникнути тріщин під час висушування або випалювання виробу. Далі з цієї перемішаної маси виготовляли посуд. Зазвичай використовувалась одна з цих домішок: або жорства, або шамот, а пісок у невеликій кількості додавався завжди або був натуральною домішкою в глині. У Люблінському регіоні поширення СК часто домішувався потовчений гранітний камінь. Для цього камені нагрівали у вогні, а потім різко заливали водою, в результаті цього вони розтріскували-

ся. Помічена залежність між діаметром зернинок граніту і товщиною виробів: великі зернинки видно на зламі товстостінних посудин. Деякі фрагменти зі Стжижова мають такої домішки 1/3 від загальної керамічної маси. У деяких виробках видно велику домішку потовченого старого посуду (с. Чудви Костопільського р-ну Рівненської обл.) [Głosik, 1968, s. 44, 45].

Виробництво посуду. Стжижовський посуд виготовлялися різними способами. Найчастіше доліплювали окремі частини до раніше підготовленого дна. Це стосується великих посудин, ваз, горщиків, амфор. Менші екземпляри склеювалися з декількох заготовок. Невеличкі посудини, у тім числі «бочечкоподібні», робили з одного чи кількох шматків глини. Характерною особливістю багатьох великих посудин СК були потовщені краї вінець. Для їхнього виготовлення використовували округлі в перетині валики, що доліплювалися до верхніх частин тулуба. До подібних виробів належить широковідкрита посудина з ями № 10 в Стжижові та фрагменти верхніх частин кераміки із Волиці-Страклівської (м. Дубно).

Поверхню доліплених частин посудин потім загладжували. Значний відсоток виробів прогладжувався, але ідеальне вирівнювання спостерігається рідко. Завершувався процес виробництва посуду протиранням віхтем трави, що виконувалося вже на підсушених і, можливо, орнаментованих виробках, від чого на нижніх частинах посуду залишалися риски і смуги. Така обробка проводилася як зсередини, так і зовні посудини. Тонкостінні вироби протиралися м'якими віхтями трави [Археологія України, 2005, с. 172]. Напрямок протирання здебільшого був навскісним або горизонтальним. Цей звичай носії стжижовської культури запозичили від населення ямної та катакомбної культур.

Інші вироби з глини. Крім посуду, гончарі СК виготовляли глиняні кружечки та прясла. Кружечків таких знайдено небагато, зокрема в Раціборовіце. Виріб має округлу форму, сплющений, всередині є невеличкий отвір, поверхня старанно вигладжена, діаметр – близько 4 см. Можна припустити, що це модель коліщатка до воза.

Знахідки прясел СК також дуже рідкісні. Одне з них виявлено в похованні № 16 в Раціборовіце. Воно округле, має дещо овальний профіль та маленький отвір посередині. Інше прясло біконічної форми було в ямі № 9 у Стжижові. Кілька подібних виробів цієї культури відомо з теренів Західної Волині.

Для глибшого аналізу технології виготовлення та орнаментативної кераміки з пам'яток Волинського Полісся варто звернути увагу на два моменти:

1) найпізніші зразки кераміки волинської та німанської неолітичних культур, які могли впливати на декор СК, визначаються оригінальною орнаментативністю, разом з тим обидві мали багато подібних деталей;

2) стжижовська культура формувалася як особливий симбіоз впливів із заходу, півдня, півночі.

Орієнтуючись на дослідження І. Свешнікова, можна виділити такі з них:

1) в зоні Полісся впливи найпізніших груп німанської і волинської неолітичної культур, що виявляються в орнаментах, зроблених гребінцем, декоруванні рядами насічок, заглиблень, в технологічних особливостях підготовки глиняної маси з домішкою шамоту;

2) впливи городоцько-здовбицької культури;

3) потовщення краю вінець, звичай оздоблювати внутрішній край вінець, валики з насічками, ряди вертикальних насічок на вушках нагадують орнаментативні мотиви межановицької культури (посуд з Вишкова, Коршева та ін.);

- 4) подібність окремих форм посуду стжижовської культури до культури кулястих амфор (це відзначав Є. Глосік);
- 5) можливі впливи на кераміку СК з боку катакомбної культури;
- 6) запозичення від культури багатоваликової кераміки;
- 7) не виключений вплив середньодніпровської культури.

Отже, з цих різновекторних впливів, естетичних смаків, традицій і сформувалося таке незвичайне мистецьке явище, як кераміка стжижовської культури.

3.2.1. Типологія форм посуду

Кераміка СК вирізняється передусім розмаїттям форм посуду: горщики, черпаки, амфори, миски, кухлі. Є. Глосік, дослідивши вироби з Волині та південно-східної Люблінщини, виділив 9 головних груп, або типів [Głosik, 1968, s. 29–40]:

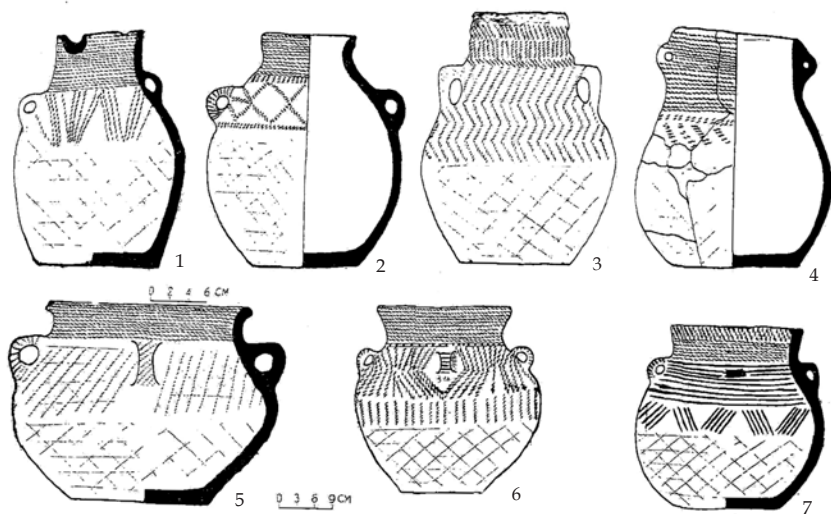

Рис. 3.19. Амфори СК з території Польщі (за Є. Глосіком)

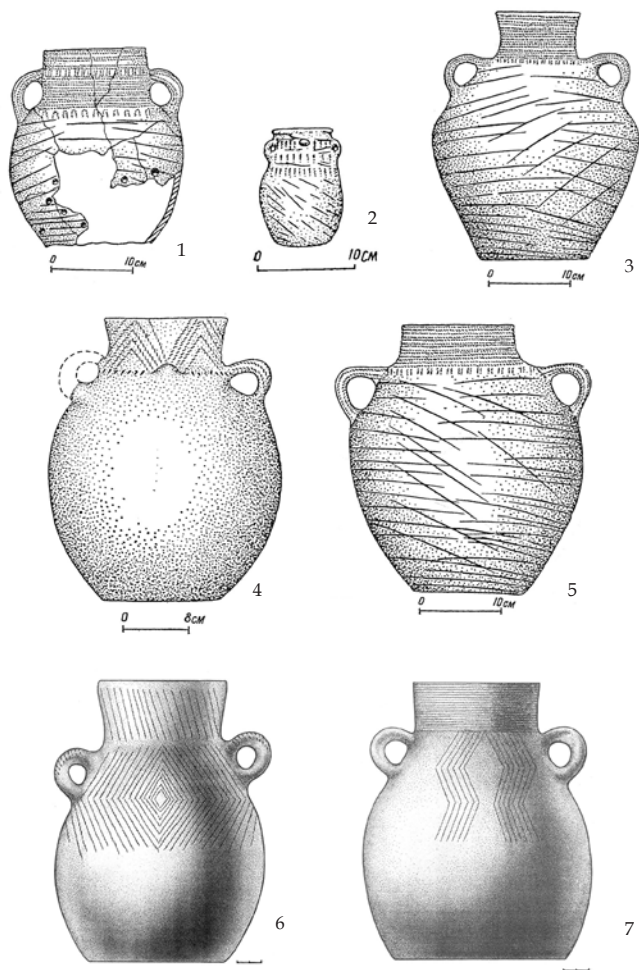

Рис. 3.20. Амфори СК: 1, 3, 5 – Зозів II, Рівненський р-н Рівненської обл.;
2 – Торчин; 4 – Вишків; 6, 7 – Володимир-Волинський Волинської обл.
(за І. Сवेशніковим, Н. Сцяренко)

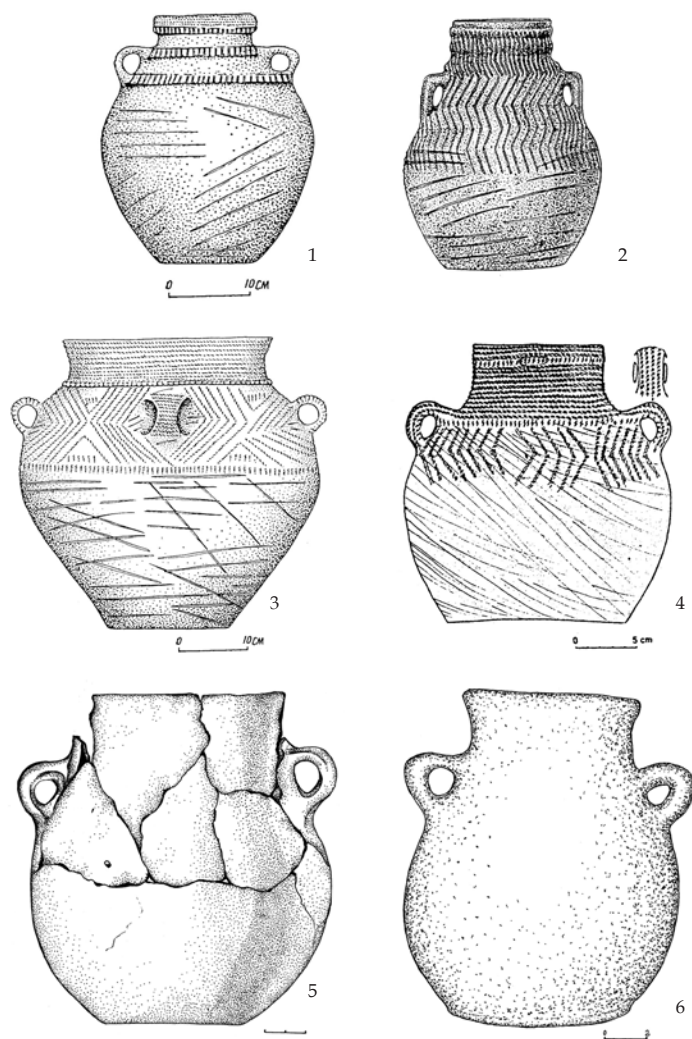

Рис. 3.21. Амфори СК: 1, 3 – Торчин, цвинтар І; 2 – Рівненська обл.; 4 – Раціборовіце-Колонія, похов. 21; 5 – Підгайці; 6 – Гнідава (за І. Свешніковим, М. Поланською, Г. Охріменком, М. Матвієйком, Н. Скляреном)

Тип I. Посудини яйцеподібної овальної форми. Усі вони, звичайно, різняться розмірами, формуванням шийки, дна, тулуба. Підтипи виділено такі:

- 1) яйцеподібні вироби класичної форми з короткими шийками та широким дном;
- 2) з овальним тулубом, але S-подібним профілем;
- 3) близькі за формою до баняка;
- 4) форма, близька до тюльпаноподібної у верхній частині.

Тип II. Амфори. Це дуже поширений тип посуду, який характеризується кулястим тулубом, виразно виділеною шийкою, різною формою вух, широким дном (рис. 3.19; рис. 3.20; рис. 3.24). Серед амфор Є. Глосік виокремлює такі:

Тип А – з вузькими шийками та двома вухами. Самі ж вироби високі, стрункі. Виділено такі підтипи:

- 1) амфори овальні, з S-подібним профілем;
- 2) посудини низьких пропорцій, що нагадують велику кулю, відтягу в місці дна, з розхиленою назовні шийкою;
- 3) злегка профільовані форми у вигляді двох стіжків, часто на них є потовщення (валики) з карбуванням, вуха інколи прямокутні;
- 4) грушеподібні амфори різних розмірів з двома вушками.

Тип Б. «Банясті» амфори з широкими отворами, середньої величини, приземкуваті. Серед них такі:

- 1) невисокі вироби з чотирма вухами;
- 2) двовухі широкодонні амфори, що мають пластичні виступи з протилежних боків.

Автор виділяє ще тридцять амфор з особливо багатим декором та слабким випалом. Вони виготовлялися, напевно, з ритуальною метою – для офірування померлим (Торчин, Грудек).

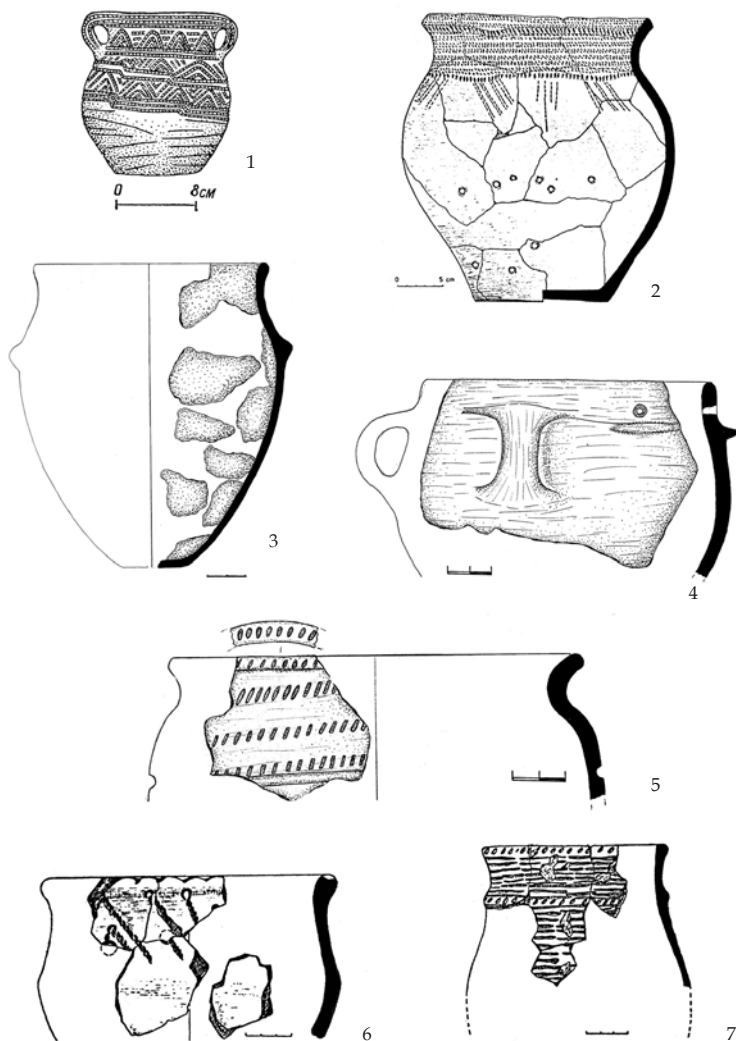

Рис. 3.22. Посуд СК з кулястим тулубом: 1 – Усичі; 2 – Гужа; 3 – Маюни-
чі, Володимирецький р-н Рівненської обл.; 4, 5 – Дубно-Волиця; 6, 7 – Білорусь
(с. Азернає) (за І. Свєшніковим, М. Кривальцевичем, Г. Охріменком, М. Полан-
ською, В. Ткачем)

Тип III. Вазоподібний посуд. Представлений 24 екземплярами. Це широковідкриті вироби зі звуженою верхньою частиною. Придонні частини плавно переходять в невелике дно. Серед них виділяються такі групи:

1) вази з чотирма вухами та максимально нахиленими до середини вінцями;

2) вази без вух, верхня частина менше нахилена до середини, порівняно з попереднім підтипом;

3) вази з майже прямими стінками та злегка звуженою верхньою частиною. Подібних виробів знайдено багато в Стжижові, але є вони і в східній частині ареалу СК. Вазоподібні вироби виявлено лише на поселеннях.

Тип IV. Посуд з кулястим тулубом. Шийка виробів циліндрична, але отвір великий. Серед них виокремлено дві групи:

1) посудини з майже кулястим вигином корпусу;

2) вироби з S-подібним профілем. Ці посудини досить стійкі – мають широке дно. Вони неякісно випалені, стінки облущуються. Посуд походить із поховань (Грудек) і поселень (Ставок).

Тип V. Вироби бочкоподібні (всього 7 посудин, за Є. Глосіком). Всі невеликі, з дном та отвором однакових розмірів. Зокрема це вироби:

1) з рівними стінками (Зимно біля Володимира-Волинського);

2) з певною S-подібністю стінок. Ці вироби досить гарно прикрашені на всій або майже всій поверхні. Походять із поселень (Зимно) та поховань (Раціборовіце), цвинтаря Торчин II (рис. Д. 38:2).

Тип VI. Чашоподібні вироби. Їх отвори пропорційно широкі до дна і висоти. Ці посудини знайдено в похованнях у Грудеку та Раціборовіце. У глину домішували дрібну жорстку. Їх ретельніше протирали.

Тип VII. Чарки. За формою вони подібні до утятого стіжка. Посудини малі, дно також. На дві третіх висоти насаджені вушка. Це найстаранніше виконані вироби. Виявлені в похованнях в Раціборовіце та Валентинові.

Тип VIII. Кубки та черпаки (рис. 3.23). Вони виконували подібні функції. У Стжижові їх знайдено багато («вухаті кубки», або ще їх називають «брюхаті»). У Раціборовіце виявлено бочкоподібний виріб у похованні. Черпаки були низькі та широковідкриті. Старанність виконання поєднується з пишним декором. Така посудина виявлена в Торчині (цвинтар II) та ін.

Рис. 3.23. Кубки та черпаки СК: 1 – Підгайці, Луцький р-н; 2, 3 – Зозів II, Рівненський р-н Рівненської обл. (за І. Свешніковим, Н. Складенко).

Фото В. Савицького

Тип IX. Миски та мисочки. Миски та мисочки типологічно різні, і за розмірами також. Є серед них великі, ніби стіжкуваті (підтип 1) та миски півкулясті. Виявлені в похованнях (Раціборовіце – поховання № 12, с. Підгайці біля Луцька) та на поселеннях.

На території Південного Полісся Є. Глосік виділяє кераміку «вишківського типу» – біля с. Вишків на правому березі р. Стир північніше м. Луцька. Основною формою посуду цього типу автор вважає стрункі овальні амфори, що походять зі знищеного поховання. Така посудина має невелике дно, два вуха, а між ними – валики-виступи. Вироби подібного типу знайдено і в Стжижові [Głosik, 1968, s. 30].

Кераміка північного ареалу СК (білоруського й українського Поприп'яття) має певні особливості, зумовлені контактами та впливами пізньонеолітичних (німанської та волинської) культур. Про це писав і М. Кривальцевич, який звернув увагу на значну подібність матеріалів стжижовської культури деяких пам'яток межиріччя Прип'яті та пониззя Горині [Кривальцевіч, 1994, с. 121]. З цією думкою, безперечно, треба погодитись. Але варто підкреслити ще один момент: кераміка СК Полісся (і білоруського, і західноукраїнського) та пам'яток Люблінсько-Волинської височини дещо відрізняється одна від одної за кольором, технологічними особливостями, формами, декором.

Отже, кераміка СК в різних частинах ареалу поширення має певні відмінні риси і в технології, і в формотворенні. Зупинимось на загальному описі виробів лише з двох кушів пам'яток – дубенського та великомідського.

За спостереженнями В. Ткача, кераміці з дубенського ареалу властиві такі риси: слабкий або середній випал; вона є м'якшою, ніж межановицька, коричневого, сірого, червоноуватого кольорів, містить домішку піску, шамоту, зрідка жорстви. Внутрішніми або зовнішніми розчесами оздоблені не всі вироби – окремі прогладжені або лощені. Посуд

представлений такими формами: амфори, горщики, миски, черпаки, кухлі. Крім посуду, носії СК робили ще прясла. Але таких виробів відомо дуже мало. Щоправда, на Дубенщині В. Ткачем їх виявлено цілу колекцію.

Чудові зразки горщиків з вужчим та ширшим горлом походять із Зозова. У верхній частині вони прикрашені горизонтальними рядами шнура, які закінчуються на межі з тулубом рядом коротших відрізків, з'єднаних по два. Подібним є і третій горщик з цього пункту: на його горловині між горизонтальними лініями нанесено короткі вертикальні відтиски, а в нижній частині – відбитки, що нагадують підківки [Свешніков, 1974, с. 129, рис. 45: 1, 7, 8].

При подібності форм, вироби з територій Волинського Полісся та Волині різняться між собою за кольором: волинські мають темно-брунатну насичену барву (як наслідок іншої технології випалювання), інколи домішку жорстви (Коршівець), можливо, іншу глину. Виробам з Волинського Полісся властиві такі ознаки:

- 1) коричневий колір, який характерний для давньої поліської кераміки і залежав від способів випалу;
- 2) протирання поверхні віхтем трави чи гребінцем, від чого на ній утворюються характерні розчеси з внутрішнього та зовнішнього боків;
- 3) збереження окремих, традиційних для Полісся (але також наявних і на виробих катакомбної культури) елементів декору – гребінцевих відтисків, рядів насічок, ямок, вдавлень нахиленою паличкою.

Нами зібрано більше 50 рисунків мисок – фрагментів та цілих виробів. Останні – рідкісні. З'ясувалося, що лише кілька з них (2–3) походять із зони Полісся (одна з півдня Білорусі), решта з території Західної Волині. Всі ці вироби зазвичай оригінальні і лише окремі досить подібні між собою. Близько 20% мисок позбавлені декору. До таких відносимо вироби з вушками для тримання або овальними ви-

ступами (*рис. 3.24:5*). Ці деталі запозичені з межановицької культури. Як декор використовувалися відтиски шнура або орнаментира (*рис. 3.24*). Декор укладався в горизонтальні смуги, здебільшого у верхній частині посудини. Це характерно взагалі для посуду СК – декорування верхньої частини або до середини. Дуже рідко прикрашалися миски по всій бічній поверхні (Зміїнець). Інколи відтиски шнура або штампа бачимо на зрізі посудини (Могиляни) або з її внутрішнього боку (Гнідава). Поодиноким є декор на денці мисок.

У подальших дослідженнях варто було б зробити порівняння мисок різних, але синхронних та споріднених культур: СК, МК, БК та КК, можливо, ККА. Це дало б можливість прослідкувати витоки окремих, незвичайних, можливо, синкретичних екземплярів. Тому в цій розвідці подаємо опис окремих мисок МК та БК.

До рідкісних особливих виробів можна віднести деякі миски:

1. Гарно виконану посудину з Усич (хут. Валентинів – розкопки Я. Фітцке), у формі зрізаної кулі, прикрашеної полями відтисків шнура у «паркетному» стилі (*рис. 3.24:3*). Її маленькі ручки теж мають горизонтальні відтиски шнура. Це справжній шедевр первісного мистецтва, на жаль, втрачений. На нашу думку, вона декорована під великим впливом КК.

2. Не менш вишуканою є миска з поховання в Підгайцях Луцького р-ну. Два ряди горизонтальних валиків з вертикальними короткими відтисками шнура розглядаємо як впливи БК (*рис. 3.24:4*).

3. Чудовим зразком кераміки є посудина з Польщі (Раціборовіце–Колонія) (*рис. 3.24:1*). Мисочка-черпак з ручкою повністю орнаментована.

4) Досконало виготовлена миска з Білорусі (Азерное), декорована горизонтальними відтисками шнура та двома рядами шнурових підківок, а під зрізом вінець – нахиленими відтисками лопаточки (рис. 3.25: 8).

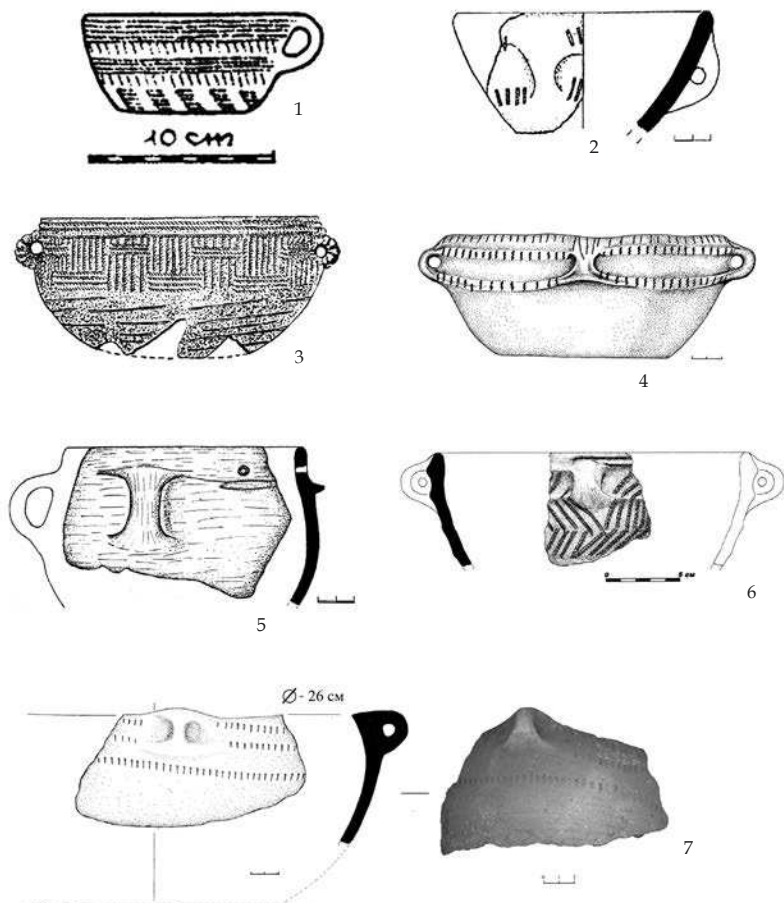

Рис. 3.24. Миски СК типу А: 1 – територія Польщі; 2 – Дубно-Звірогосподарство; 3 – Усичі, хут. Валентинів; 4 – Підгайці; 5 – Дубно-Волиця; 6 – Рованці; 7 – Загай

(рис. В. Ткача, А. Бардецького, Г.Охріменка, Н. Складенко)

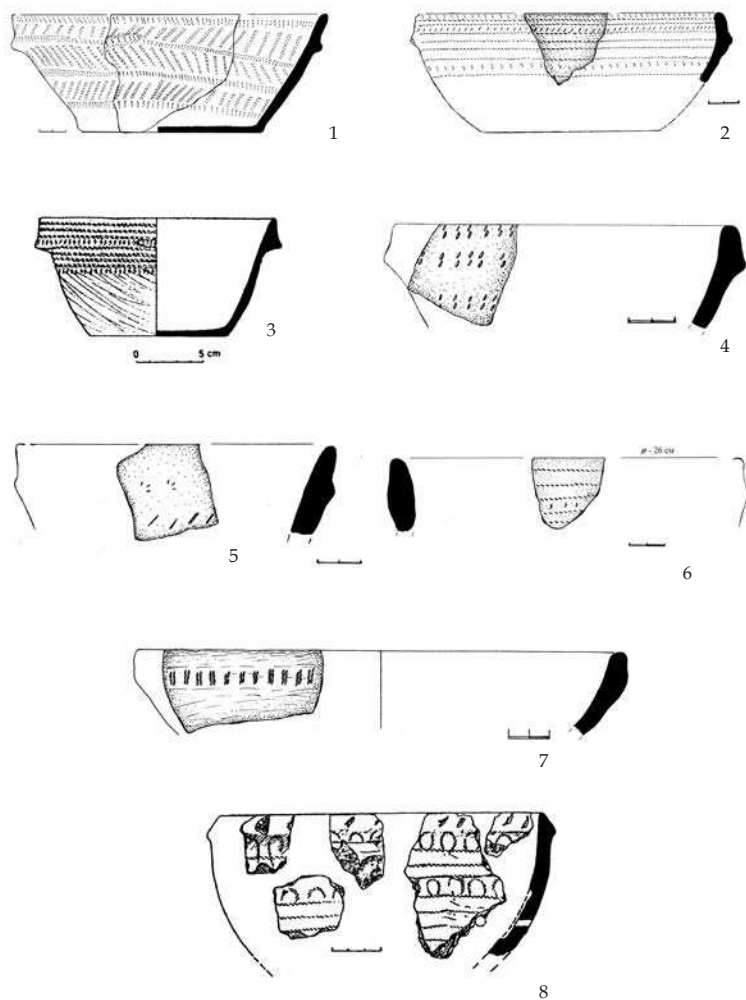

Рис. 3.25. Миски СК типу В: 1 – Зміїнець; 2 – Коблин; 3 – Раціборовице–Колонія; 4, 7 – Дубно; 5 – Майдан-Липно; 6 – Хорупань; 8 – Азерное (за Н. Кривальцевичем, В.Ткачем, М. Поланською, Г. Охріменком)

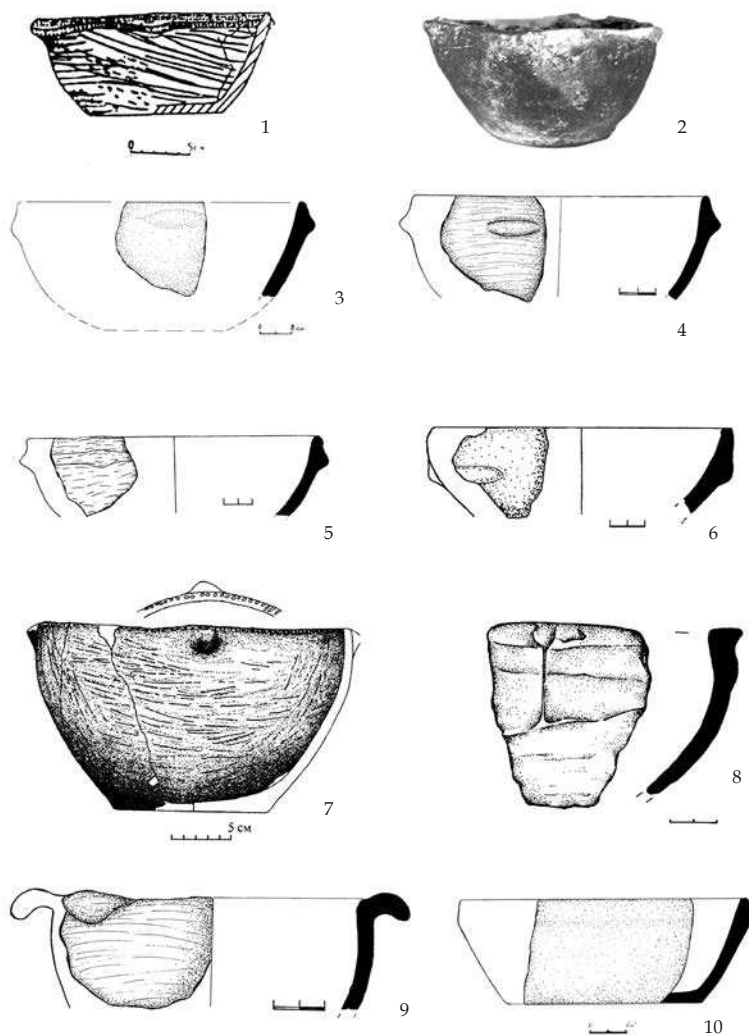

Рис. 3.26. Миски СК типу В: 1 – Грубешов–Подгузе (Польща); 2 – Гнідава;
3, 4 – Дубно–Волиця; 5 – Дубно–Палестина; 6 – Хорупань; 7 – Могиляни;
8 – Цумань (Заклин); 9 – Дубно; 10 – Пересопниця
(за Є. Банасевич, Н. Скляренко, В. Ткачем, Г. Охріменком)

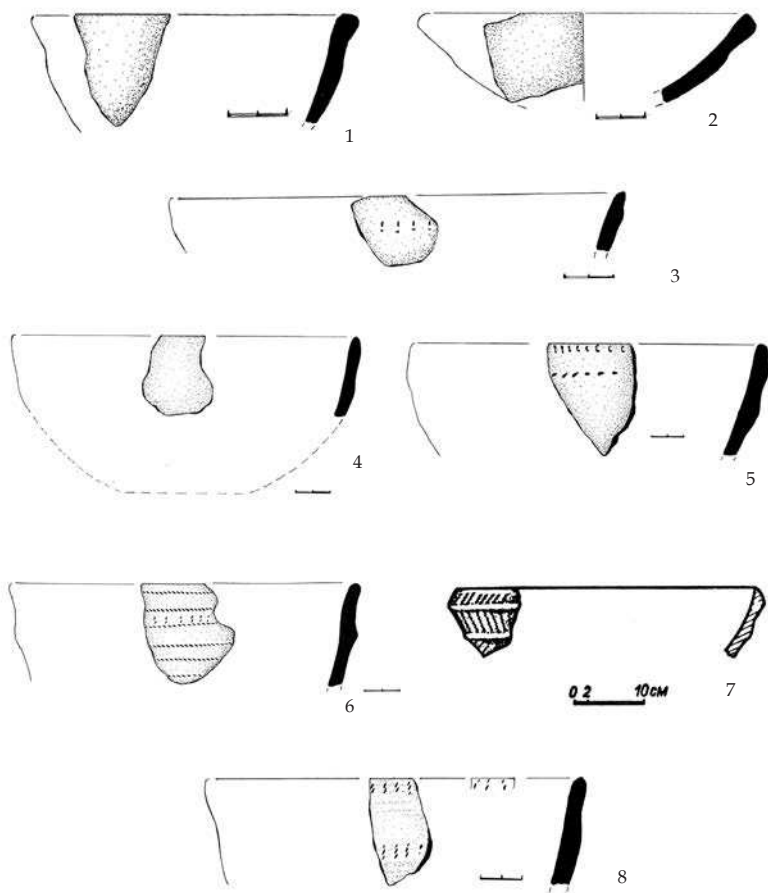

Рис. 3.27. Миски СК типу С (1-3), Е (4, 5, 6, 8), F (7): 1, 2 – Дубно; 3 – Майдан-Липно; 4 – Хорупань; 5 – Гнідава; 6 – Розваж-Кошара; 7 – Караєвичі (р. Устя); 8 – Боратин (за І. Свешніковим, Г. Охріменком, О. Позіховським)

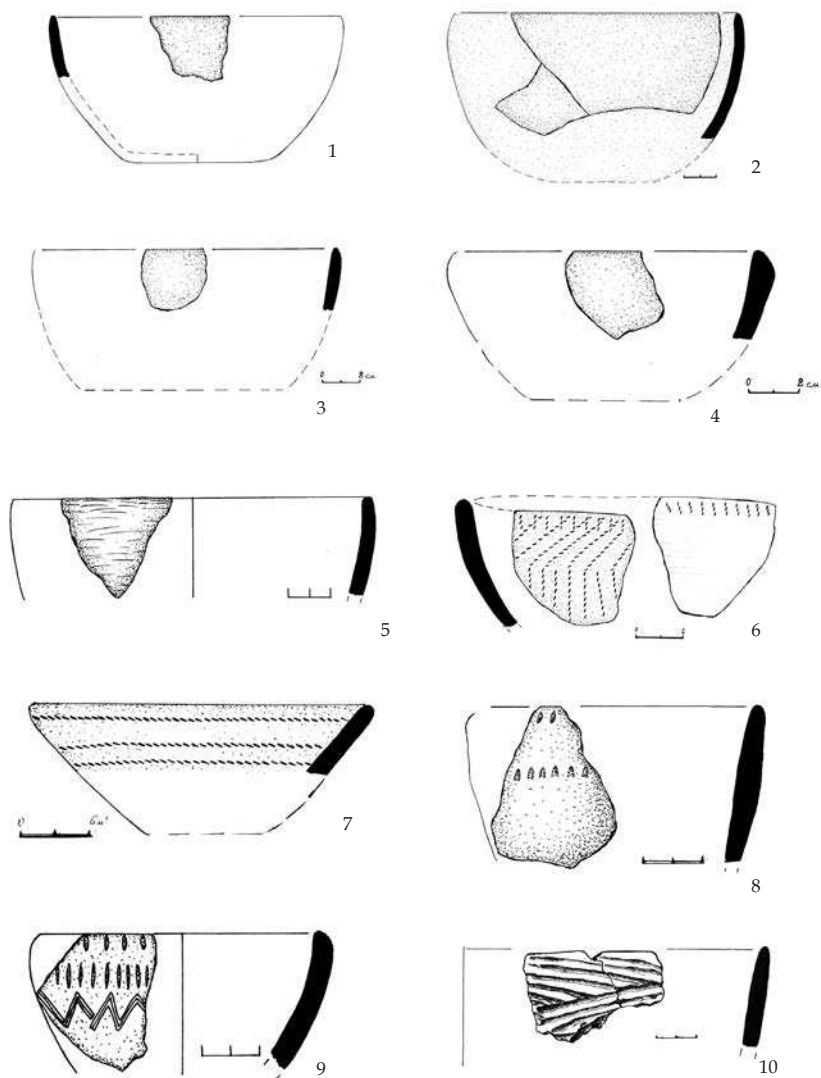

Рис. 3.28. Миски СК та БК (9) типу D: 1 – Підгайці; 2 – Гнідава;
3, 4 – Дубно-Волиця; 5 – Івання; 6, 10 – Гнідава; 7 – Пересопниця; 8 – Дубно;
9 – Хорупань (рис. В. Ткача, С. Терського, Г. Охріменка, Н. Скляренко)

5. Найпишніше оздобленим короткими та довгими вертикальними нахиленими відрізками шнур майже по всій поверхні виявився чималий виріб із с. Зміїнець Луцького р-ну. З двох або чотирьох боків на ньому нанесені овальні валики (рис. 3.25:1). Імовірно, він не був у використанні, як і ще дві посудини, виявлені поряд у фрагментах. Колір їх брунатний.

6. Фрагмент невеликої мисочки КБК знайдений на Дубенщині В. Ткачем (рис. 3.26:5).

За конструктивними особливостями миски та мисочки СК представлені шістьма типами.

Тип А – вироби з однією, двома або чотирма ручками. Усього цих виробів 8. Ручки прикріплювалися переважно дещо нижче від рівня вінець або зразу під ними (Загай, розкопки Д. Козака) (рис. 3.24).

Тип В – миски з валиками-виступами (всього їх приблизно 10). Виступи різні – ледь помітні, конічні, овальні, відтягнуто-вигнуті. Їх нараховується по 2 або 4 на посудині (рис. 3.25; рис. 3.26).

Тип С – виступи ледве помітні, ніби замасковані у видовжені овали. Таких мисок мало, близько 5 (рис. 3.27: 1–3).

Тип Д – здебільшого неорнаментовані, неширокі, малих розмірів, форма наближена до чашечки (рис. 3.28).

Тип Е – подібні до типу Д, але з профільованими стінками. Їх дуже мало (рис. 3.27: 4, 5, 6, 8).

Тип F – посуд з реберцями (впливи БК): Підгайці (рис. 3.27: 3), Карасевичі (рис. 3.27: 7).

Отже, треба підкреслити таку рису керамічного виробництва СК, як велика різноманітність форм (горщики, амфори, миски, кубки) та декору (крім шнурових, відтиски різних штампів).

На Волині окремий тип стжижовської кераміки (за Є. Глосіком) становить здовбицька група, що досить виразно окреслюється. Назва походить від с. Здовбиця поблизу

Здолбунова Рівненської обл. [Свешников, 1961, с. 55; Свешников, 1962, с. 47]. Вона складається з кількох пам'яток, які групуються біля м. Рівного. Одна з характерних її рис – поховання в кам'яній обставі (хоч є й ґрунтові в ямах та могили зі скорченими скелетами). Землянки за формою та розмірами близькі до відкритих поблизу с. Ставок під Луцьком. До кераміки цієї групи належать «баннясті» горщики з короткими шийками та двома вушками, одновухі високі черпаки, стрункі S-подібні амфори з двома вушками. За спостереженнями Є. Глосіка, пам'ятки здовбицького мікрорегіону можуть бути дещо пізнішими, хоч там розрізняються два хронологічні горизонти [Głosik, 1968, s. 30–31].

У великомідській групі посуд коричневого кольору з різними відтінками, зсередини має темний колір внаслідок неглибокого пропечення під час випалу. Поверхня покрита здебільшого добре помітними горизонтальними розчесами, деякі вироби прогладжені, для них характерна бархатистість, м'якість на дотик. Є посудини і з твердішою масою, що, ймовірно, пояснюється їх призначенням. Деякі фрагменти мають з внутрішнього боку нагар, можливо, від залишків припечених страв. Тісто не завжди добре вимішане, зернисте. В ньому наявна домішка шамоту, піску, але останнього небагато.

За формою, розмірами, особливостями оформлення вінець вироби з поліського регіону відзначаються безліччю варіантів. Різноманітність елементів декору навіть у межах одного поселення вражаюча: відтиски шнура, ямки, гребінець, овали, косі насічки, прогладження по вінцях – усі ці орнаменти зосереджені у верхній та середній частині виробів. Деякі посудини прикрашені валиками, окремі покриті ангобом. У цій місцевості переважають амфори, горщики, черпаки, проте мало мисок. Припускаємо, що частина кераміки виготовлялася на повільному гончарному крузі.

3.2.2. Декорування кераміки

За підрахунками Є. Глосіка, у 95% на посуд стжижовської культури нанесено орнаmentaцію. Вважається, що декор наносився після підсушування виробів перед випалом. Інколи (дуже рідко) оздоблювалися денця та внутрішні частини вінець. Приблизно 70% виробів прикрашені відтисками шнура. Це були різної товщини шнури, але скручені правобічно (M. F. Foss).

На кераміці СК інколи декор складався з рядів рисок чи «паркетних» відтисків, дрібних вдавлень, зроблених дерев'яними чи кістяними знаряддями. Інші посудини прикрашені відтисками нігтя, пальця на краю вінець. Такі елементи слугували доповненням до інших відтисків [Głosik, 1968, s. 7–115]. За допомогою шнурового штампа стжижовські гончарі творили неперевершені зразки декору зі здвоєних (парних), одиничних, суцільно укладених, паралельних, хвилястих, ромбічних, ялинкових вдавлень, коротких вертикальних або наискісних сітчастих мотивів. Спорадично на Люблінщині використовували прокреслений лінійний декор. Тектоніка та орнаментика посуду доповнювалася округлими вухами, валиками (одиничними чи кількома на одній посудині).

Описуючи оздоблення посуду катакомбної культури, С. Братченко використовував термін «катакомбне бароко» [Братченко, 2007]. Подібне означення можна застосувати і до виробів СК. У декорі переважали традиційні мотиви оздоблень і часто в довільній художній формі, без особливого змісту. На це вказує, можливо, велика кількість варіацій з відтисками шнура, яку бачимо на посуді СК.

Орнаментика кераміки стжижовської культури є видатним мистецьким явищем. Імовірно, в ній поєднується первісна символіка і традиції оздоблення, творчість майстрів, що й спричинило варіабельність мотивів. Елементи декору можна об'єднати у три групи:

- 1) відтиски шнура;
- 2) інші відтиски (овальні, видовжені);
- 3) валикоподібне оформлення поверхні.

Декор стжижовської культури Волинського Полісся слід розглядати не лише як мистецьке явище, але й, не виключено, як символи-знаки, притаманні певним етнічним групам. Це досить складна система поєднання тектоніки, оздоблення та доцільності форми.

Найбільше використовувався шнуровий орнамент, нанесений вертикальними, горизонтальними рядами, у формі зигзагів, коротких ліній тощо. Декор також урізноманітнювали ряди відтисків лопаточки (вертикальних, нахилених), ряди півовалів та ін. Незвично великими розмірами і чудовим декоруванням верхньої частини відзначається горщик з Торчина, що має чотири ручки, кожна з яких обрамлена ніби ромбом із відбитків (*рис. Д.33:2*).

Велика дворучна миска з Валентинова прикрашена у верхній частині вісьмома чотирикутниками, кожен з яких має п'ять вертикальних відрізків ліній, між якими знизу нанесено по чотири відбитки, а зверху по шість (не виключено, символіка чисел). Під зрізом вінець вдавнено три горизонтальні ряди шнура. З Валентинова походить і одноручна ваза, відбитки на якій нанесені «полями». На цьому ж поселенні знайдено майстерно прикрашений горщик з трьох рядів розміщених поряд трикутників (у верхньому і нижньому по вісім) із заокругленими вершинами (*рис. 1.9:17*).

Вишукані зразки горщиків з вужчим та ширшим горлом походять із Зозова. У верхній частині вони прикрашені горизонтальними рядами шнура, які закінчуються при переході в тулуб рядом коротших відрізків, з'єднаних по два. Подібним є і третій горщик з цього пункту – на його горловині між горизонтальними лініями нанесено короткі вертикальні відтиски, а в нижній частині – відбитки, що нагадують підківки [Свешніков, 1974, с. 129, рис. 45: 1, 7, 8].

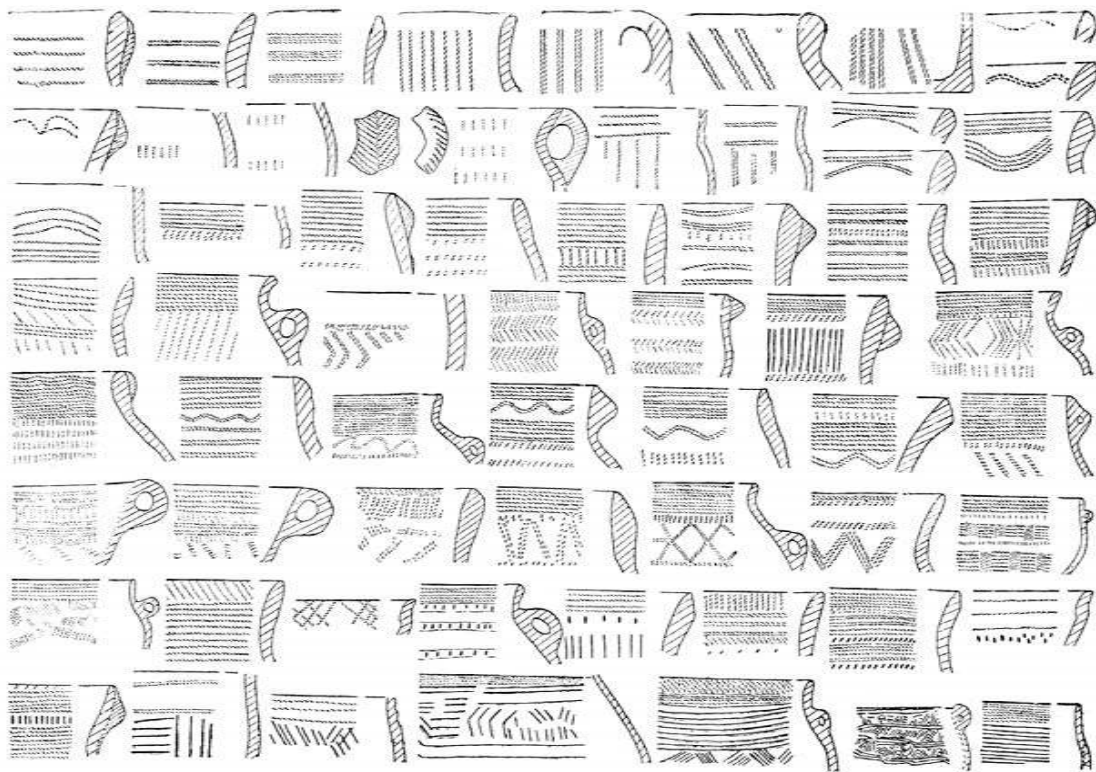

Рис. 3.29. Декор кераміки СК (за Є.Глосіком)

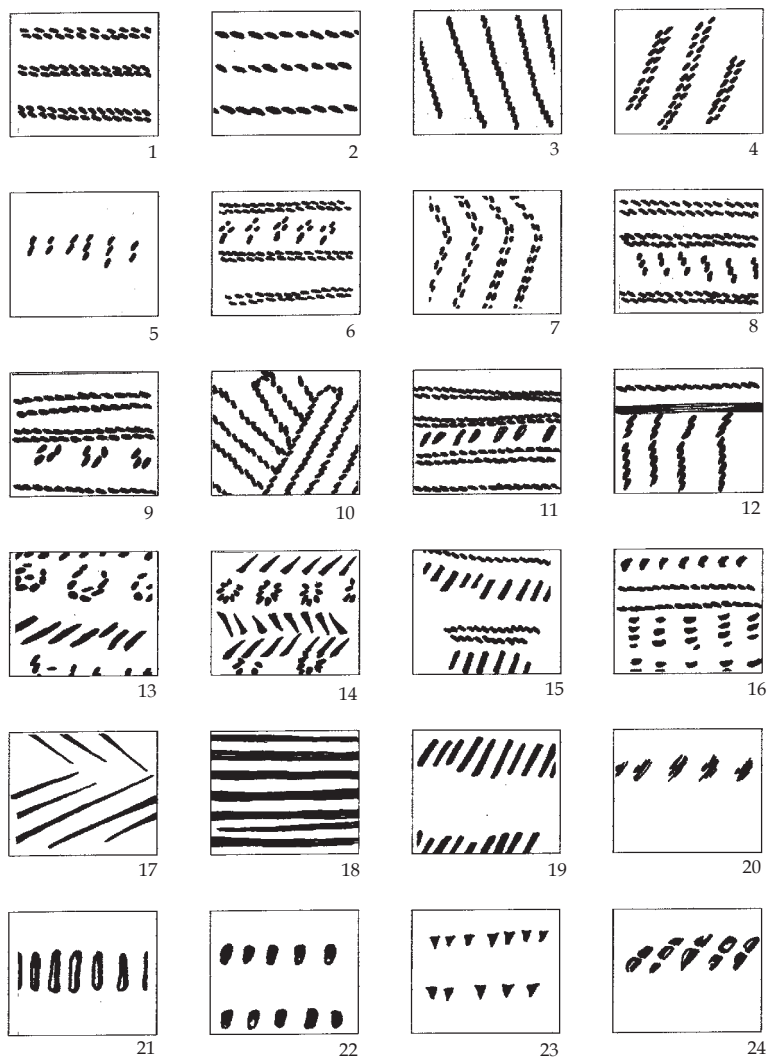

Рис. 3.30. Елементи декору кераміки СК з Волинського Полісся:
 10, 13, 15, 21 – Осова; 2, 9, 11, 12, 14, 16–18, 20, 22–24 – Майдан-Липно;
 3, 7–8 – Ничогівка; 4, 6 – Гнідава; 5 – Гораймівка; 19 – Коник
 (рис. Н. Скляренко)

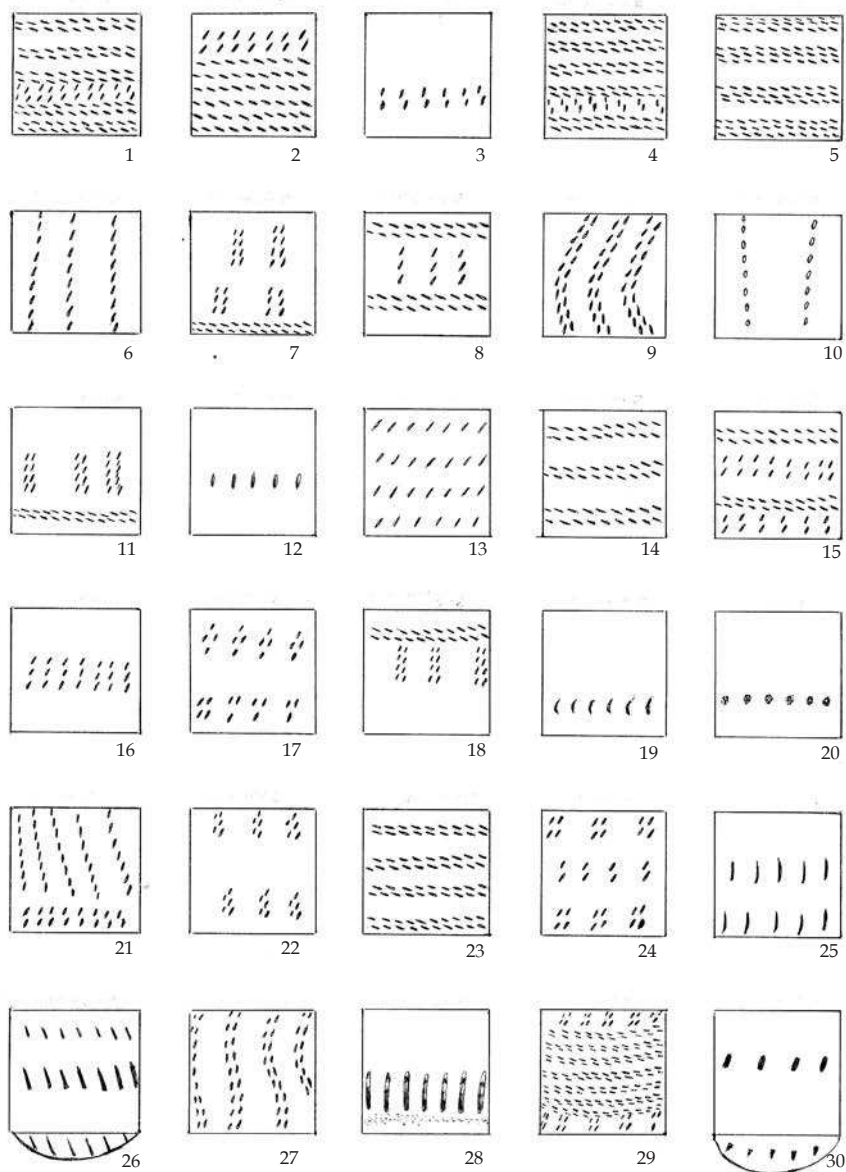

Рис. 3.31. Елементи декору СК. Луцька група (рис. Г. Охріменка)

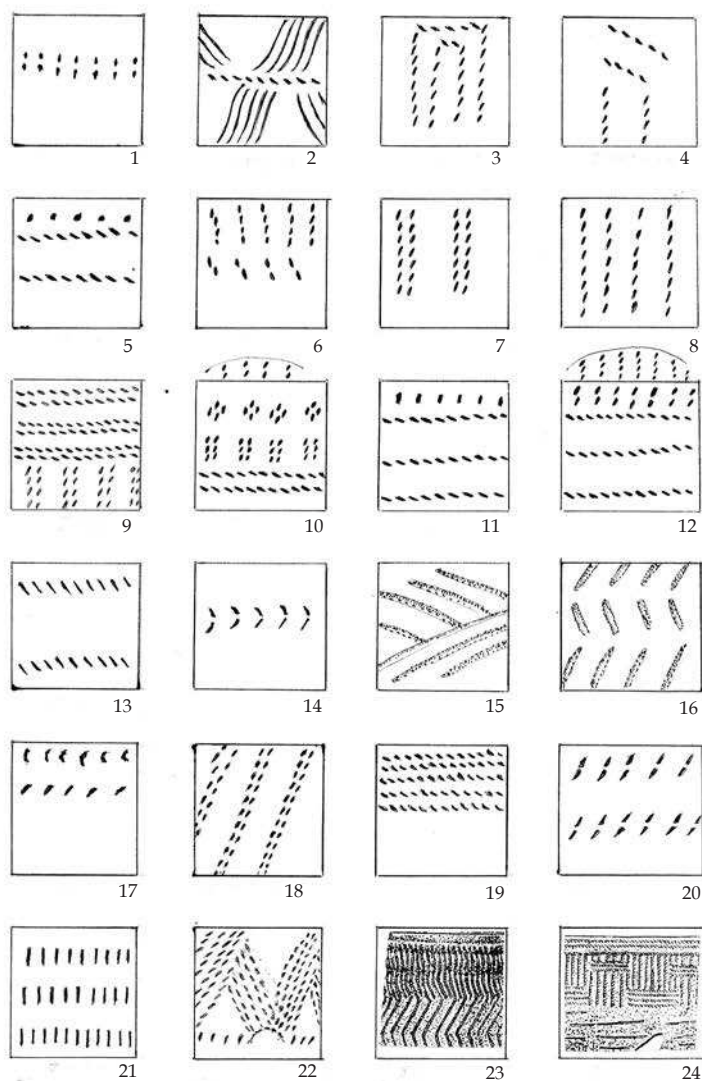

Рис. 3.32. Елементи декору СК. Луцька група (рис. Г. Охріменка)

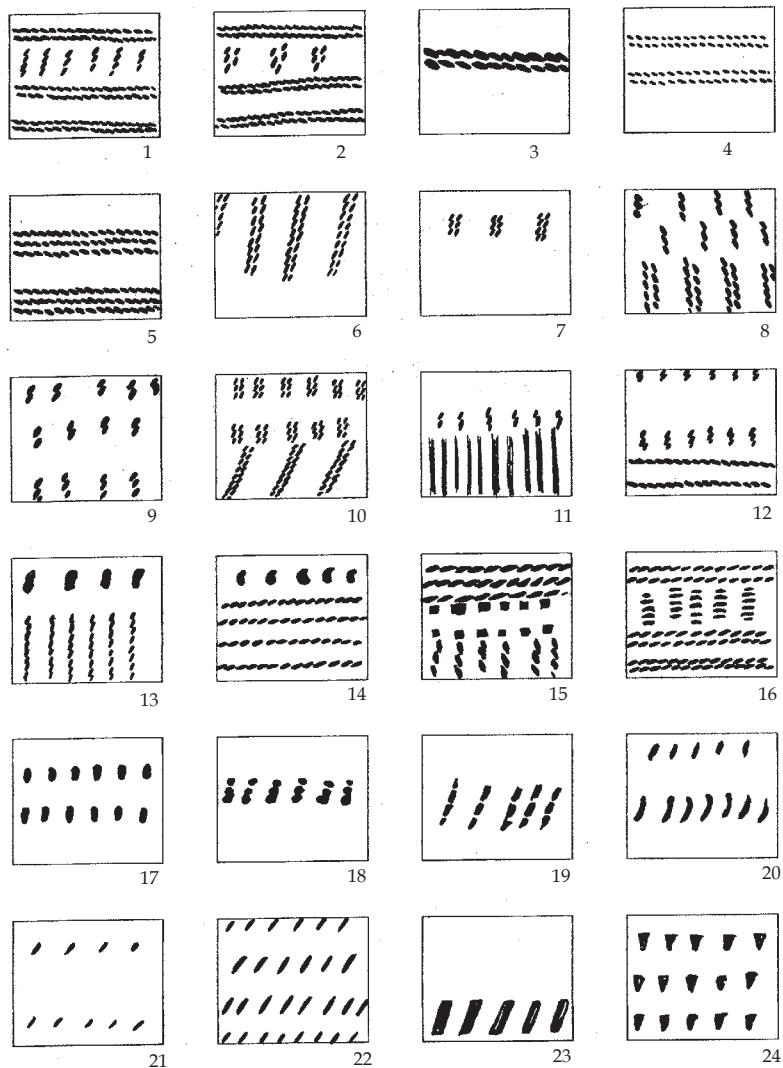

Рис. 3.33. Елементи декору СК Дубеничини: 1-11, 13-24 – Дубно-Волиця;
12 – Тараканів (рис. Н. Скляренко)

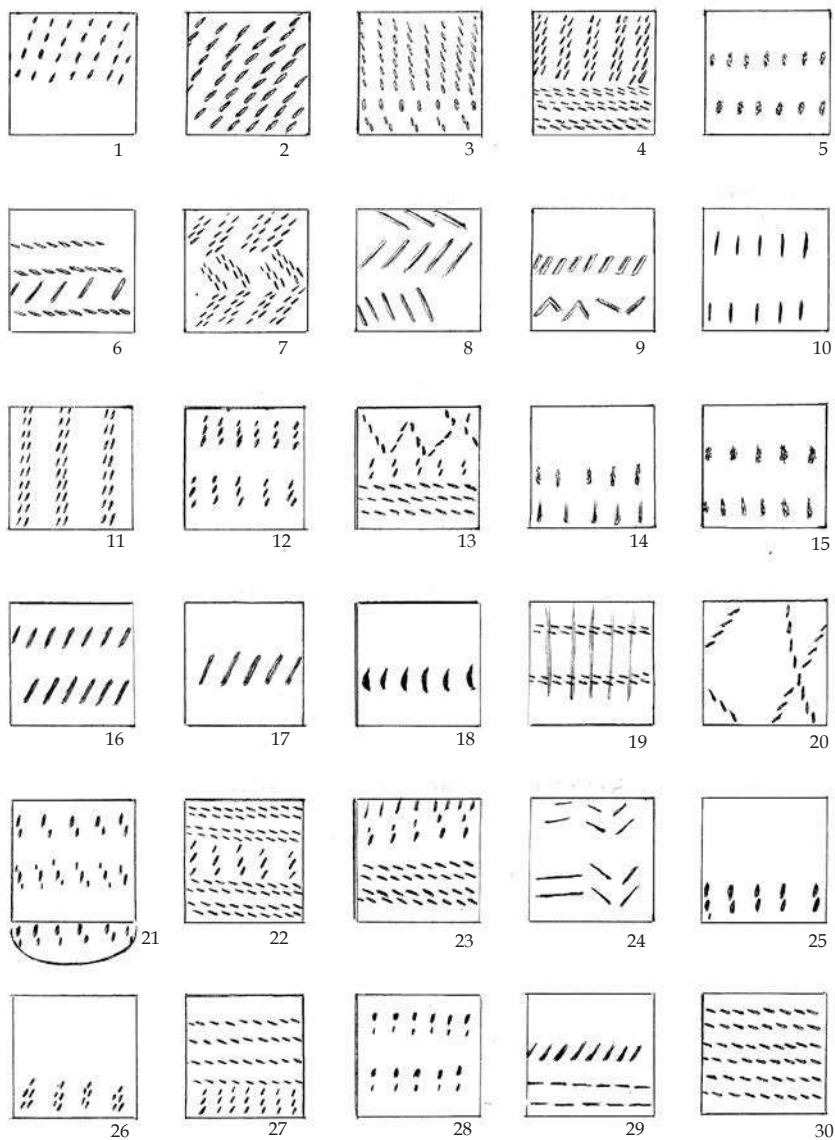

Рис. 3.34. Елементи декору СК. Дубенська група (рис. Г. Охріменка)

Тектоніка та декор цих посудин досконалі. Однією з незвичайних особливостей є використання валикових (пружкових) деталей (імовірно запозичення від багатоваликової кераміки або межановицької). Але валикові деталі виконані в оригінальній інтерпретації – вертикальними рядами (Осова, уроч. За Корчі) (рис. 1.49; рис. 1.50), горизонтальними густими рядами у вигляді ребристої поверхні (Майдан-Липно, уроч. Бирча; Цумань).

Частина виробів СК позбавлена декору (Луцьк-Гнідава, Майдан-Липно (уроч. Кургани), Коршівець, Городок) [Кучінко, Охріменко, 1995, с. 55, рис. 28; Свешніков, 1974, с. 133, рис. 47:6, 47:10, 47:14]. Це і горщики, і глибокі миски, і вази. Деякі з них мають у верхній частині псевдоручки або ручки, інколи ребристу поверхню (Цумань, Майдан-Липно – уроч. Кургани). Решта ж оздоблені переважно відтисками шнура (Осова, Ничогівка).

Таким чином, характерними рисами керамічного виробництва СК є велика різноманітність форм (горщики, амфори, миски, кубки) та декору (крім шнурових відбитків, відтиски різних штампів, різноманітні валики). У той же час помітне збереження певних, притаманних їй ознак, які дають підстави ідентифікувати СК з-поміж посуду інших синхронних культур. Більш повне вивчення пам'яток самобутньої стжижовської культури сприятиме дослідженню міжетнічних культуротворчих процесів ранньобронзової доби на території Північно-Західної України.

3.3. Господарство населення СК

Господарство населення СК залежало від природних умов, традиційності господарських занять та багатьох інших чинників. Станом на 70-ті роки ХХ ст. джерельна база з цієї теми була незначною. На думку Є. Глосіка, основними заняттями носіїв СК були землеробство та скотарство,

хоча знахідок, які б підтверджували цю тезу, було тоді нарахувалось небагато. Більше даних зібрано про скотарство (остеологічні рештки). Дерев'яні знаряддя праці, що мають відношення до обробітку землі, звичайно, не збереглися, залишки зерна або їх відбитки на кераміці майже відсутні. Із землеробством пов'язані кам'яні вироби, зокрема зернотерки, які часто трапляються на поселеннях. Поряд із ними інколи знаходять розтирачи зерна. Останні виявлено в Красниставі, Стжижові, Ставку, на Гнідаві. Опосередкованим доказом занять землеробством та вирощуванням зернових є знахідки крем'яних серпів. Їх виявляють на поселеннях, у житлах, похованнях, крем'яних майстернях. Значна кількість господарчих ям, які відкриваються під час розкопок поселень СК, призначалися, можливо, для зберігання зерна. На поселенні Волайовіце відкрито посуд більших розмірів, який могли використовувати для зернових продуктів [Głosik, 1968, s. 19, 20].

Землеробство підтверджене розташуванням більшості поселень на лесових ґрунтах, міцною осілістю, значною кількістю зернотерок, широких ножеподібних серпів, знахідками зерновиків (?). Біля с. Осова Костопільського р-ну виявлено великі (до 80 см) зернотерки та широкі дворучні розтирачи. За підрахунками Г. Коробкової, використання широкої зернотерки у два рази ефективніше від роботи одноручним розтирачем, на ній за годину можна було отримати близько 500 г борошна [Коробкова, 1980, с. 221]. Широкий ножеподібний серп виявився ефективнішим знаряддям, ніж вкладеневий, оскільки останній міг використовуватися лише протягом 20–25 годин роботи і служив упродовж одного сезону. Для збору врожаю таким серпом з площі 1 га треба було витратити 28 людиноднів [Коробкова, 1980, с. 219]. З використанням широкого ножеподібного серпа, який міг бути придатним для роботи, за підрахунками дослідників, до десяти років, цей показник зменшується до 17 людиноднів.

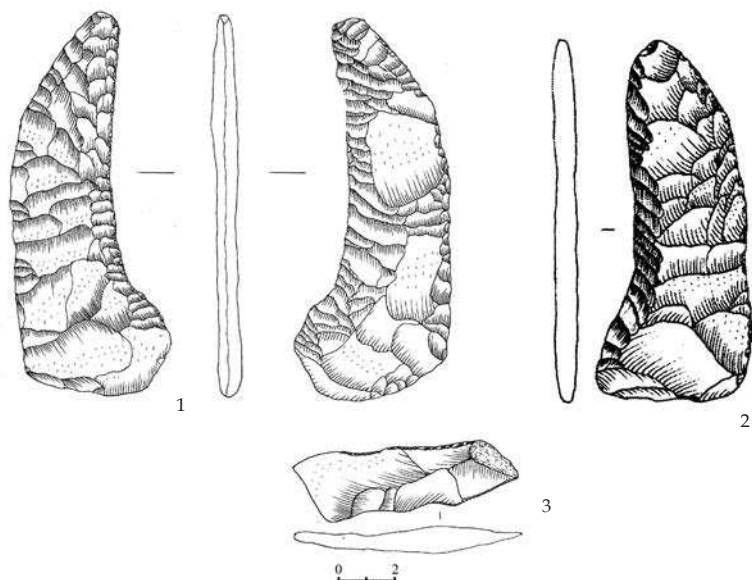

Рис. 3.35. Серпи СК (1, 2) та пластина (3):

1 – Вишків (роботи ДП «Волинські старожитності»); 2 – Підгайці; 3 – Торчин (за Г. Охріменком)

Кількість жнивних знарядь на пам'ятках стжижовської культури зросла порівняно з городоцьким етапом в 4,5 рази: на поселеннях цього етапу серпи становили 6% від загальної кількості крем'яних знарядь, на поселеннях стжижовської культури – 27% від усіх знарядь. Про великий попит на такі вироби свідчать також крем'яні майстерні, що спеціалізувалися на їх виготовленні (Муравиця, Сапанів та ін.) [Свешніков, 1974; Свешніков, 1990].

До непрямих доказів значного розвитку землеробства можна віднести широке використання мисок – посудин, пов'язаних із землеробським господарством, і появу масивних крем'яних сокир типу колунів, що слугували для розчищення полів в умовах підсічно-вогневого способу обробітку землі. Збільшилася також кількість плоских сокир в інвентарі поселень, які становили, за попередніми підра-

хунками, 15,5% від загальної кількості знарядь. З'явилися спеціалізовані майстерні з виготовлення цих виробів (Перевередів, Волиця, Хрінники). Крім невеликих плоских сокир, відомі великі, лінзоподібні в перетині знаряддя, призначені для зрубання дерев. З очищенням широких площ від лісу пов'язане збільшення господарської ролі коня: поголів'я коней, за неповними даними остеологічного аналізу у племен стжижовської культури, складало 18% від загальної кількості домашніх тварин [Свешников, 1990, с. 72]. За визначенням К. Татарінова, на поселенні Зозів II третє місце в складі домашнього стада належить коневі [Свешников, 1974, с. 140].

Остеологічні матеріали, необхідні для вивчення скотарства та полювання носіїв СК, знайдено на пам'ятках біля Стжижова, Краснистава в Польщі та поблизу с. Ставок біля м. Луцька. Матеріали зі Стжижова походять з восьми ям СК. Всього тут одержано 377 цілих, пошкоджених або у фрагментах кісток тварин. 32% дрібного кісткового матеріалу не піддається визначенню. Крім того, виявлено луску та кістки риб, стулки мушлі. На основі аналізу решти матеріалів встановлено, що з домашніх тварин на поселенні Стжижов розводили: корів (58,8%), свиней (21,2%), овець/кіз (16,2), коней (0,8%), гусей (0,4%). Серед залишків диких тварин наявні такі: олень – 0,8%, сарна – 0,4%, вепр – 0,4%, а також риби з родини корошових, стулки молюсків [Głosik, 1968, s. 20, 21]. Приблизно такий самий склад домашнього стада і в матеріалах з поселення Ставок, дослідженого Ю. Захаруком, де виявлено кістки свиней, кіз, овець, собак тощо [Захарук, 1961, с. 22–41].

До непрямих доказів тваринництва можна віднести знаряддя для переробки продукції – м'ясні ножі, скребки і ножі для обробки шкір. Але порівняно із здовбицьким етапом, коли кількість скребоків на поселенні досягала 46,5% від загальної кількості крем'яних знарядь, у носіїв стжи-

жовської культури вони становлять лише 16,5% знарядь. Остання обставина, ймовірно, пов'язана з розвитком молочного напрямку тваринництва поряд із м'ясним. Це підтверджується великою кількістю посудин (амфор, кубків і черпаків), призначених для молочних продуктів. У Муравії знайдено кістки великої рогатої худоби та свині. В похованні № 1 у Торчині виявлено кістки козеняти або ягняти. Крім того, І. Свешніков відзначає у цього населення особливу роль собаки як охоронця стада. Дослідник робить висновок, що головна роль відводилася великій рогатій худобі та свиням [Свешніков, 1974, с. 140]

Для полювання використовували ту саму зброю, що й для військових сутичок: лук та стріли, дротики, списи з крем'яними наконечниками, крем'яні та кам'яні сокири. Послугувалися, ймовірно, пастками, сітками, силками, вабиками-свистками. До останніх, можливо, належав виріб із Стжижова (яма 1). З матеріалів, які походять із Ставка, видно, що об'єктами полювання були водні птахи, зокрема качки, дрібні тварини – зайці, хом'яки, суслики, бобри. Серед кісток великих мисливських тварин, знайдених на поселеннях Зозів III, Ставок, Стжижов, є рештки оленя, кабана, козулі. На цій основі І. Свешніков робить висновок про роль мисливства у господарстві СК [Свешніков, 1974, с. 140–141]. Серед риб об'єктом ловлі була щука. Про рибальство в населення СК свідчать не лише кістки та луска риб з досліджуваних поселень, але й «човник» для плетіння сіток, знайдений у Стжижові. Були, ймовірно, кістяні гачки до вудок [Głosik, 1968, s. 21].

Без сумніву, існувало лісове збиральництво: горіхи, ягоди ожини, малини, суниць, чорниць та ін., гриби, їстівне коріння, заготовляли в значній кількості, так само, як і їстівні продукти прирічкової зони: перловиці, слимаки. Так, рештки перших знайдено в Стжижові. Вважається, що ними годували свиней, але, допускаємо, що й люди могли споживати їх у печеному вигляді.

Отже, на основі відомих нам даних можемо констатувати перехід стжижовського населення від традиційного для катакомбників кочового способу життя до більш осілого. Цьому, вочевидь, сприяли два фактори:

- 1) приклад сусіднього межановицького населення;
- 2) оптимальні умови для землеробства (родючі ґрунти, достатня кількість опадів) та скотарства. Задля останнього вибирали місця поселень поряд із річковими долинами (береги Ікви, Сарни, Черногузки та інших річок), де упродовж усього року був корм у заплавах. У прилеглих лісах можна було випасати свиней. Ліси давали продукти збиранництва: жолуді, горіхи, гриби, ягоди. Прирічкове розташування сприяло розвитку рибальства, хоча доказів цього напрямку мало.

3.4. Поселення та житлобудівництво СК

Серед багатьох проблем, які стосуються господарства СК, зупинимось коротко і на житлобудівництві. Воно теж, напевно, проливає світло на зв'язки, традиції, запозичення цього населення.

Основний вплив на формування планувальної структури жител первісного часу зумовили такі фактори, як спосіб життя (господарювання), кількість членів родини та природне середовище. Для періоду мідно-бронзового віку характерними були парні сім'ї, що утворювали родові спільності. Рівень розвитку засобів праці ускладнював процес спорудження жител, а сприятливі кліматичні умови уможлилювали проведення значної частини господарських робіт під відкритим небом, про що свідчать вогнища та господарські ями біля житлових споруд. Названі чинники визначали доцільність будівництва жител невеликих розмірів.

Поселення СК виявлено в Торчині, Луцьку (Гнідава), Коршеві, Ставку Волинської обл.; Зозові, Муравиці, Озліві, Перевередові (рис. 3.36), Млинові, Острові Рівненської обл. та ін.

Це напівпівземлянки неправильно-овальної форми, розміром 3,4х5,6 м та глибиною до 1,2 м від сучасного рівня. Малий простір у них і відсутність елементарного комфорту, можливо, пояснюється тим, що більшість часу доросле населення проводило, працюючи поза стінами житлової будівлі, а також традиціями [Охріменко, 2004, с. 102].

Житла були каркасно-стовпової конструкції. У них виявлено східці, вирізані в материковому ґрунті, вздовж стін знаходилися виступи-лежанки шириною 0,7 м, а посередині – вогнище. Покрівля могла бути зроблена з очерету, якого вдосталь росте в заплавах річок і який є добрим термо- і гідроізолятором, та, за етнографічними даними, часто використовувався в будівництві. Долівка в більшості жител була земляною [Давня історія України, 1997, с. 434].

У всіх оселях зафіксовано різні за формою, глибиною та призначенням ями. Так, відкрито ями-льохи та спеціальні ями для зерна. Зерно зберігалось або в самій ямі, або в глиняних корчагах, які ставили в яму. Під підлогою та вогнищами часто трапляються кістяки та черепи тварин. Звичай приносити в жертву тварин перед будівництвом житла був поширений із часів енеоліту [Археологія Прикарпаття..., 1990, с. 435].

На початку 80-х рр. XX ст. загальна розкопана площа поселень стжижовської культури становила понад 6000 м. Було відкрито залишки жител рідкісного типу, у т.ч. невеликих напівземлянок. Наприклад, на поселенні Зозів простежено східці та сліди стовпців, що двома рядами оточували напівземлянку, обгороджували вхід до нього та підтримували перекриття [Свешніков, 1962, с. 44–53].

М. Пелешишиним в с. Усичі відкрито два житлові об'єкти. В першому з них виявлено три ями (№ 1 – розмірами 1,9х1,35 м, що мала глибину 1,15 м, з прямими стінками та рівним дном; № 2 – її розміри 1,1 х 0,7 м, глибина – 1,4 м; № 3 розмірами 0,9х0,6 м та глибиною 1,15 м). Тут було та-

кож вогнище розмірами 1,25x0,5 м. Друге житло мало форму овальної ями з прямими стінками (розмірами 3x1,8 м та глибиною 1-1,2 м) та вогнищем – 1,3x1 м.

Поблизу м. Торчин відкрито яму значних розмірів – 3,4x1,9 м та глибиною 0,9 м, теж, можливо, від житла. В ній була кераміка, частина зернотерки, кістки тварин [Пелещишин, 1971, с. 90–91, 98].

Заглиблена на 1,1 м землянка виявлена Ю. Захаруком у Ставку, вона мала розміри 3x2 м [Захарук, 1961, с. 23]. Напівземлянку овальної форми (2,1x2,4 м) відкрив І. Свешніков у Зозові II, про що вище згадувалося. Дещо більшим було житло VII – розмірами 2,25x4,15 м, глибиною 1,02–1,24 м.

На поселенні Зозів II досліджено три житла, в Озлієві – чотири, у Валентинові – два, поодинокі в Муравиці, Лище, Торчині і Млинові. Спостереження, зроблені в Озлієві Млинівського р-ну Рівненської обл., де зафіксовано розташування жител на невеликій відстані одне від одного, дають підстави для припущення, що тут існувало порівняно значне поселення.

У зоні Полісся 1977 р. Г. Охріменком біля с. Осова відкрито житло розмірами 4–3,5x2,5–2 м із заглибленою в материк на 0,3–0,4 м ямою, діаметром 1,5x2 м, у заповненні якої був шар попелу (0,4 м) та розвали чотирьох посудин (у т. ч. два кубки: один городоцько-здовбицької культури, а другий (темного кольору) не зовсім характерний для ГЗК), крем'яні сокири. Під час рятівних розкопок 2005 року біля с. Майдан-Липно в Маневицькому р-ні Волинської обл. відкрито дещо заглиблене в піщаний материк житло СК, розмірами 6,1x3,2 м, зі слідами двох невеликих вогнищевих ям біля південної стіни (діаметром приблизно 0,2 м кожна) (рис. 3.37).

Про житла в с. Гораймівка відомо, що вони були наземні, розмірами приблизно 4x6 м, розміщені одне біля одного паралельно до русла річки.

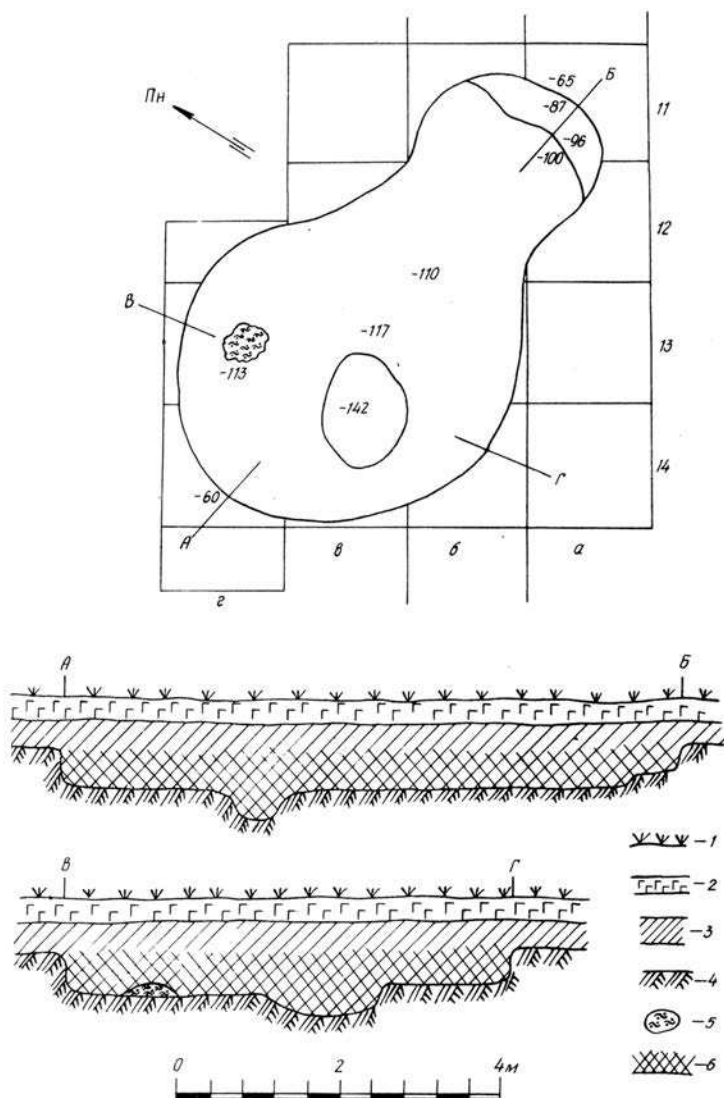

Рис. 3.36. Перевередів. План та розріз житла № 2 стжижовської культури: 1 – сучасний горизонт; 2 – гумус; 3 – чорнозем; 4 – материк; 5 – вогнище; 6 – заповнення житла (за І. Свєшніковим)

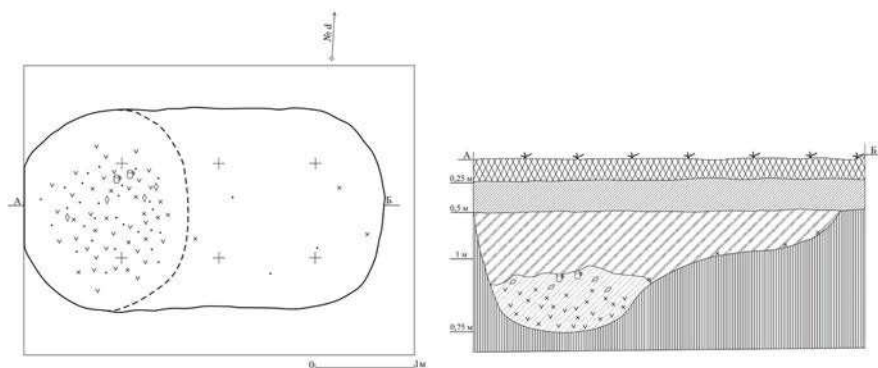

Рис. 3.37. Майдан-Липно, уроч. Кругле Поле. План, профіль та комп'ютерна реконструкція житла СК (за І. Сумленною)

Житла мали наземні та заглиблені частини. Останні були неправильно-овальними напівземлянками розміром до 3,4х5,6 м (Озліїв – житло III), завглибшки до 1,7 м (Торчин), що нерідко складалися з двох (Зозів II – житло VII; Озліїв – житла II і III) або трьох (Валентинів – житло I) суміжних заглиблень з вогнищами, діаметром до 1,3 м над краєм одного з них [Свешніков, 1974, с. 89–90, рис. 42; 37]. Уздовж стін напівземлянок у ряді випадків (Муравиця, Озліїв) прослідковуються уступи-лежанки до 0,65 м завширшки. Вхід (фіксується за земляною сходинкою) знаходився біля західної або східної стінки напівземлянки. Про наявність наземних частин жител свідчить розташування вогнищ на стародавньому горизонті над краєм заглиблень і сліди стовпів з нечітким плануванням. На дні деяких напівземлянок (Зозів II – житло VII; Муравиця; Озліїв – житло I) відкрито робочі місця, де виготовляли крем'яні знаряддя, з великою кількістю (до 400 екз.) відходів виробництва.

Отже, на основі вищесказаного можна, з деякими застереженнями, зробити такі висновки:

1) житла СК могли бути наземними, напівземлянками, землянками, невеликих розмірів (Ставок, Торчин, Усичі, Осова, Майдан-Липно, Гораймівка);

2) ймовірно, були житлові об'єкти наземного типу, у деяких спорудах виявлено 2–3 ями (Усичі).

Заглиблені частини житлових об'єктів, котрі найчастіше і найлегше фіксуються, могли входити до більших наземних конструкцій, які в шарі підґрунтя, часто через пошкодження оранкою, виокремити дуже важко.

3.5. Поховання СК як вияв духовної культури

Поховальні пам'ятки СК є винятково важливим джерелом для вивчення особливостей культури. І не лише тому, що це закриті комплекси, які зберігають здебільшого повністю поховання і супровідні речі *in situ*. Особливості обряду поховання допомагають прослідкувати міжетнічні впливи, антропологічний матеріал (так само важливий), статус померлого.

Пам'ятки СК концентруються невеликими скупченнями на території південно-східної Люблінщини та на західноволинській височині – між Західним Бугом та Горинню. Поховання СК розміщені переважно на підвищених місцях поблизу водних течій.

Найбільше поховань СК відомо в західній частині ареалу цієї культури, зокрема на цвинтарі в Раціборовіце-Колонії (рис. 3.40) відкрито 27 поховань (опубліковано 19 з них). Їх виявлено на площі 1000 м² [Głosik, 1968, s. 72–74]. У Гусинному-Колонії досліджено 13 поховань [Bargieł, Kokowski, 1991, s. 130–139; Polańska, 1998, s. 80–85], у Грубешові-Підгуже (пункт 5) – 11 могил (рис. 3.44) [Banasiewicz, 1990, s. 213–226]. Відкрито й інші пам'ятки, проте вони представлені окремими похованнями: Неледев, Грудек (пункт 1) (рис. 3.45), Гребенне (пункт 10, 24; пункт 34) (рис. 3.38; рис. 3.39), Гужа, Городло (пункт 12), Морочин та ін.

Усі поховання належать до ґрунтових, інгумаційних, але деякі кістяки мають сліди надпалення. Поховальні ями, в яких вони знаходилися, різняться між собою величиною, формою (чотирикутні, овальні), глибиною, орієнтацією скелетів. На основі досліджень цвинтаря в Раціборовіце-Колонії II допускають, що поховання СК могли бути позначені певним способом, наприклад, малими насипами. Найчастіше ями мають форму чотирикутника, рідше трапеції або овалу. Зазвичай могили орієнтовані по лінії захід–схід (64,1%), північ–південь (5,7%) та в різних напрямках (28,4%).

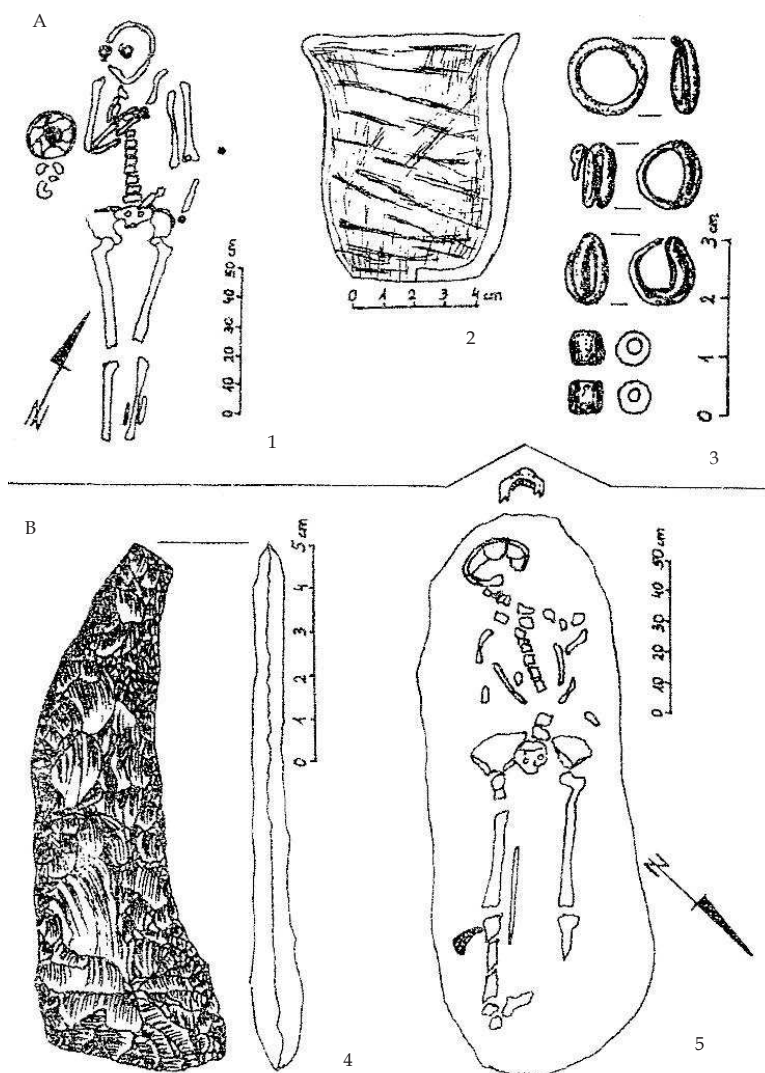

Рис. 3.38. Гребенне: А – поховання СК № 2, пункт 24;
В – поховання СК № 1, пункт 10 (за В. Коман)

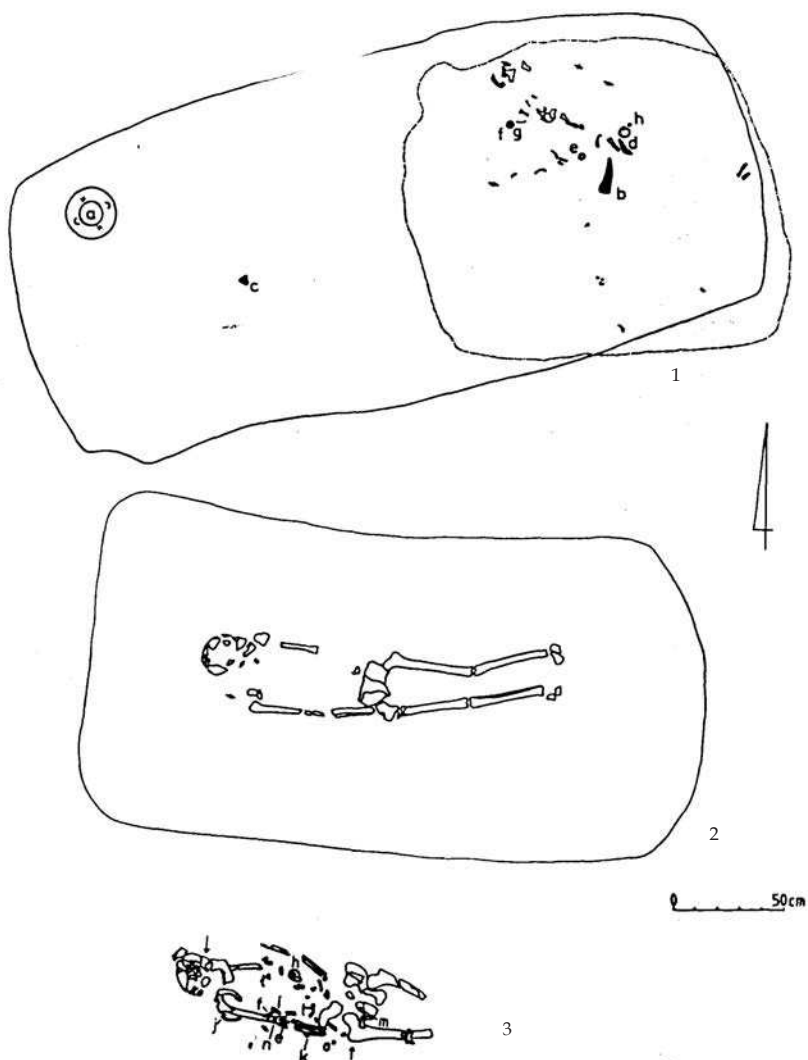

Рис. 3.39. Гребенне, пункт 10: 1 – план поховання СК 1/97; 2, 3 – план поховання СК 2/97 (за М. Поланською)

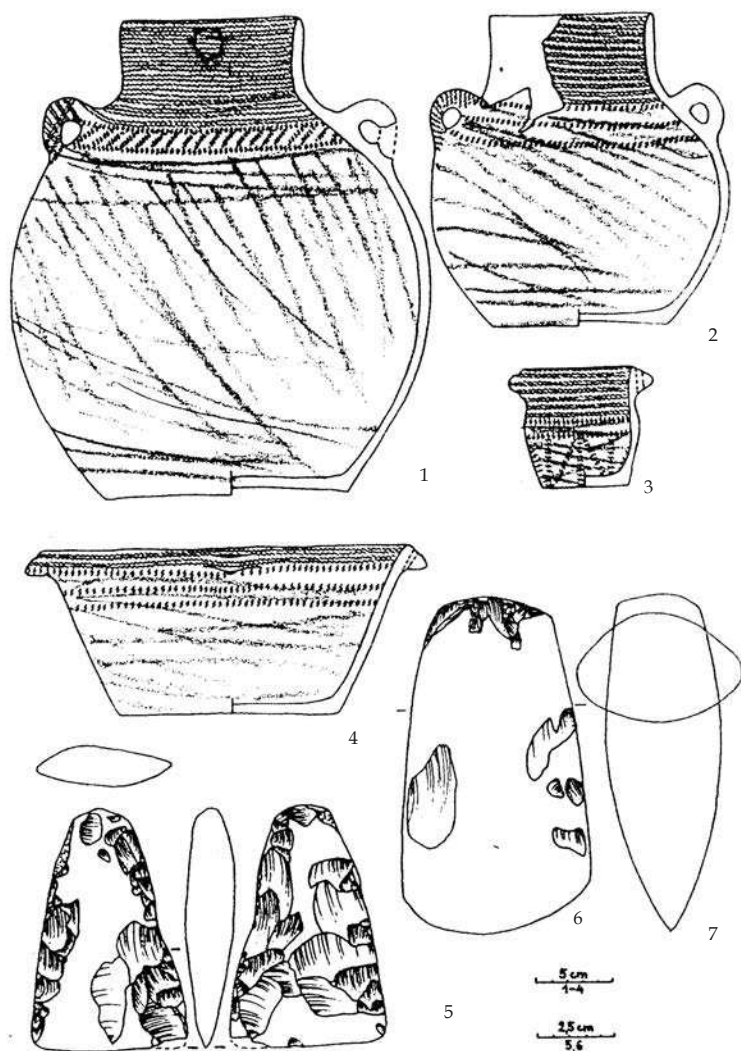

Рис. 3.40. Раціборовице–Колонія, пункт 2. Речі з поховання СК № 25
(за А. Броніцьким)

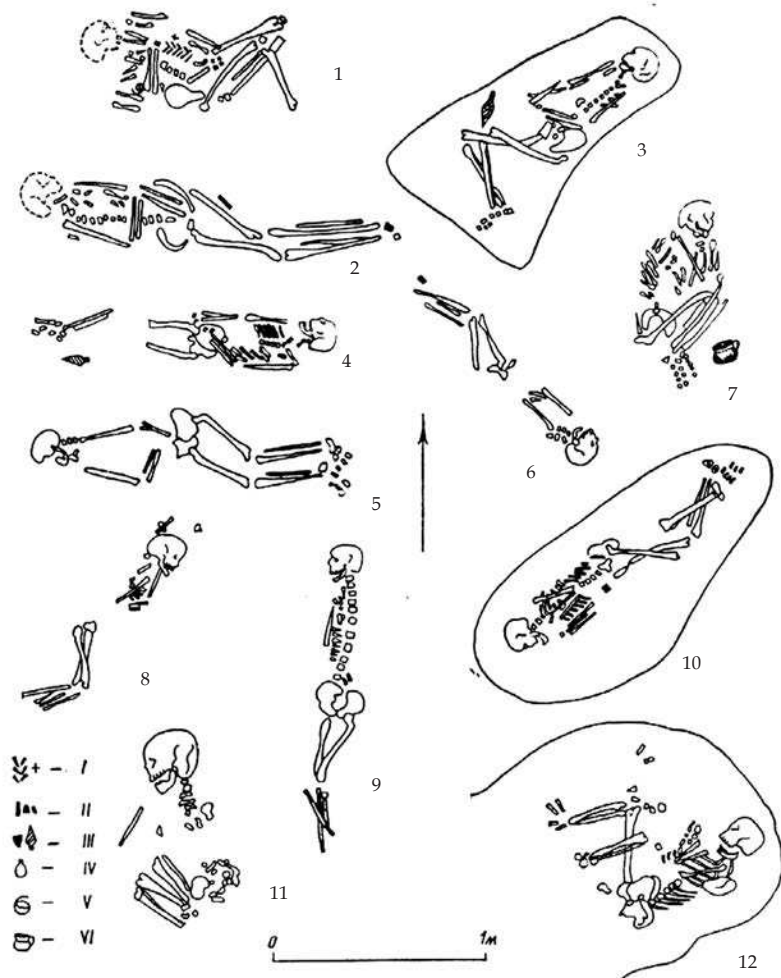

Рис. 3.41. Плани поховань СК та МК:

1-10 – поховання Торчинського могильника; 11 – Валентинів;
12 – Ставок (за І. Свєшніковим)

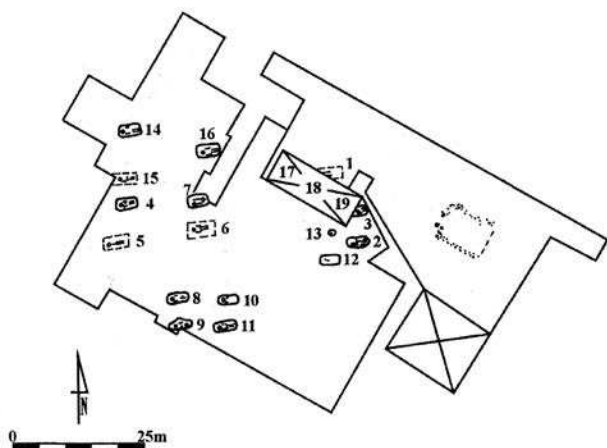

Рис. 3.42. Рациборовіце. План поховання СК (за М. Поланською)

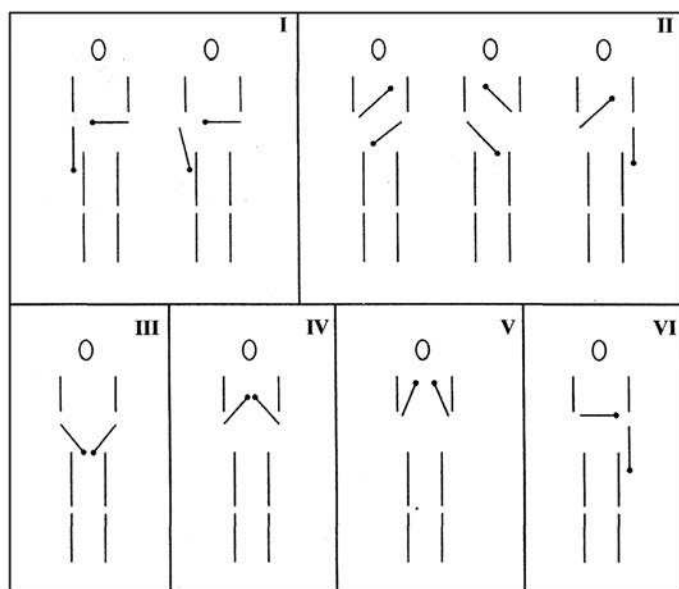

Рис. 3.43. Положення скелетів у похованнях СК
(за Б. Баргель, Є. Ліберою)

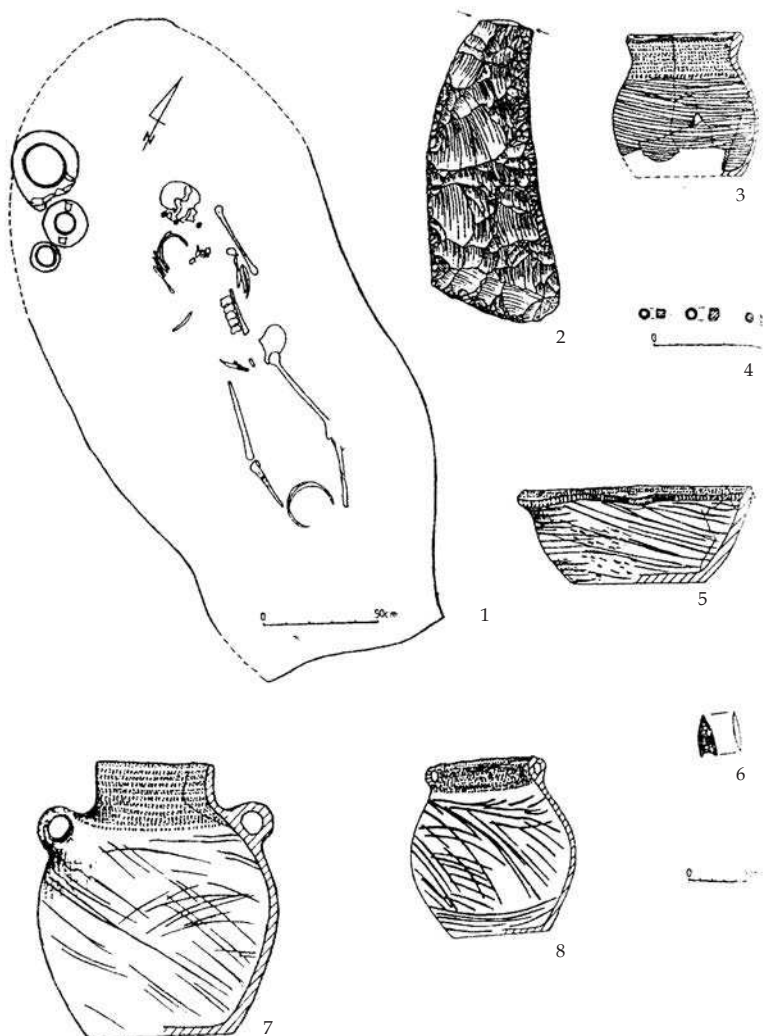
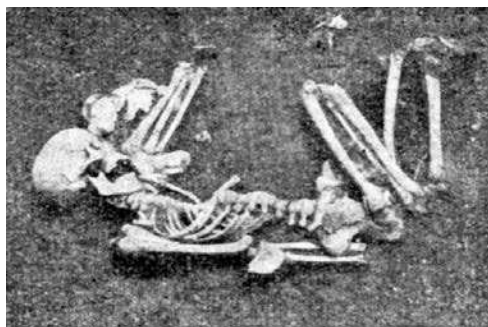

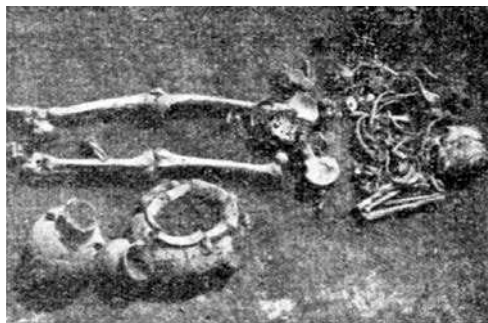
Рис. 3.44. Положення скелата (чоловіка) у похованні СК № 4 з Грубешиова-Подгуже, пункт 1 (за Є. Банасевич)

На цвинтарях в Раціборовіце-Колонії II та Гусинне-Колонії 6 виявлено сліди дерев'яних домовин [Bargieł, Kokowski, 1991, s. 136]. Головою на захід лежало 28 небіжчиків (47,4%). Жіночі поховання зорієнтовані переважно на схід (58,8%). Померлі були переважно у випростаному положенні на спині, зрідка на животі. Руки складені на грудях, біля голови, на тазі. У Гусинному-Підгуже розкопано поховання пса з двома посудинами [Bargieł, Libera, 2005, s. 197–198].

Поховальні дарунки склалися з кераміки, крем'яних, кістяних, бронзових виробів, мушель, фаянсових намистин. Посуд знайдено в 62 похованнях. Серед посуду переважають амфори (біконічні, «банясті», бочкоподібні) – 72,1%, S-подібні кубки (черпаки), миски, подібні до стіжка або діжки.

1

2

Рис. 3.45. Грудек, пункт 1С. Поховання СК (за Є. Глосіком)

Крем'яні вироби виготовлені в основному з волинського кременю. Найчастіше це серпи – 23,2% (у 20 похованнях), наконечники стріл – 16,2% (у 14 похованнях), сокири – 6,9% (в 6 могилах). Наконечники списів або кинджали належать до рідкісних знахідок.

Крем'яні сокири знайдено лише в Раціборовіце–Колонії II. Серед них є великі, лінзоподібні в перетині, та невеликі, тонкі. Наконечники стріл мають серцеподібну форму. Найбільше походить Раціборовіце–Колонії II (по одному або більше, інколи до 8 в похованні). Довжина цих виробів від 70 до 110 мм.

Як зазначають Б. Баргель та Є. Лібера, у деяких могилах (можливо, майстрів) знайдено окремі знаряддя: скребки, скребла, проколки, ретушери. Єдина виявлена кам'яна сокира, виготовлена з порфіру, належить до чотирибічних, навіть близька до п'ятибічної (Раціборовіце–Колонія, поховання 7) [Bargiel, Libera, 2005, s. 200].

Серед металевих виробів СК розрізняють 34 типи предметів. Найбільше в похованнях виявлено сережок – 12,7% (11 поховань), браслетів – 8,1% (7 поховань), перснів – 4,6% (8 поховань). Ці оздобы виготовлені з округлого в перетині дроту, зрідка з розклепаної смужки, трапляються браслети і сережки з дроту, скрученого в один оберт, та кінцем, розклепаним в одну смугу, як вербовий листок [Bargiel, Libera, 2005, s. 199, 200]. Інший тип сережок виготовлено зі скрученого удвічі дроту. Знайдено ще спіральки, перстені, шпильки. Їх кількість на різних цвинтарях неоднакова – від 16 та 22.

Названі вище могильники є найбагатшими. На волинських цвинтарях така кількість металевих предметів рідкісна. Відомо також небагато виробів з рогу, кістки, ікол вепрів. З кісток робили намисто, шпильки, голки з лопато-подібною голівкою та отвором. Так, в Гусинному–Колонії 7 знайдено 5 кісток довжиною 90 мм, порожніх в середині.

Це були, скоріш за все, прикраси. З Раціборовіце–Колонії 2 (поховання № 6) походять 2 підвіски і 16 виробів з ікол вепра, що мають отвори по кутах, можливо, накладки до пояса.

За даними Б. Баргель та Є. Лібери, «фаянсових» намистин виявлено всього 340 штук, вони походять з 33 поховальних комплексів. Довжина їх від 3 до 9 мм, діаметр – 4–7 мм, колір білий, світло-блакитний [Bargiel, Libera, 2005, s. 200].

Поховальний обряд носіїв стжижовської культури на території Волині теж був, імовірно, складним, урочистим. На ньому позначалися, безперечно, духовні традиції тих культур, які брали участь у формуванні цього етносу, або мали вплив на нього: кулястих амфор, межановицької, городоцько-здовбицької та інших культур. Як і в чому ці різні впливи виявлялися – тема подальших досліджень.

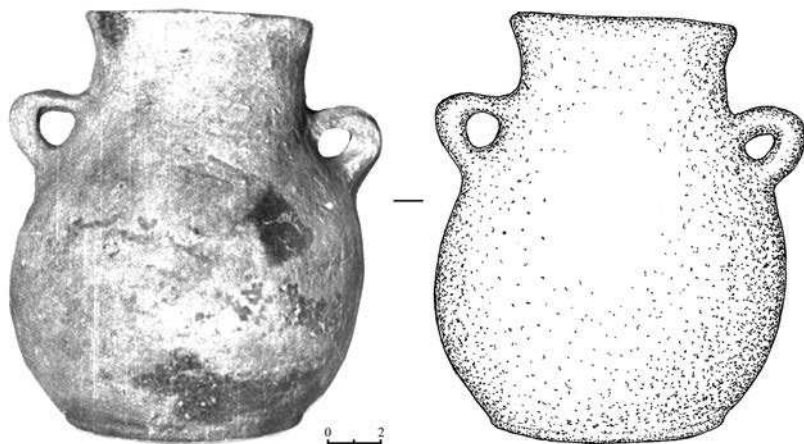

Рис. 3.46. Амфора з поховання СК з передмістя Луцька (уроч. Гнідава). Фото М. Матвієйка, рис. Г. Охріменка

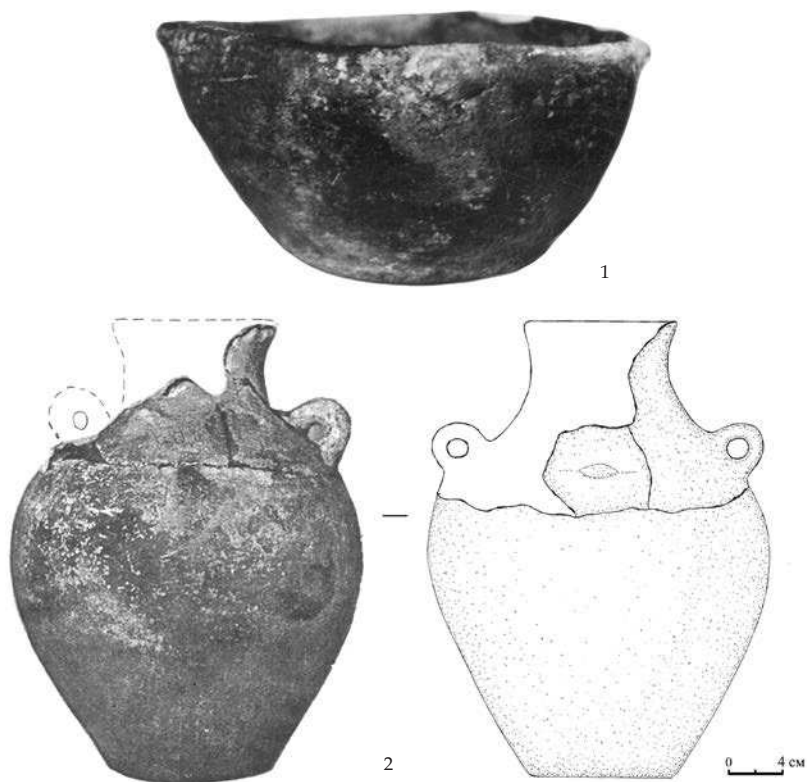

Рис. 3.47. Мисочка та амфора з поховання СК з передмістя Луцька (уроч. Гнідава). Фото М. Матвієйка, рис. Г. Охріменка

Відхід людини в інший світ був важливим моментом у житті родини, общини. Про це, зокрема, свідчать особисті речі похованих: знаряддя праці (серпи, зброя, музичні інструменти, дуже, напевно, коштовні на той час металеві прикраси з міді та бронзи).

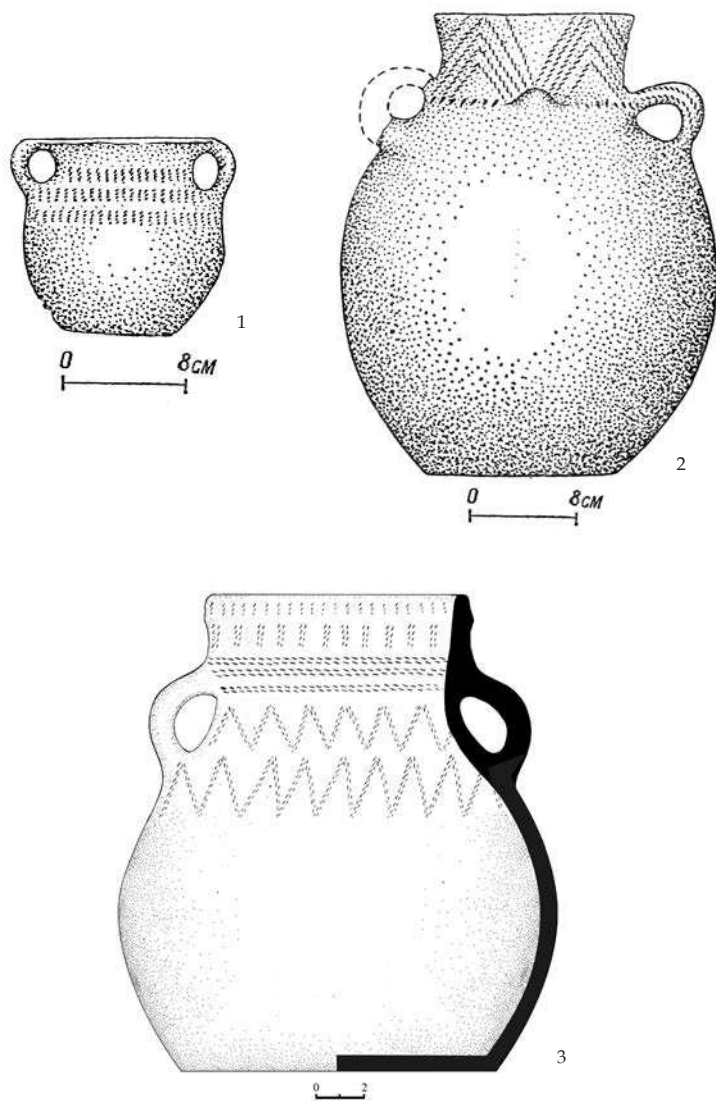

Рис. 3.48. Керамічні вироби з поховань СК: 1-2 – Вишків;
3 – Торчин, цинтар II, Луцький р-н Волинської обл.

Рис. І. Свешнікова, Г. Охріменка

Бронзові браслети знайдено в Жорнові, Липі, Шепелі. Три пронизки походять із Великого Боратина. Знахідки перснів зафіксовані в Торчині (поховання № 4), в Підгайцях Луцького р-ну (три штуки). В одному екземплярі представлена діадема з широкої бронзової стрічки завдовжки 10 см на голові похованого у Великому Боратині (експозиція Волинського краєзнавчого музею, розкопки Я. Фітцке).

Частина металевих прикрас могла виготовлятися на Волині, але більшість з них походила, скоріш за все, з ближчих і дальших регіонів. Наявність оздоб серед супровідних матеріалів у похованнях є свідченням віддалених обмінних зв'язків населення стжижовської культури Волині.

Іноді жителі СК використовували як оздоби кістяні шпильки або заколки до волосся. Їхні форми та розміри різні залежно від форми голівки (плоскі, наприклад), перпендикулярного чи наискісного отвору в них, з різьбленням верхньої частини. Кілька таких виробів знайдено в Стжижові, пов. Грубешів. З кістяних прикрас відомі трубочасті намистини з Торчина (поховання № 1) [Fitzke, 1975, s. 55–56].

Можна зробити припущення, що великі ікла сікачів представники стжижовської культури носили нашитими на шкіряний одяг (даних про ткацтво у цього населення немає, навіть пряслиць на їхніх пам'ятках знайдено мало, хоча відбитки шнура різних розмірів, які бачимо на посуді, опосередковано могли б вказувати на ймовірність тканих чи в'язаних виробів). Ці ікла могли носити і як особисті відзнаки, і як особливі прикраси захисної, можливо, відлякувальної дії, і як накладки на захисні панцири. Слід зазначити, що серед мисливської здобичі вепри населення СК займали особливе місце [Археология Прикарпатья..., 1990, с. 73; Свешніков, 1974, с. 154].

Помічено, що поховання часто знаходяться на поселеннях або поблизу них на відстані кількох сот метрів, переважно на підвищених місцях: Ставок, Валентинів, Гніда-

ва (висота 10 м), Ничогівка (2 м), Підгайці (6 м) Волинської обл., Диниска Нове, Грудек, Раціборовіце в Польщі [Свешніков, 1974, с. 124].

Усього в Рівненській, Волинській областях та в південно-східній Польщі (на Люблінщині) виявлено понад 80 поховань СК. Серед них поховання з хутора Валентинів (роботи Я. Фітцке, М. Пелещишина), Жорнова, Озлієва, Торговиці (І. Свешніков), Гнідави (М. Матвієйко), Городка (І. Савицька, 1926 р.), Сьомаків (виявлене в довоєнний період), Підгаєць, Зміїнця, Ничогівки (Г. Охріменко), Шепеля (В. Ткач, В. Баюк та ін.).

З усіх поховань лише кілька були підкурганными: Жорнів, Торговиця Рівненської обл., Городок, Великий Боратин Волинської обл. [Свешніков, 1974, с. 124; Свешніков, 1993, с. 29], решта – ґрунтові, тілопокладні. Глибина залягання поховань від денної поверхні – 0,2–0,6 м. Вони здебільшого розміщені у заглибленнях-ямах, виритих у матеріку [Fitzke, 1938, s. 26–27; Fitzke, 1975, s. 53–61]. Виділено такі форми поховальних ям: підокруглі (Ставок), видовжені (Гребенне, пункт 10), підчотирикутні (Гребенне 1/97) [Polańska, 1998, s. 79, рис. 2].

Ґрунтові могильники стжижовської культури розташовані недалеко від поселень, а в ряді випадків (Диниска Нове, Грудек, Раціборовіце (Польща), Лище, Валентинів, Гнідава Волинської обл., Озлів Рівненської обл.) відкриті на території поселень. Вони складаються з декількох поховань зі скорченими або витягнутими скелетами, орієнтованими головами в різні сторони світу.

У підкурганных похованнях під одним насипом знаходяться рештки чоловіка і жінки в окремих ямах. У деяких ґрунтових могильниках (Пересопниця Рівненської обл., Раціборовіце) і в кургані біля с. Великий Боратин скелети лежали попарно, ногами один до одного, та були орієнтовані головами в протилежному напрямку.

Прикладом підкурганних поховань стжижовської культури може бути досліджений 1970 р. курган біля с. Жорнів [Свешніков, 1974, с. 127–128]. Овальний насип розміром 11х19 м і висотою 4,03 м, прикривав два поховання: поховання чоловіче в північно-західній та жіноче в південній частині кургану. Жіночий скелет лежав на лівому боці головою на схід. На його черепі та грудній клітці знайдено мідні прикраси – скроневі кільця і разок намиста, а біля тазових кісток – чотири кістяні трубочки (можливо, залишки музичного інструмента або прикраси до пояса). Поряд із похованням виявлена яма зі слідами багаття, залишками тризни (знайдено кістки вівці), а також похованням собаки. Обпалений чоловічий скелет лежав на правому боці головою на південний захід. Біля його голови стояла амфора, а поряд, біля прикрашеної мідним браслетом правої руки була кістяна дископодібна бляха-пряжка.

Частину покійників покладено випростаними горілиць (Грудек – пункт 1с, похов. № 1/97; Кшевіца; Раціборовіце; Грубешів–Подгуже – похов. XI; Гребенне – пункт 34, похов. № 1/97). В інших випадках скелети знаходилися в скорченому положенні (Торчин – похов. № 4, № 5; Валентинів; Ставок [Захарук, 1961, с. 24]; Жорнів; Грудек). Парних поховань відкрито п'ять: в Жорнові, Гнідаві, Пересопниці, Раціборовіце (Польща) [Свешніков, 1974, с. 124–125; Głosik, 1968, s. 72–74]. У декількох випадках скелети лежали ногами один до одного (Раціборовіце, Пересопниця). Часто в похованнях знаходився багатий інвентар: посуд, зброя (наконечники списів, стріл, кам'яні сокири, ножі), знаряддя праці (серпи, зернотерки, голки).

З 57 поховань супровідні керамічні вироби виявлено в 16 випадках. По 1 посудині знайдено в Жорнові, Черникові, Зимному, Гузі, Колонії–Раціборовіце, Гребенному (№ 1/97), Гребенному (№ 2/97), Нічогівці (похов. № 1, № 2). По два керамічні вироби походять з поховань в Гру-

деку (пункт 10, похов. № 1/97), Гребенному (пункт 34, похов. № 2/97), Гнідаві, Грубешові-Подгуже [Niedźwiedź, 1998, s. 44]. Три посудини знайдено біля скелета у Підгайцях (кубок, горщик, миска). У 10–11 випадках біля померлих знайдено амфори. Є припущення, що посуд для поховання використовувався не звичайний, а спеціально виготовлений, ритуальний. Імовірно, офірні керамічні вироби супроводжували або всіх, або здебільшого жінок. Ці посудини зазвичай були прикрашені багатим декором.

Чоловічі поховання супроводжувалися зброєю – наконечниками стріл, списів, сокирами. Так, в Озлієві біля скелета був наконечник стріли та кам'яна сокира. Наконечники металеві зброї виявлено в похованні № 1/97, пункту 34 із с. Гребенне. В решті випадків виявляють 1–2–3 наконечники стріл, від яких і могла загинути людина (Торчин, похов. № 16 (межановицьке) – 3 стріли) [Fitzke, 1975, s. 53–61; Свешніков, 1974, с. 124–128].

Як бачимо, носії СК «офірували» померлим (залишали при них їхні речі): 1) знаряддя праці та полювання: серпи, ножі, сокири, наконечники списів, стріл; 2) прикраси з міді та бронзи: сережки, перстені, діадеми, пронизки, браслети тощо; 3) предмети, виготовлені з кістки та ікол дикого кабана: заколки, підвіски, намисто, нашивні накладки з отворами, чотирикутні накладки до пояса, а також 4) фаянсове намисто, відоме з Волині [Свешніков, 1974, с. 124] та частіше з Люблінщини (за даними М. Поланської): Гребенне (34, 2/97), Гребенне (10, 1998), Колонія-Раціборовіце, Грубешів-Подгуже (похов. № 11) – 80 штук [Polańska, 1998, s. 83] (рис.3.49; рис. 3.50; рис. 3.51; рис. 3.52).

Отже, спільноти стжижовської культури, ймовірно, вірили в потойбічне життя, душу, культ предків, вогню. Про наявність останнього свідчить практика очищати тіло вогнем (Жорнів, Торговиця). Могла існувати і віра в злих духів, упирів.

На основі аналізу поховального обряду носіїв стжижовської культури І. Свешніков дійшов висновку про «існування патріархальних відносин» у цих племен, що підтверджується родовими могильниками, курганами, спорудження яких вимагало при тодішніх технічних можливостях спільних зусиль усього роду, об'єднаного владою вождя [Свешніков, 1974, с. 124–128]. Звичай ховати жінку поблизу могили чоловіка (Жорнів, Торговиця, Великий Боратин, Гнідава) теж вказує на це. Чоловічі поховання в Озлієві, Лище могли належати вождям-воїнам, а багаті жіночі та дитячі могили у Підгайцях, Могилянах, Жорнові – представникам родовой знаті.

Загадкове поховання, імовірно, належне СК або БК, виявлено біля с. Стадники Острозького р-ну Рівненської обл. Інформацію про пам'ятку СК у с. Стадники подає у своїй монографії Є. Глосік [Głosik, 1968]. Він зазначає, що на полях маєтку в селі (?) у 1930 р. Якуб Гофман – професор гімназії в Рівному – дослідив ґрунтове скелетне поховання, обставлене камінням. Цю пам'ятку віднесено до культури кулястих амфор, хоча лише чотирибічна, суцільно шліфувана сокира може бути належна до неї. Решта кераміки датується кінцем середнього періоду доби бронзи – це стжижовська та бабинська культури.

Опис кераміки:

1. Велика, широковідкрита посудина з овальним тубом. Коротка горловина вигнута назовні, вінця посудини потовщені, заокруглені. Шийка горщика відокремлена від нижньої частини підтрикутним валиком, орнаментованим навскісними насічками. Нижче, через певний інтервал нанесено подібні горизонтальні валики. На них також є навскісні карбування в різних напрямках. Короткими рисками прикрашений і край вінець. Колір виробу ясно-бронзовий, аж до жовтого, на зламі – темно-сірий. Поверхня дещо прогладжена (протерта віхтем трави), трохи жор-

стка, з помітними слідами подряпин. Як домішку використано пісок та дрібну жорству (?). Діаметр отвору – 23,5 см, діаметр тулуба – 30,5 см, товщина стінок – 1,2 см.

2. Фрагмент (ручка) великої посудини. Поверхня «вуха» прикрашена подвійними лініями шнура. Прилеглі частини також орнаментовані, але однорядними відтисками шнура. Барва бронзова, всередині чорна. Наявна домішка піску та жорстви. Довжина «вуха» – 6 см, ширина – 2,5 см.

Біля небіжчика були й інші подібні уламки посуду та біконічне прясельце. Крім кераміки, тут виявлено велику крем'яну сокиру довжиною 16,1 см, ширина її в середній частині – 5,5 см, вістря – 7 см, обуха – 3,2 см, товщина – 2 см. Колір сіро-коричневий з бронзовими смугами. Поверхня покрита світлою патиною. Це поховання до певної міри загадкове, оскільки той факт, що воно обставлене каменями і в ньому знайдено крем'яну сокиру, не означає, що його беззаперечно можна віднести до ККА. Такі ґрунтові поховання були відомі і в городоцько-здовбицькій, і в бабинській культурі. Саме до останньої, не виключено, воно належить. Кераміка, виявлена тут, характерна для БК та СК – культур, носії яких мали дещо споріднене походження і добрі стосунки [Głosik, 1962].

Тема поховальних пам'яток СК потребує серйозного дослідження з глибоким аналізом паралелей в іншокультурних спільнотах: КШК, ККА, ГЗК, МК. Імовірно, вплив межановицької культури на поховальний обряд міг бути значним і в Люблінському воєводстві, і на землях Волині. Напевно, також залишилися риси поховального обряду, успадковані від катакомбної КІС, передусім від харківсько-воронезької та інгулецької груп, наприклад, курганні поховання у формі довгих могил-насіпів, положення на спині. Можна припустити, що контакти СК з припонтійським номадичним світом тривав постійно і виявлявся в обміні металевими і, не виключено, крем'яними виробами. З прихо-

дом у зону лісостепу інших номадичних груп, зокрема бабинських, такий обмін став більш інтенсивним. Всі ці фактори також, вочевидь, впливали на особливості поховань.

Про поховальні старожитності СК в різні роки писали Є. Глосік [Głosik, 1968], Я. Фітцке [Fitzke, 1975; Fitzke, 1938], І. Свешніков [Свешніков, 1974; Свешников, 1990], Є. Лібера та Б. Баргель [Bargiel, Libera, 2005].

Варто звернути увагу на те, що з плином часу (протягом століть) нащадки номадичного населення Волині та Полісся значно змінили поховальні звичаї, зокрема, замість курганів, більшість поховань стали ґрунтовими, як у МК. Проте і підкурғанний поховальний обряд частково практикувався: Торговиця, Жорнів, Боратин, Городок, Кречів. Цікаво, що зберігся звичай зведення овальних насипів, характерних для регіону Північного Причорномор'я. Подібні кургани були біля Торговиці Млинівського р-ну Рівненської обл. Курган у Жорнові мав розміри 11х19 м та висоту 4 м. Череп похованої в ньому жінки був видовжений внаслідок спеціально зробленої деформації за її життя (характерна практика деяких груп номадів). У цьому ж похованні відкрито скелет чоловіка, біля правої руки якого знайдено кістяну бляху-пряжку, які зазвичай носило населення БК. Тобто, про стжижовську належність кургану (не виключено, елітного), свідчить лише амфора.

На етнічну строкатість та практику співжиття (співіснування) спільнот різних етносів вказують зразки синкретичної кераміки, знайдені в басейні р. Ікви (дослідження В. Ткача), р. Стиру (с. Рованці – роботи ДП «Волинські старожитності») – СК з рисами БК; БК з ознаками МК; СК з деталями МК тощо. Це все приклади співіснування різноетнічних груп, що також мали вплив на обряд проводів покійників в інший світ.

Виявлені поховання СК часто є одиничними (в ямі один покійник) – Торчин, поховання № 4, № 17, парними – похо-

вання в Боратині. Інколи біля скелетів дорослих людей виявляють дитячі кістяки – поховання в Рованцях (розкопки М. Матвієйка). Ґрунтових цвинтарів (Пересопниця, Торчин II, Стжижов, Грудек) та курганных груп (Пересопниця, Городок, Торговиця) відомо небагато.

Якщо в похованнях Причорномор'я того часу знаходять могили майстрів (наприклад, тих, які виготовляли стріли), вождів-шаманів з астрагалами (*рис. Д.60*) та інсигніями влади, де використовували різнокольорові порошки для зображень, то подібних супровідних деталей в ареалі поширення СК не спостерігаємо. Так само не встановлено чіткої диференціації могил за соціальним статусом (див. С. Пустовалов). Проте наявність більшої кількості речей (серед них коштовних), залишених в могилах, свідчить про те, що виділялася еліта. Разом з тим відкрито майже безінвентарні могили. Багатші поховання вказують на високий соціальний статус померлих: бронзова сокира (с. Скорохи Сокальського р-ну Львівської обл.), кинджали, наконечники списів (с. Веселе Луцького р-ну Волинської обл.) (*рис. Г.51*), кам'яні сокири разом з бронзовими прикрасами (діадеми, персні, браслети) тощо. Тобто відомі поховання простих общинників-воїнів з одним кинджалом або списом та вождів – воїнів вищого рангу. Відрізняються багатством прикрас і жіночі поховання: з кількома посудинами, різними оздобами, серпами, ножами (Торчин II, Шепель, Могиляни та ін.).

Напевне, професійному воїнові належала могила № 8 поблизу с. Раціборовіце–Колонія з вісьмома крем'яними наконечниками стріл (сагайдак?), кам'яною чотирибічною сокирою, фрагментом провертки, уламком ножа, крем'яною сокирою та прикрасами – 5 накладок для пояса, виготовлених з ікол вепра; серед прикрас – мідні браслети, мідна сережка; для їжі та питва призначалися дві посудини

[Głosik, 1968, s. 62]. Подібним за інвентарем було поховання з пункту № 2 біля того ж села. У ньому знайдено кам'яну сокиру, кинджал, 10 фаянсових намистин, прикраси з мушель, амфору, кубок [Głosik, 1968, s. 72].

Серед імовірних жіночих багатих поховань за цінністю дарунків виділяються такі: Могиляни Острозького р-ну Рівненщини (розкопки К. Каспарової), де знайдено миску, мідну гривну у формі розклепаного вербового листка, браслет, циліндричні пронизки; Шепель: два (?) браслети, покриті мідними платівками дерев'яні палички, три накладки до пояса з ікол вепра, велика амфора та малий горщик [Баюк, Ткач, 2010, с. 14].

Вищий ранг воїна можна прослідкувати за якісно виготовленою зброєю, наприклад, кинджала, наконечника списа, кам'яної сокири, лука зі старанно зробленими наконечниками стріл, а також охрою в похованні, яка і в СК (як і в катакомбній культурі) була ознакою високого статусу. І. Шарафутдінова описує підкурганні могили вищої знаті катакомбної культури (с. Боратівка Миколаївської обл.) з орнаментованими кам'яними сокирами та наявністю червоної вохри, якою були посипані покійники [Шарафутдінова, 1980, с. 64]. Положення кістяків – на спині, головою на захід – нагадують могили СК Волині.

Символічним є обряд використання вогню перед похованням – чоловічий скелет з Жорнова був надпалений. У Пересопниці, Боратині, Раціборовіце (поховання № 2) скелети лежали попарно ногами один до одного (значення такого положення незрозуміле).

Офірні дарунки залишали різні: крем'яні знаряддя праці, крем'яні, кам'яні, металеві предмети озброєння, кістяні знаряддя та прикраси, підвіски з черепашок, ікол вепрів, фаянсове намисто (Львівщина), часто пишно декорований посуд [Свешніков, 1974, с. 124], чотирикутні накладки як деталі поясного набору.

Тілопокладні поховання на спині виявлено в Шепелі, Раціборовіце [Głosik, 1968, s. 72-74], поблизу с. Кшевіца [Gurba, 1960, s. 16-18]. У Грудку відкрито випростані та скорчені скелети [Głosik, 1968, s. 72]. В окремих похованнях прослідковуються сліди тризни з залишками їжі – кістки тварин.

Отже, розмаїття сепулькарних пам'яток СК свідчить про різні традиції, ознаки впливів інших етносів на складання обрядів СК, імовірно, різночасовість поховань. Загалом, поховальні пам'ятки є важливим джерелом пізнання традицій, духовної та матеріальної культури етногруп.

3.6. Прикраси СК

СК є показовим етнокультурним явищем з досить оригінальними мистецькими уподобаннями, втіленими у формотворенні та декоруванні кераміки і в різних типах прикрас (рис. Д.64). У похованнях жінок, дівчат родичі залишали, крім однієї або кількох посудин, ще серпи, ножі, різні металеві оздобы: перстені, сережки (у формі вербового листя), каблучки (кільця) з тонкого дроту, округлі в перетині браслети, гривни у формі великого видовженого листка, намистини зі скрученої в трубку тонкої бляшки, а також кістяні, рогові «пацьорки» (рис. Д.62; рис. Д.63; рис. Д.68). Імовірно, крім дорогих та ефектних прикрас із кольорових металів, популярним матеріалом для виготовлення оздоб були кістка, ріг, зуби тварин, ікла вепрів (рис. Д.61). З них робили намисто, голки, шпильки (заколки?), нашивні аплікації, підвіски. Проте серед найбільш бажаних прикрас було, мабуть, намисто з фаянсу [Taras, 2007, s. 92-93]. Багато років вважали, що ці вироби потрапляли в ареал поширення стжижовської культури з Єгипту. Нині така точка зору змінена на користь того, що існували різні місцеві виробничі центри з виготовлення цих престижних та вишуканих речей. Допускаємо, що їхнє походження на Люблінщині та Волині було пов'язане з Причорномор'ям – катакомбною

культурою. Дослідниця з Любліна Г. Тарас, зокрема, пише, що аналізом хімічного складу «фаянсового» намиста було підтверджено виробництво їх з місцевої сировини в локальних майстернях, а дистрибуцією цих прикрас, імовірно, займалися мандрівні ремісники [Taras, 2007, s. 93; Robinson, Baczyńska, Polańska, 2004, s. 93–100].

Відкриттям європейського рівня вважається рідкісний скарб з Городиска, який, на думку Г. Тарас, міг належати «купцеві». Він складався з тисячі унікальних фаянсових намистин, складених в посудину разом з мідною оздобою та фрагментом іншої. Допускають, що всі намистини виготовлені одночасно [Robinson, Baczyńska, Polańska, 2004, s. 93–100].

Про асортимент та значний обмін цінними прикрасами видно зі Стеблівського скарбу, відкритого 1927 р. в Здолбунівському р-ні Рівненської обл. Він складався з дев'яти браслетів, десяти скроневих кілець та двох сокир [Antoniewicz, 1928; Sulimirski, 1968, p. 211; Sulimirski, 1959, s. 84; Свешніков, 1974, с. 126].

У курганах біля с. Городок Рівненського р-ну розкопками І. Савицької та М. Древка в 1926, 1927 рр. виявлено намисто з кістяних рурочок, металеві скроневі кільця, кістяну шпильку та ін. [Drewko, 1935, s. 295; Sulimirski, 1959, s. 257; Свешніков, 1974, с. 120; Археологічні пам'ятки..., 1982, с. 60, 61; Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 94].

Популярними оздобами одягу були підвіски з мушель. У відкритому М. Матвієйком у 1967 р. на Гнідаві поблизу м. Луцька похованні жінки, чоловіка та трьох дітей знайдено підвіску з викопної морської черепашки [Свешніков, 1974, с. 127; Свешніков, 1993, с. 25]. З мушель робили круглі «пацьорки» діаметром 6–9 мм (виявлені в 4 похованнях – Раціборовіце–Колонії II, Неледув), а також підвіски з більшим отвором посередині або двома малими [Bargiel, Libera, 2005, s. 200]. У Гребенному (34,1/97) знайдено 3 мушлі *Pectuculus*.

Під час розкопок 1965 поблизу с. Усичі, хут. Валентинів, Луцького р-ну Волинської обл. М. Пелещишиним виявлено поховання. На шії покійника була підвіска з ікла вепра [Археологічні пам'ятки..., 1982, с. 53; Пелещишин, 1971, с. 91].

Крім кістяних та рогових прикрас, використовували дорогі та ефектні оздоби з кольорових металів. У кургані поблизу с. Великий Боратин (уроч. Гребельки) Луцького р-ну, який мав висоту 1,3 м, а діаметр – 13,5 м, знайдено чотири кістяки, покладені парами, ногами один до одного, орієнтовані головами, відповідно, на захід та схід. Поховання належало, ймовірно, до багатих, оскільки тут знайдено металеву підвіску, мідну діадему, трубчасті пронизки [Fitcke, 1938, s. 26; Sulimirski, 1968, p. 162; Свешніков, 1974, с. 127].

Особливо багате поховання з коштовними металевими виробами розкопане К. Каспаровою 1974 р. в уроч. Хмельник біля с. Могиляни Острозького р-ну на Рівненщині [Археологічні пам'ятки..., 1982, с. 57].

У 1938 р. поблизу с. Сьомаки Луцького р-ну в ґрунтовому похованні виявлено два скроневі кільця у формі вербового листка [Свешніков, 1971, с. 24]. Поблизу м. Дубно в уроч. Сурмичі (на правому березі р. Ікви) 1942 р. знайдено кілька поховань СК. Біля кістяків були мідні скроневі кільця верболистої форми (докладнішої інформації, на жаль, немає) [Свешніков, 1974, с. 124, 127, рис. 49: 34, 38, 39].

Мідні прикраси відомі з поховань не лише жінок, а й чоловіків. Так, у ґрунтовому похованні біля с. Скоморохи Сокальського р-ну Львівської обл. знайдено мідні прикраси та металеву сокиру [Свешніков, 1971, с. 297–301; Археологічні пам'ятки..., 1982, с. 52].

Ще одне чоловіче поховання (воїна) з прикрасою (скроневе кільце) досліджене І. Свешніковим у 1965 р. біля с. Озліїв Млинівського р-ну Рівненської обл. (уроч. Коло річки) [Свешніков, 1974, с. 120, 127, рис. 46: 1–6].

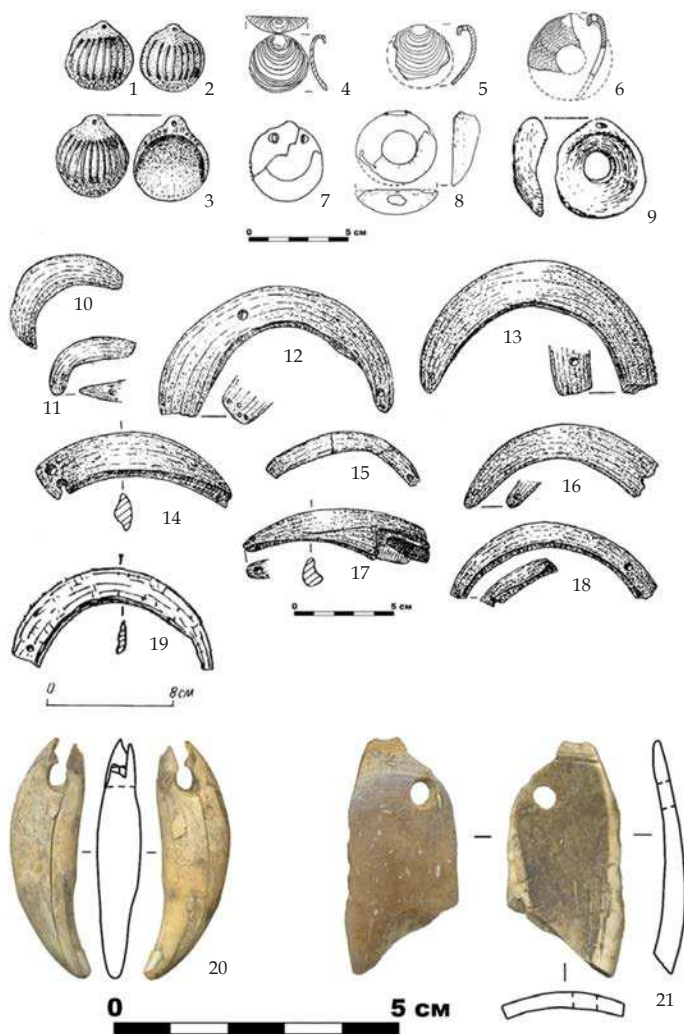

Рис. 3.49. Підвіски з черепашок (1-9) та кісток тварин (10-21): 1-3, 10-18 – Торчин; 4 – Хорупань-1; 5 – Дубно; 6 – Аршичин-2; 7 – Гусинне-Колонія; 8 – Гребенне; 9 – Грудек; 19 – Валентинів; 20-21 – Рованці-Гнідавська Гірка (за І. Свешніковим, А. Бардецьким, Є. Глосіком, М. Поланською)

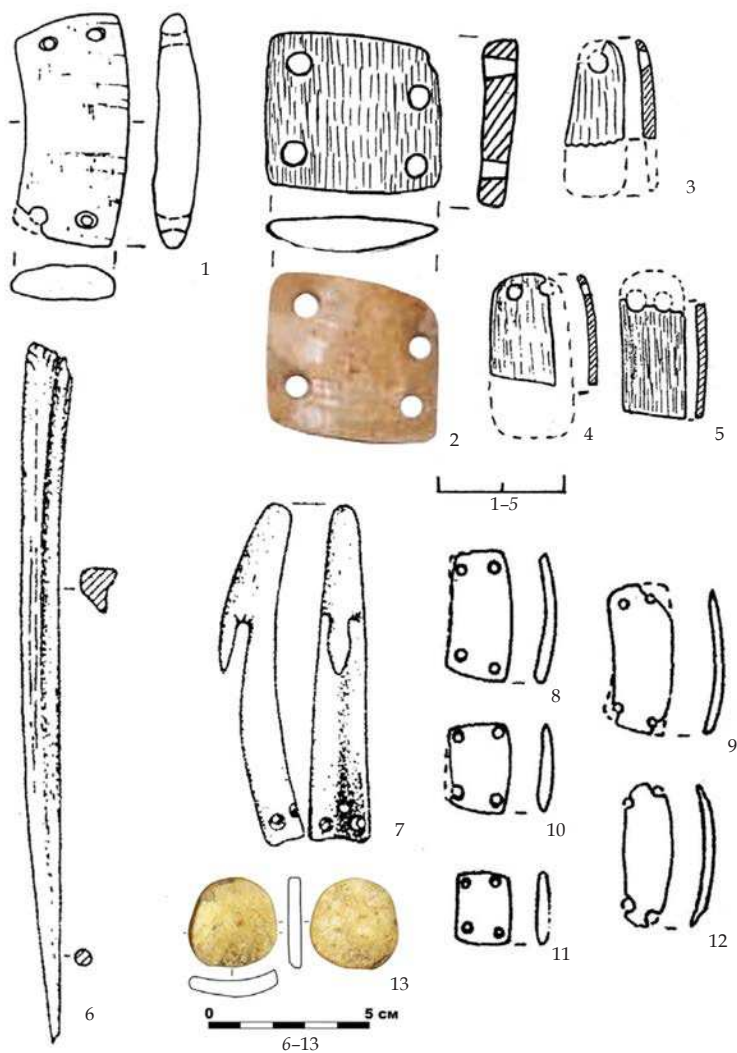

Рис. 3.50. Вироби з ікол, рогу, кістки: 1 – Гребенне; 2, 4 – Тараканів-5 (за В. Ткачем); 3 – Хорупань-1; 5 – Дубно; 6-7 – Грудек; 8-12 – Раціборовице-Колонія; 13 – Рованці-Гнідавська Гірка (за Є. Глосіком, В. Ткачем, А. Бардецьким)

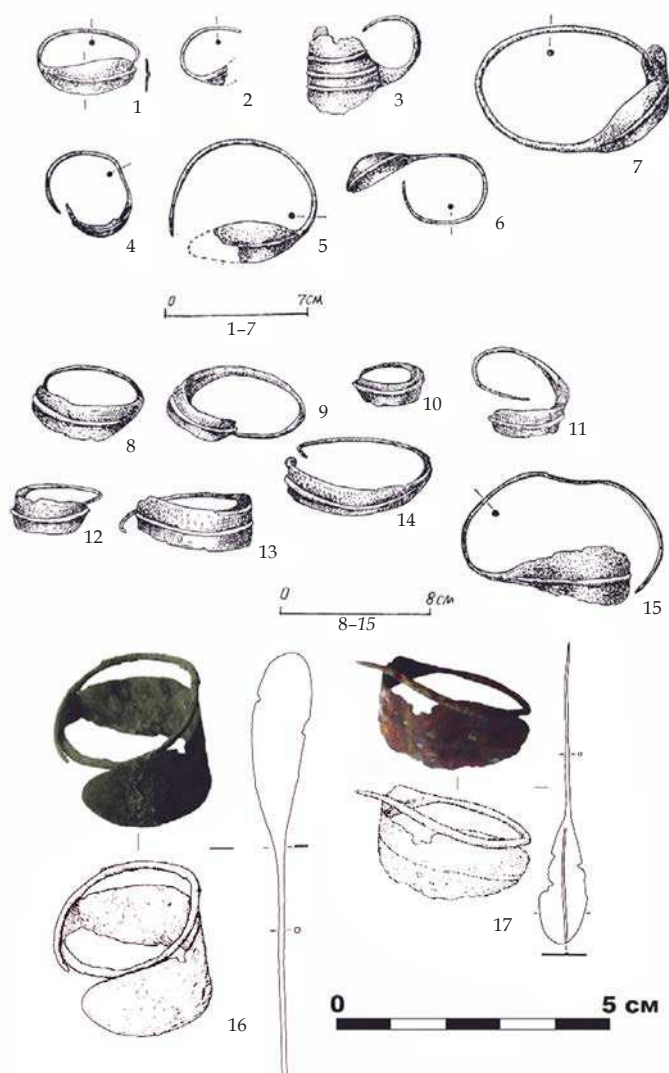

Рис. 3.51. *Скроневі кільця: 1-3 – Торчин; 4-6 – Дубно; 7 – Сьомаки; 8-14 – Стеблівка (Стубло); 15 – Городок; 16-17 – Рованці-Гнідавська Гірка (за І. Свєшніковим, А. Бардецьким)*

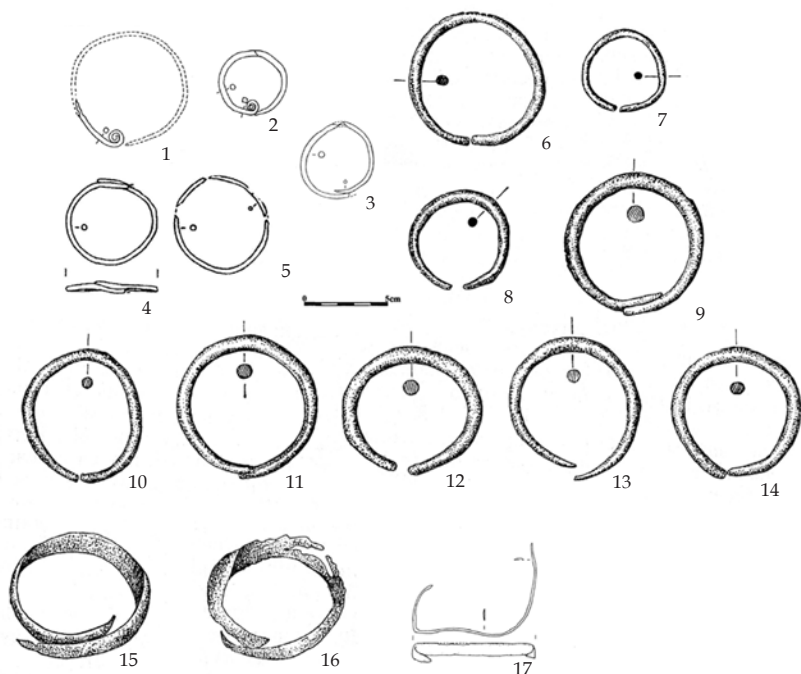

Рис. 3.52. Браслети СК: 1, 2 – Гусинне–Колонія; 3 – Гребенне;
4, 5 – Раціборовіце–Колонія (Польща); 6, 7 – Ліпа; 8–16 – Стеблівка
(Стубло); 17 – Гребенне (за І. Свешніковим, А. Бардецьким)

Незвичайне парне поховання чоловіка та жінки під курганом (4 м висотою та розмірами основи 11х19 м) розкопав І. Свешніков у с. Жорнів Дубенського р-ну Рівненської обл. В ньому була амфора, на правій руці чоловіка – браслет, а жінці належали намисто, скроневі кільця [Свешніков, 1971, с. 241–242; Свешніков, 1974, с. 127–128; Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 46–47].

Часто в жіночих похованнях знаходять великі кільця у формі скрученого в трубку вербового листка. Одне з них виявлено біля с. Зимне (на території монастиря), де біля жіночого кістяка знайдено серп, миску, орнаментовану шнуром, та цю прикрасу. Інша така ozdoba походить з околиць

м. Володимира-Волинського (район залізничного мосту).

Оскільки так звані скроневі кільця (*zausznicy* – в польській термінології) мають більші розміри, певну вагу, очевидно, вони не були прикрасами до вух, а прикріплювалися до головного убору або стрічки. Знахідки чотирьох таких кілець в одному похованні наводять на думку, що вони були прикріплені по два з боків голови – біля скронь.

В Дубно знайдено аж 4 скроневі кільця. Дві такі прикраси походять з Озлієва (розкопки І. Свешнікова 1965 р.). Бронзові «сережки» відомі з поховань Торчинського могильника (поховання № 1, № 14, № 15) [Fitzke, 1975, s. 55]. Тобто скроневі кільця становлять найчисельнішу категорію металевих знахідок (*рис. Д.65; рис. Д.70: 1–4*).

Скроневі кільця з пластинкою у формі вербового листка, який прикрашений поздовжнім реберцем, відомі з поховань біля Озлієва, Торчина, Сьомаків, Дубна. Така ж прикраса випадково знайдена І. Савицькою в Городку. Десять скроневиx кілець походять зі Стеблівського скарбу. Аналогічні відомі в пізніх похованнях підкарпатської культури, пам'ятках почапського типу. Вирізняються скроневі кільця з двома (Шпиколоси) або трьома (Торчин) поздовжніми реберцями. Першим відома аналогія з с. Переможне Львівської обл., другим – з могильника в Межановіце (Польща).

Застосувавши якісний та напівкількісний спектральний аналіз, Н. Риндіна та Е. Черних (лабораторія ІА АН СРСР) встановили, що скроневі кільця з Торчина й Озлієва, а також знахідки з Сьомаків і Городка виготовлені з міді, що містить природні мікродомішки срібла, миш'яку, свинцю, нікелю, сурми і золота Ці прикраси виготовлялись за допомогою різних операцій вільного кування. Пластинки скроневиx кілець виконані розплющуванням попередньо нагрітого до температури понад 435° металу. Поздовжні реберця відтиснуті на пластинчастій заготівці округлим у розрізі металевим стрижнем на м'якому ковадлі.

Фрагмент скроневого кільця з поховання № 15 у Торчині, як з'ясовано за допомогою аналізу, є заготовкою цієї прикраси. Напівфабрикат виробу був прямокутною у розрізі смужкою, якій поступово за допомогою обковування з усіх боків надавалась форма округлого в розрізі прута. Частина заготовки розплющена, її краї було розтягнуто при нагріванні до температури не нижче 435°. Скроневі кільця з Дубна, сережки і браслети з поховання та скарбу з Липи, як показав аналіз, виготовлені з низькоалюміністої бронзи з природними мікродомішками свинцю, срібла, сурми, мист'яку, нікелю, магнію, кальцію і золота [Свешніков, 1974, с. 139].

Чотири сережки та браслет знайдено М. Островським у 30-ті роки ХХ ст. в уроч. Під Пустухою біля с. Липа Дубенського р-ну на Рівненщині [Островський, 1971, с. 60–64, рис. 2: 1 4; Свешніков, 1974, рис. 50: 3–7]. На особливе значення цих місць в обміні престижними металевими прикрасами вказує і скарб, виявлений в 30-ті роки в уроч. Сади поблизу цього ж села. Він складався з п'яти бронзових браслетів, вміщених у глиняний горщик [Свешніков, 1971, рис. 83: 1; Свешніков, 1974, рис. 50: 8].

Кістяні намистини знайдено в підкурганному похованні жінки біля с. Торговиця (уроч. Беріжок) Млинівського р-ну Рівненської обл. під час розкопок Ю. Нікольченка в 1972, 1974 рр. У кургані II було поховання чоловіка, біля голови якого виявлено рештки бронзових прикрас [Нікольченко, Киян, 1973, с. 318–319; Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 81]. Поблизу с. Пересопниці Рівненського р-ну в уроч. Замостя 1938 р. виявлено чотири поховання. Покійники були покладені ногами один до одного. Біля них знаходилися кістяні намистини [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 100].

В одному з поховань в Гусинному-Колонії 7 знайдено п'ять намистин довжиною 90 мм, виготовлених з пташи-

них (?) кісточок. Важко сказати, чи це були елементи наміста чи свистки. Оригінальну групу оздоб утворювали наміста-пацьорки. Одну з них характеризує біконічна форма (поховання № 2 у Стжижові), іншу – кістяні трубки та поперечними заглибинами на них. Є. Глосік припустив, що це були заготовки намистин. Їх знайдено в Торчині, Шепелі [Głosik, 1968, s. 56–57]. До окремого типу прикрас належать прямокутні намистини, вирізані з черепашок (Ставок [Захарук, 1961, рис. 7, 20, 21], Зміїнець).

Вироби з кістки представлені намистинкою, трьома шпильками, двома голками (?) з двома, подібними до лопатки закінченнями та отвором посередині. Вони походять з Раціборовіце–Колонії, Грудека, Стжижова 27, Городла, Гусинного–Колонії 6, 7.

Дві підвіски з рогу відомі з поховання № 6 в Раціборовіце–Колонії II. Оригінальністю виконання відзначається чотирибічна, в перетині місяцеподібна прикраса з отворами, яка є частиною більшої оздобы, що складається з 16 елементів, виготовлених з ікол вепра. Це трикутні та підчотирикутні пластинки (накладки) з отворами по кутах. Подібними накладками оздоблювали пояси (виявлено в Раціборовіце–Колонії II та Грубешові–Подгуже). Підвіски з ікол вепра знайдено в Раціборовіце–Колонії II, Грубешові–Подгуже, Гребенному 34.

Вироби з «фаянсу», які на теренах Волині поки що невідомі, на Люблінщині в комплексах поховань СК трапляються часто – їх виявлено в 10 пунктах (Раціборовіце–Колонія II, Грубешов–Подгуже, Гусинне–Колонія II та ін.) на 33 похованнях (38,3%). Це намистини світлого кольору з голубуватим відтінком, циліндричної форми, довжиною 3–9 мм, діаметром 4–7 мм. У похованні їх буває від однієї до 80 штук. Всього знайдено 340 екземплярів [Taras, 2007, s. 93, 94].

У виявленому 2000 р. в с. Підгайці Луцького р-ну Волинської обл. похованні дівчини-підлітка, крім трьох посудин (горщика, миски, кубка) та крем'яного серпа, знайдено кілька (3–4) бронзових перстенів.

На цвинтарі Торчин II (ще одному, розташованому приблизно за 200 м від досліджуваного Я. Фітцке) на місці діючого кар'єру в похованнях № 1–5 знайдено шийну бронзову гривну, кільце з тонкого дроту з нанизаною на нього кістяною платівкою.

Часто на основі поховальних речей важко визначити, хто похований – чоловік чи жінка. Проте одні знаряддя та прикраси частіше трапляються в жіночих похованнях, інші – в чоловічих, а «поховальний обряд не передає структури суспільства». Незрозуміло також, чому, наприклад, поховання (№ 7) підлітків у Раціборовіце–Колонії II супроводилося багатими дарунками, пов'язаними зі статусом та рангом дорослих [Bargiel, Libera, 2005, s. 200].

Отже, серед матеріалів стжижовської культури представлено значний асортимент прикрас, зокрема:

- 1) округлі верболисті сережки, скроневі кільця як частина головного убору;
- 2) накладки до пояса;
- 3) перстені;
- 4) шийні гривни;
- 5) намисто, підвіски з кістки, рогу, черепашок, а також бронзові розклепані та скручені в рурочку «пацьорки»;
- 6) браслети з масивного, округлого в перетині дроту;
- 7) «фаянсове» намисто світло-голубого кольору;
- 8) бронзові діадеми;
- 9) довгі кістяні трубки з поперечними нарізками.

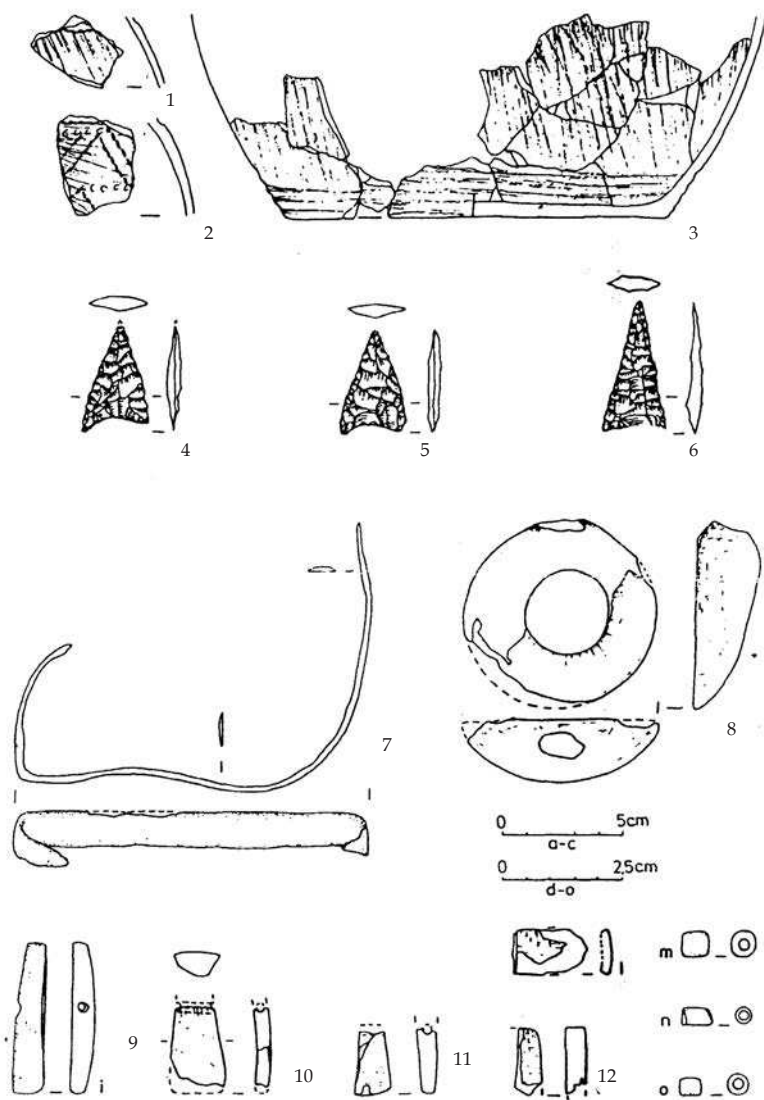

Рис. 3.53. Гребенне, пункт 34. Матеріали з поховання СК 1/97
(за М. Поланською)

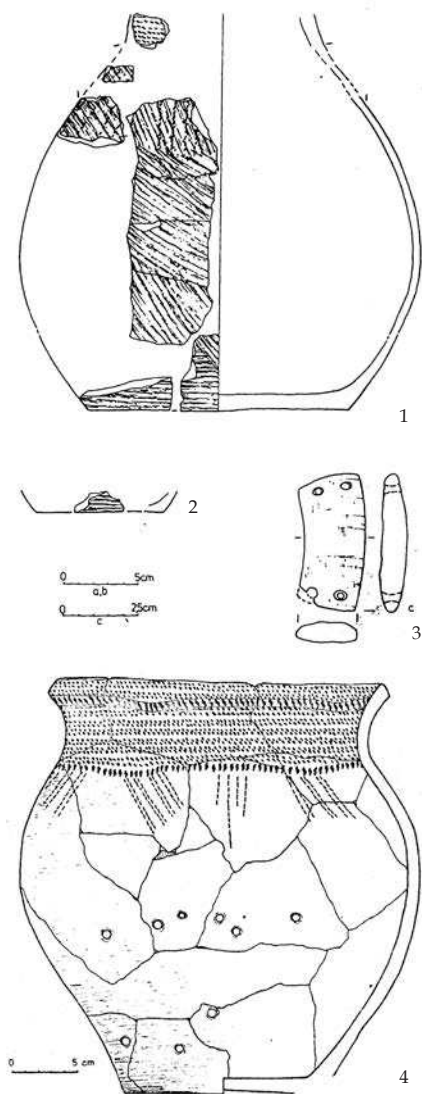

Рис. 3.54. Матеріали з поховань СК: 1–3 – Гребенне, п. 34, похов. 2/97; 4 – Гужа, п. 1, похов. 1 (за М. Поланською)

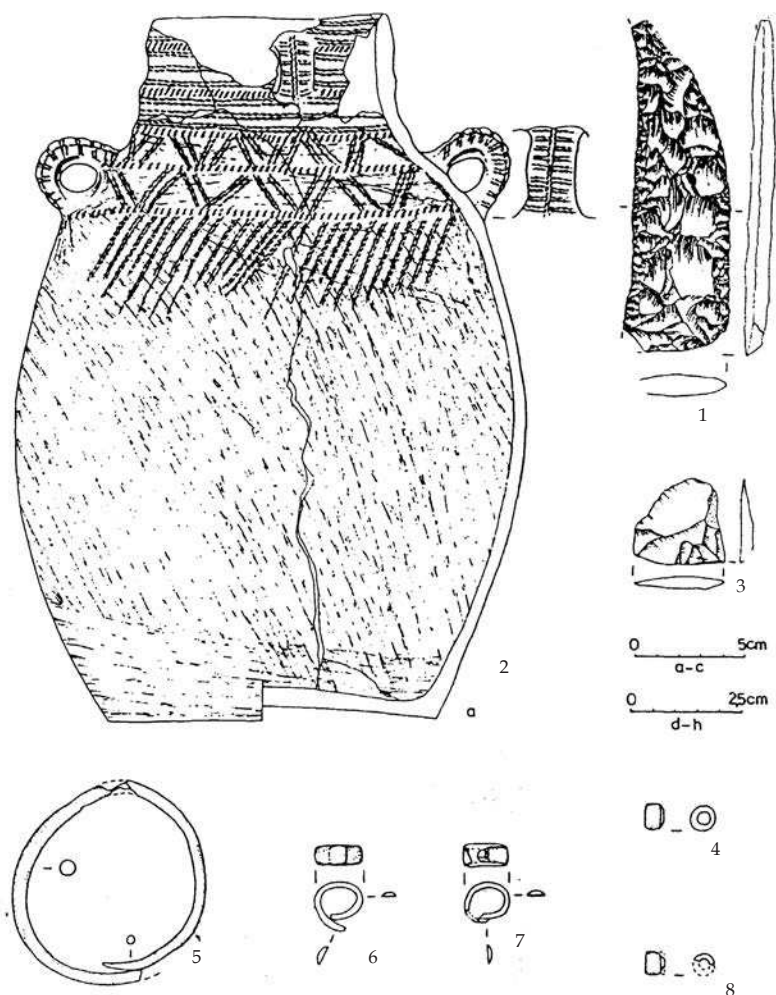

Рис. 3.55. Гребенне, пункт 10. Матеріали з поховання 1/97 СК
(за М. Поланською)

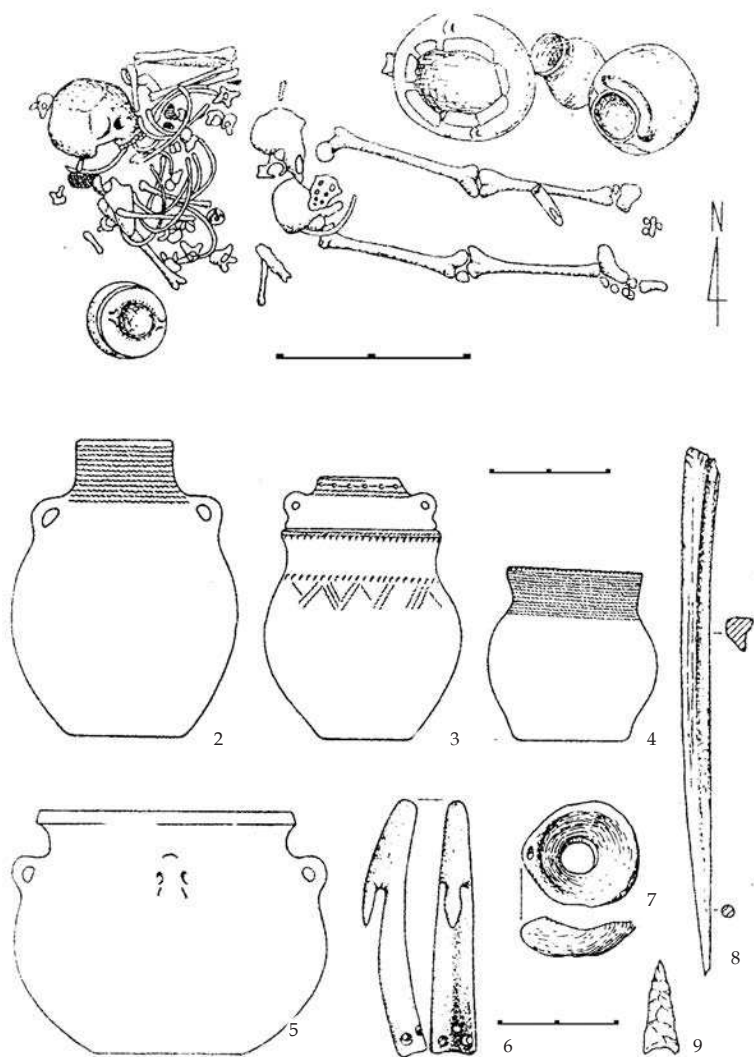

Рис. 3.56. Грудек. Матеріали з поховання СК
(за Є. Глосіком)

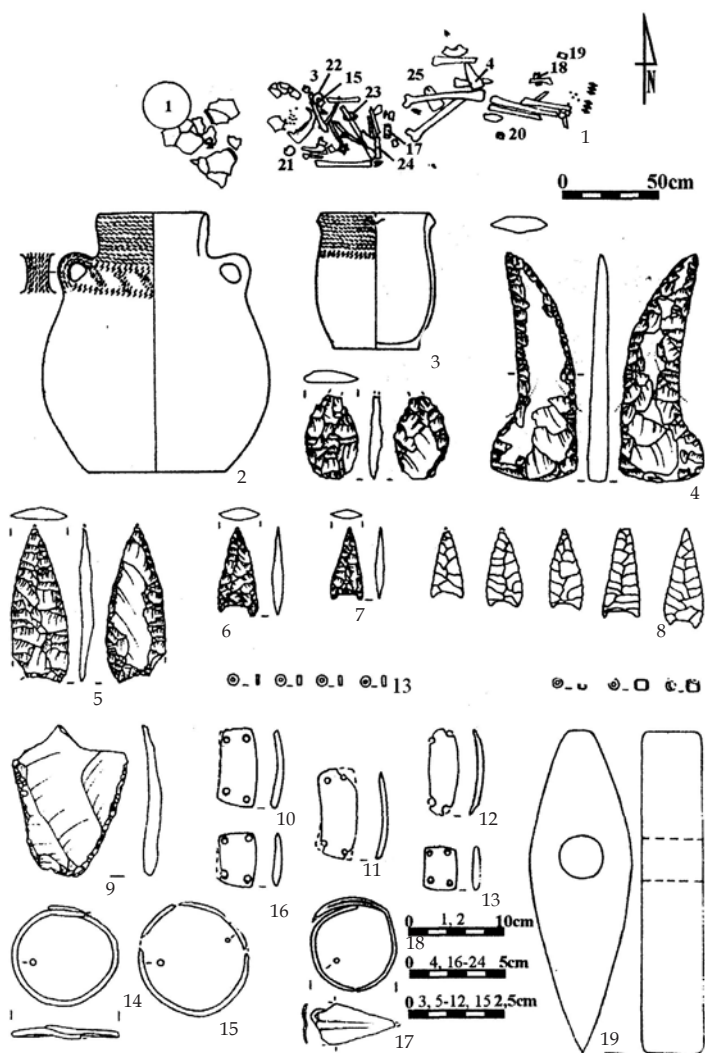

Рис. 3.57. Раціборівце-Колонія. Матеріали з поховання СК
(за М. Поланською)

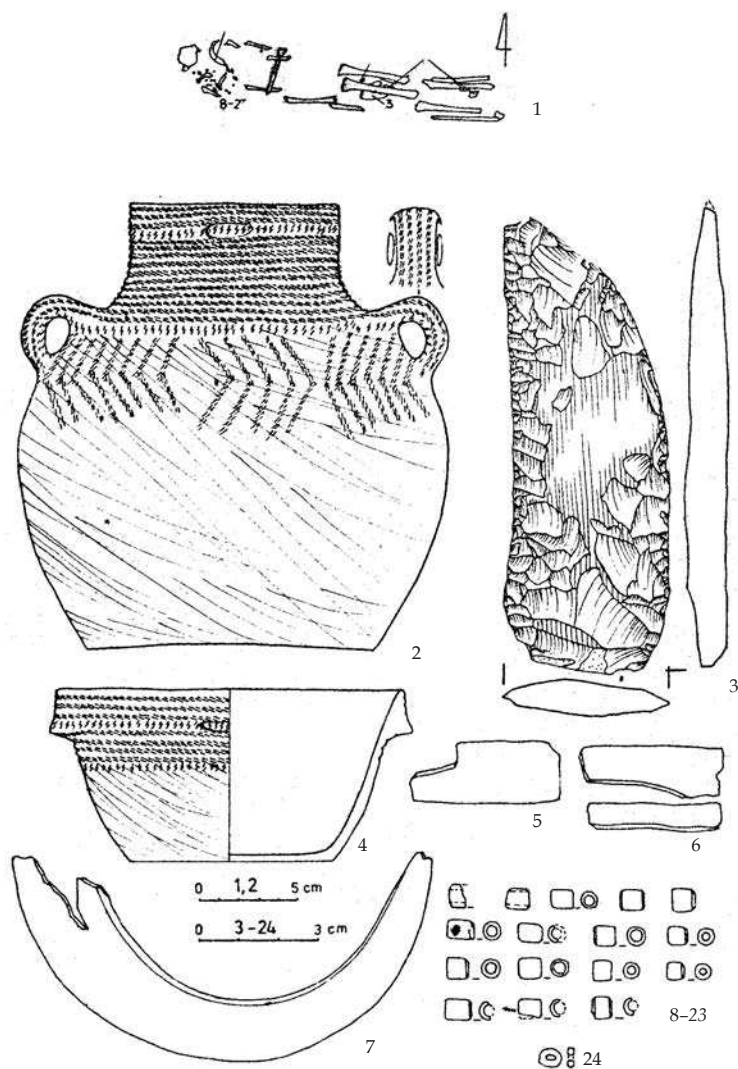

Рис. 3.58. Матеріали з поховання Раціборівце-Колонія, воєв. Хелмське, похов. 21; 8-24 – фаянсові намистини (за М. Поланською)

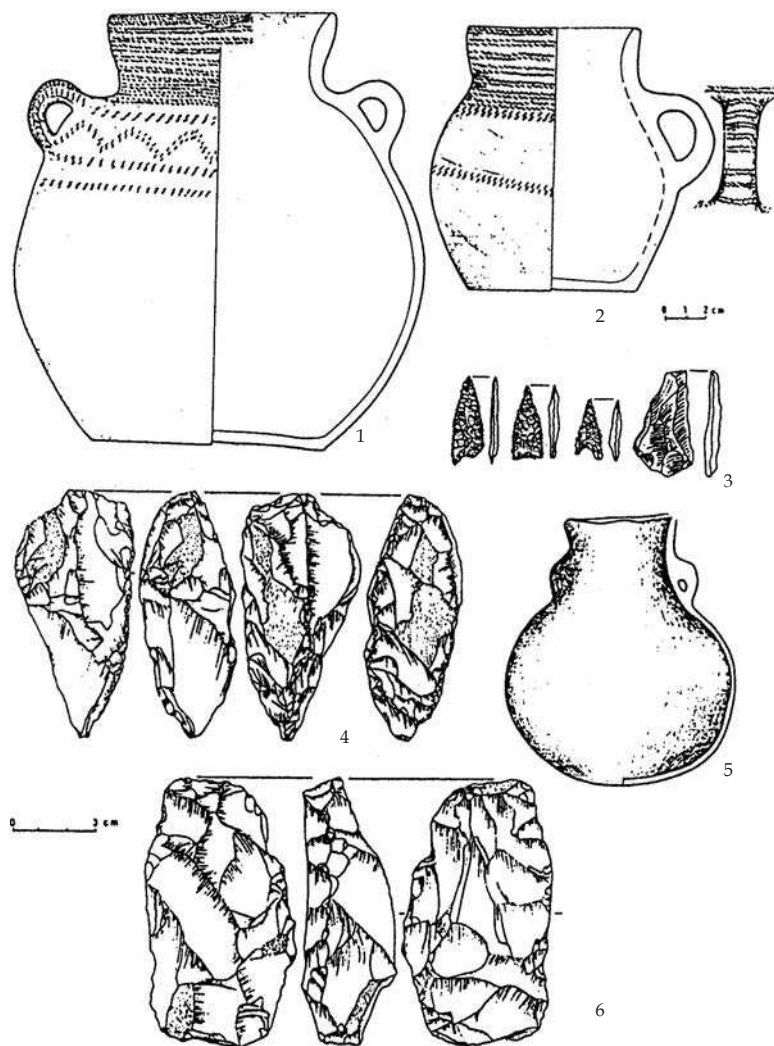

Рис. 3.59. Матеріали СК із Стжижова (1, 2), КШК (3–6) з Любче
(за А. Закосцельною, Г. Тарас)

ВИСНОВКИ

На теренах Західної Волині, Люблінщини та Волинського Полісся пам'ятки стжижовської культури доби бронзи займають особливе місце. До певної міри СК є автохтонною, проте етнічний її субстрат складався на основі прийдешніх зі сходу у кінці III-го тис. до н. е. кочових груп катакомбної культури, які проникли, можливо, з південного Побужжя або зі сходу на Волинь.

На формування СК певний відбиток наклали також найпізніші групи культури кулястих амфор, культури шнурової кераміки, городоцько-здовбицької, раннього, класичного та, можливо, пізнього етапів межановицької культури. Імовірним чинником впливу могла бути культура багатоваликової кераміки.

Територія, на якій сформувалася СК, характеризується як зона різноманітних культурних впливів та етнічних міграцій, де змішувалися традиції «лісові», «лісостепові» (культура кулястих амфор, культури шнурової кераміки), півдня (ямна, катакомбна культури), карпатські (Шнекенберг-Глина III). Імовірно, ядром стжижовської культури була середня течія Стиру, пізніше її населення поширилося на захід – за Західний Буг, та північ – на Полісся. Протягом століть склалися її етнографічні особливості, які виявилися у специфіці жител, поселень, господарства, кераміки, знарядь праці.

Таким чином, СК як етнокультурне явище сформувалося наслідок взаємодії припонтійських степовиків-номадів та центральноєвропейських скотарів. Проте проблема походження стжижовської культури повністю ще не розв'язана: не зважаючи на ряд ознак, аналогії яким знаходимо в межановицькій, городоцько-здовбицькій культурах, вона відрізняється рядом своєрідних рис, не властивих іншим епішнуровим культурам. Ця етнокультурна спіль-

ність була частково синхронна городоцько-здовбицькій, межановицькій культурам. Більшості форм посудин, їхній складній орнаментациї, технологічним особливостям, зокрема звичаю покривати поверхню розчесами, знаходимо паралелі в таких культурах, як кулястих амфор, ямній, катакомбній (харківсько-воронезька група), городоцько-здовбицькій, межановицькій.

Завдяки праці кількох поколінь дослідників (Є. Глосіка, Я. Фітцке, І. Свешнікова, М. Пелешишина, Ю. Захарука, Я. Гурби, В. Баргель, Є. Лібери, Ю. Нікольченка, К. Бунятян, В. Самолюка, В. Ткача, Г. Тарас, Г. Охріменка та ін., ДП «Волинські старожитності» та ін.) отримано не лише важливі археологічні матеріали, а й розроблено різні теоретичні проблеми досліджуваної культури.

Людність СК вела відносно осілий спосіб життя. Основою господарства племен стжижовської культури були землеробство та тваринництво, а допоміжними заняттями – полювання, рибальство, збиральництво. До прогресивних явищ належать, імовірно, поява орного землеробства, застосування зернотерок з широкими розтирачами, поширення ножеподібних серпів.

Найбільш виразним етнографічним показником цієї культури є кераміка (посуд – амфори з ручками, горщики, миски, кубки, черпаки – зазвичай пишно оздоблений відтисками шнура, які утворювали чотирикутники, трикутники; рядами насічок, ямок, гребінцевим штампом), крем'яні біфаціальні вироби (кинджали, листоподібні наконечники списів, серцеподібні вістря стріл, сокирки), мідні та бронзові скроневі кільця і браслети, крем'яні та бронзові сокири.

Кераміка СК вирізняється передусім розмаїттям форм, пластичними та орнаментальними елементами, неповторністю кожного виробу. Основними формами є горщики та амфори з чотирма/двома орнаментованими ручками, ку-

лястим тулубом, вузьким горлом, як у культурі кулястих амфор. Різноманітність технології виготовлення, декору, форм часто утруднює ідентифікацію виробів. Кількісно переважають горщики та амфори (приблизно 60% від загальної кількості виробів) та миски (до 20%). На решту посуду припадає також до 20%.

Кераміка поліських та волинських регіонів дещо різниться між собою за технологією виготовлення: якщо в першому випадку черепок м'який на дотик, зроблений з чистої глини із додаванням шамоту, випалений на відкритому вогні, має здебільшого світло-коричневу барву, то в другому – міцніший, виготовлений з інших гатунків глини з додаванням шамоту, товченого каменю, від чого набуває темно-брунатної барви.

Орнаментика посуду була досить розвинута і складалася з пластичних деталей (ручки, валики, ребристі виступи), різноманітних відтисків шнура (приблизно 60% від усіх елементів декору), відбитків штампів (майже 20%). Декорована переважно (близько 90% випадків) лише верхня частина посуду, зрідка вся поверхня, включаючи дно. Рисую, що також вирізняє посуд стжижовської культури, є розчеси віхтем трави по всій поверхні. Частина виробів мала, напевне, сакральне значення і використовувалась як останні «дарунки» в поховальному обряді.

Кераміка населення СК є, безсумнівно, видатним мистецьким явищем і передає дух оригінальної творчості, вишуканого мистецького смаку. За аналогією до визначення С. Братченка, котрий кераміку катакомбної культури відніс до барокових явищ («катакомбне бароко»), без перебільшення посуд СК можна назвати «стжижовським бароко».

Носії СК мали успіхи в крем'яному, кам'яному, косторізнному, ймовірно, металевому виробництві, підтримували далекосяжні зв'язки обміну виробами, сировиною.

Поховальні пам'ятки носіїв стжижовської культури Волині та Волинського Полісся становлять значний інтерес для вивчення духовної культури, суспільного устрою населення цього періоду, естетичні смаки яких виявилися, зокрема, в значній кількості майстерно виготовлених прикрас.

Отже, стжижовська культура була автохтонною, територіально не дуже поширеною (локальною), увібрала в себе риси сусідніх етносів і становить визначне етноісторичне явище. Вивчення пам'яток цієї самобутньої культури першої половини II тис. до н. е. дає можливість детальніше прослідкувати міжетнічні культуротворчі процеси середнього періоду доби бронзи на території Північно-Західної України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Археология Прикарпатъя, Волини и Закарпатъя: Энеолит, бронза и раннее железо / Э. А. Балагури [и др.]; отв. ред. А. П. Черныш. – К. : Наук. думка, 1990. – 187 с.
2. Археологічна спадщина Яна Фітцке: монографія / під заг. ред. Г. В. Охріменка. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – 486 с.
3. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза. – К. : Наук. думка, 1982. – 194 с.
4. Археологія України : курс лекцій / Л. Залізняк та ін. – К. : Либідь, 2005. – 504 с.
5. Археологія Української РСР : у 3-х т. / С. С. Березанська, Ю. М. Захарук, О. М. Лесков, Т. Я. Телегін (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1971. – Т. 1: Первісна археологія. – 452 с.
6. Бандрівський М. Вплив Сходу на розвиток спільнот раннього – початку середнього періодів епохи бронзи на заході українського лісостепу / М. Бандрівський // Записки НТШ. – Львів, 2007. – Т. 253: Праці археологічної комісії. – С. 153–205.
7. Бандрівський М. Північно-західна периферія культурного кола Бабино: спостереження за хронологією та поховальним обрядом / М. Бандрівський // Історія релігій в Україні : наук. щорічник. – Львів, 2006. – Кн. 1. – С. 8–21.
8. Бандрівський М. С. Відкриття пам'яток культури багатовапеликової кераміки на Львівщині / М. С. Бандрівський // Археологія. – 1997. – № 1. – С. 138–142.
9. Баран В. Поховання культури шнурової кераміки коло с. Ріпнів (Ріпнів II) Львівської області / В. Баран // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 1961. – Вип. 3. – С. 151–153.
10. Баяк В. Г. Звіт про проведені рятівні археологічні дослідження у с. Шепель Луцького району Волинської області 2010 р., урочище «Замістя» / В.Г. Баяк, В.В. Ткач. – Луцьк, 2010. – 124 с.

11. Березанская С. С. Культуры эпохи бронзы на территории Украины / С. С. Березанская, В. В. Отрощенко, Н. Н. Череди́ченко, И. Н. Шарафутдинова. – К. : Наук. думка, 1986. – 154 с.

12. Березанська С. С. Бронзовий вік на Україні / С. С. Березанська. – К. : Наук. думка, 1964. – 72 с.

13. Березанська С.С. Вивчення ремесла за виробничими комплексами з пам'яток доби бронзи / С. С. Березанська, С. М. Ляшко // Археологія. – 1989. – № 3. – С. 18–30.

14. Братченко С. Катакомбне «бароко» з овалами та петлями в системі орнаментації / С. Братченко // Матеріали та дослідження з археології Східної України : зб. наук. праць. – Луганськ : Східноукраїнський національний ун-тет ім. В. Даля, 2007. – № 4. – С.103–109.

15. Братченко С. Пам'ятки багатоваликової кераміки / С. Братченко // Археологія Української РСР. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 334–343.

16. Братченко С. Н. Катакомбная культурно-историческая общность / С. Н. Братченко, О. Г. Шапошникова // Археология Украинской ССР : в 3-х т. / глав. ред. Артеменко И. И. – К. : Наук. думка, 1985. – Т. 1. – С. 403–420.

17. Брюсов А. Я. Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху / А. Я. Брюсов. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1952. – 259 с.

18. Бунятян К. П. Підкарпатська культура шнурової кераміки / К. П. Бунятян // Археологія. – 2010. – № 2. – С. 18–30.

19. Бунятян К. П. Хронологія та періодизація поховань середньодніпровської культури Правобережної України / К. П. Бунятян // Археологія. – 2005. – № 4. – С. 26–36.

20. Бунятян К. П. Скотарство та спосіб життя / К. П. Бунятян // Археологія. – 1997. – № 3. – С. 32–39.

21. Бунятян К.П. Час формування городоцько-здовбицької культури / К.П. Бунятян // Археологія. – 2014. – № 4. – С. 18–30.

22. Бунятян К. П. Городоцько-здовбицька культура: проблемна ситуація / К. П. Бунятян // Археологія. – 2008. – № 3. – С. 10–20.

23. Бунятян К. П. До хронології городоцько-здовбицької культури / К. П. Бунятян, Б. А. Прищепя // *Археологія*. – 2013. – № 3. – С. 62–68.

24. Бунятян К. П. Етнокультурна ситуація на Західній Волині за доби ранньої бронзи / К. П. Бунятян // *Археологія*. – 2013. – № 1. – С. 33–50.

25. Бунятян К. П. Західні мігранти в середній Наддніпрянщині близько середини 3 тис. *Cal BC* / К. П. Бунятян // *Матеріали та дослідження з археології Східної України*. – Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2007. – С. 92–94.

26. Бунятян К. П. Поселення городоцько-здовбицької культури неподалік Острога / К. П. Бунятян, О. Л. Позіховський // *Археологія*. – 2011. – № 3. – С. 82–101.

27. Винокур Й. Дослідження курганів доби бронзи у с. Дорогощі на Волині / Й. Винокур А. Гуцал, В. Мегей // *Записки НТШ*. – Т. ССХХХV : *Праці Археологічної комісії*. – Львів, 1998. – С. 433–465.

28. Винокур І. І. Могильник доби бронзи в Погоринні / І. І. Винокур, А. Ф. Гуцал, В. П. Мегей // *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*. – Нетішин, 2002. – Вип. 1. – С. 151–157.

29. Вязьмитіна М. Курган біля с. Ново-Пилипівський і Радгоспний «Аккермен» / М. Вязьмитіна, В. Ілїнська // *Археологічні пам'ятки УРСР*. – 1960. – Т. VII. – С. 101.

30. *Давня історія України : в 3-х т. / ред. кол.: П. П. Толочко та ін.* – К. : Наук. думка, 1997–2000. – Т. 1 : *Первісне суспільство*. – 1997. – 560 с.

31. Захарук Ю. М. Нове джерело до вивчення культур шнурової кераміки на Волині / Ю. М. Захарук // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. – К. : Академія наук УРСР, 1961. – Вип. 3. – С. 22–41.

32. Захарук Ю. Н. Новое поселение культуры шнуровой керамики на Волини / Ю. Н. Захарук // *КСИА*. – 1957. – № 7. – С. 38.

33. Златогорський О. Дослідження багатощарового поселення Гнідавська Гірка біля Луцька у 2009 році / О. Златогорський,

А. Бардецький // *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. – Rzeszów, 2010. – Т. XXXI. – S. 101–114.

34. Исаенко В. Ф. Археологическая карта Белоруссии / Исаенко В. Ф. – Минск : Полымя, 1976. – Вып. 3 : Бронзовый век.

35. История Украинской ССР: в 10 т. / под ред. Кондуфора Ю. Ю. – К. : Наук. думка, 1981. – Т. 1. – 210 с.

36. Кадров С. Східна група культури кулястих амфор за даними радіовуглецевого датування / С. Кадров, Ю. Малєєв, М. Шміт // *Археологія*. – 2000. – № 1. – С. 17–34.

37. Каспарова К. В. Зарубинецький могильник в с. Могиляни на Ровеничині / К. В. Каспарова // *Археологія*. – 1973. – № 10. – С. 65–72.

38. Ключко В. І. До реконструкції озброєння та військової справи катакомбного суспільства Північного Причорномор'я / В. І. Ключко, С. Ж. Пустовалов // *Праці Центру пам'яткознавства*. – К., 1992. – Вип. І. – С. 118–141.

39. Конопля В. Обробка кременю населенням Західної Волині за доби міді – ранньої бронзи / В. Конопля // *Археологія*. – 1982. – № 37. – С. 17–31.

40. Конопля В. М. Археологічні пам'ятки Волині (Рожищенський район) / В. М. Конопля, В. Г. Оприск. – Луцьк : МП «Заря», 1991. – 86 с.

41. Коробкова Г. Ф. Палеоэкономические разработки в археологии и экспериментально-трассологические исследования / Г. Ф. Коробкова // *Первобытная археология. Поиски и находки*. – К., 1980. – С. 212–225.

42. Кравцова-Гракова О. А. Степные Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы / О. А. Кравцова-Гракова // *МИА*. – М., 1955. – № 46. – 168 с.

43. Кривальцевич М. Керамика Припятского Полесья в ранний период бронзового века / М. Кривальцевич // *Gyvenvievit in keramikos vaida baltu hemese*. – Vilnius, 1994. – С. 121.

44. Кривальцевіч М. М. Азярное 1 – населішча эпохі бронзы на поўначы Палесся / Кривальцевіч М. М. – Мінск : Ін-т гісторыі

НАН Беларусі, 1999. – Вып. 2. – 108 с. – (серыя «Матэрыялы па археалогіі Беларусі»).

45. *Культура кулястих амфор* / Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki>.

46. Кучінко М. М. Археологічні пам'ятки Волині / М. М. Кучінко, Г. В. Охріменко. – Луцьк : Вид-во ВДУ «Вежа», 1995. – 168 с.

47. Левицький І. Пам'ятки мегалітичної культури на Волині / І. Левицький // Археологія. – 1929. – Т. II. – С. 192–222.

48. Лисенко С. Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи / С. Лисенко // Записки НТШ. – Львів, 2002. – Т. ССXLIV. – С. 153–178.

49. Литвиненко Р. Бабинская культура (многоваликовой керамики): плод массовой фантазии или археологическое явление / Р. Литвиненко // Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. Археология восточноевропейской лесостепи. – Воронеж, 2003. – Вып. 17. – С. 145.

50. Литвиненко Р. Бабинська культура у фокусі археологічних студій С. Н. Братченка (до 70-річчя вченого) / Р. Литвиненко // Археологія. – 2007. – № 3. – С. 116–119.

51. Литвиненко Р. О. До проблеми псаліїв, бойових колісниць і воїнів-колісничих у бабинській культурі / Р. О. Литвиненко // Археологія. – 2005. – № 4. – С. 37–52.

52. Мазурик Ю. Нова поховальна пам'ятка культури кулястих амфор на Волині / Ю. Мазурик, С. Панишко // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – Вып. 1. – С. 129–130.

53. Малеев Ю. Нове поховання культури кулястих амфор на Рівненщині / Ю. Малеев, Б. Прищепя // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – Вып. 1. – С. 123–125.

54. Маркус І. Каменеобробні та кременеобробні майстерні на Західній Волині / І. Маркус, Г. Охріменко // Волинський музей : історія та сучасність. – Луцьк, 2009. – С. 391–397.

55. Маркус І. Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV–II тис. до Р. Х. : навч. посіб. / І. Маркус, Г. Охріменко. – Луцьк : Волинська обл. друкарня, 2010. – 492 с.

56. Михальчишин І. Р. Пам'ятки стжижовської культури на Західній Волині / І. Р. Михальчишин, Г. В. Охріменко, Н. В. Скляренко // Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень. – К. : Шеннік, 2014. – Вип. 9. – С. 142–152.

57. Нариси культури давньої Волині / за заг. ред. Г. Охріменка. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. – 600 с.

58. Никольченко Ю. Работы Ровенского краеведческого музея / Ю. Никольченко, Э. Киян // АО, 1972 г. – М., 1973. – С. 318–319.

59. Островський М. Поховання культури шнурової кераміки поблизу с. Липа Ровенської області / М. Островський // Археологія. – 1971. – Вип 2. – С. 60–64.

60. Отрощенко В. Євразійський степовий «міст» за доби бронзи (III – II тис. до н. е.) / В. Отрощенко // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи. – Київ–Львів, 2009. – С. 17–20.

61. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури) : монографія / Г.В. Охріменко. – 2-е вид., доп. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2004. – 252 с.

62. Охріменко Г. В. Розвиток керамічного виробництва на Волині (археологічний, етнографічний, мистецький аспекти): монографія / Охріменко Г. В., Кучинко М. М., Кубицька Н. В. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2003. – 246 с.

63. Охріменко Г. Нові пам'ятки тишинецько-комарівської культури на Волинському Поліссі / Г. Охріменко, О. Гусаревич // Zmierzch kompleksu trzcinniecko-komarowskiego i sposoby kształtowania się nowej rzeczywistości kulturowej w środkowej i młodszej epoce brązu. – Zamość, 1998. – S. 47–51.

64. Охріменко Г. Особливості стжижовської культури на Волині та Волинському Поліссі / Г. Охріменко, М. Кучинко, Н. Скляренко, І. Шовкович // Олександр Цинкаловський та пра-

історія Волині. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2007. – С. 425–456.

65. Охріменко Г. Пам'ятки стжижовської культури на Волині та Волинському Поліссі / Григорій Охріменко, Наталія Склярєнко, Віталій Ткач // Нариси культури давньої Волині / за заг. ред. Г. Охріменка. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. – С. 404–413.

66. Охріменко Г. Пам'ятки та поховальний обряд стжижовської культури / Г. Охріменко // Археологічна спадщина Яна Фітцке / за заг. ред. Г. Охріменка. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 386–418.

67. Охріменко Г. Стан вивчення пам'яток Стрижівської культури / Г. Охріменко, Н. Кубицька, С. Локайчук // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССLIII. – Праці Археологічної комісії. – Львів, 2007. – С. 278–287.

68. Охріменко Г. Особливості кераміки бабинської культури на Західній Волині / Г. Охріменко // Літопис Волині: Всеукраїнський науковий часопис. – Луцьк : Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2011. – Ч. 9. – С. 49–58.

69. Пелецишин М. А. Енеолітичне поселення Зимне в Західній Волині / М. А. Пелецишин– Тернопіль, 2004. – 160 с.

70. Пелецишин М. Деякі питання історії племен культури шнурової кераміки у межиріччі Горині і Стиру / М. Пелецишин // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – Вип. 1. – С. 160–192.

71. Пелецишин М. До питання про культурологічний процес на початку бронзової доби в межиріччі Західного Бугу і Стиру / М. Пелецишин // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів, 1997. – Вип. VI. – Ч. 1. – С. 62–77.

72. Пелецишин М. Нові пам'ятки культури кулястих амфор у Західній Волині / М. Пелецишин // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів : Логос, 1998. – Вип. VII. – С. 129–139.

73. Пелещишин М. Нові пам'ятники культури шнурової кераміки у верхів'ях Західного Бугу / М. Пелещишин, І. Михальчишин // Археологія. – 1987. – № 59. – С. 90–93.

74. Пелещишин М. Нові поселення стжижівської культури на Волині / М. Пелещишин // Археологія. – К. : Наук. думка, 1971. – № 1. – С. 89–103.

75. Позіховський О. Пам'ятки культури кулястих амфор в околицях Острога / О. Позіховський, К. Бунятян // Археологія. – 2012. – № 2. – С. 54–67.

76. Позіховський О. Дослідження ґрунтового могильника IV–III тис. до н. е. в м. Острого / О. Позіховський, В. Самолюк // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Рівне, 2006. – Вип. 4. – С. 155–158.

77. Попова Т. Б. Бородинский клад. Государственный исторический музей / Т. Б. Попова. – М. : Внешнеторгиздат, [Б. г.] – 20 с.

78. Попова Т. Б. Племена катакомбной культуры : Северное Причерноморье во втором тысячелетии до нашей эры / Т. Б. Попова // Труды Государственного Исторического музея. – М., 1955. – Вып. 24. – 180 с.

79. Приходнюк О. Мегалітична куляста амфора з с. Завовк Хмельницької обл. / О. Приходнюк // Археологія. – К., 1970. – Т. XXIII. – С. 206–207.

80. Прищепя Б. Нові дослідження пам'яток культури кулястих амфор над Стиром і Горинню / Б. Прищепя, В. Ткач // Нариси культури давньої Волині / за ред. Г. Охріменка. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. – С. 218–235.

81. Ремесло епохи неоліта–бронзи на Україні / С. С. Березанская, Е. В. Цвек, В. И. Клочко, С. Н. Ляшко. – К. : Наук. думка, 1994. – 189 с.

82. Романчук О. Пам'ятки доби бронзи в районі Малого Полісся / О. Романчук // Охріменко Г. та ін. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2007. – С. 534–570.

83. Рудий В. Археологічні дослідження НДЛ-81 Львівського університету на Стрийщині в 2000–2001 роках / В. Рудий, В. Касюхнич, Г. Вітвицька // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – Вип. 6. – С. 16–37.

84. Самолюк В. Нові поховальні пам'ятки городоцько-здобницької культури / В. Самолюк // Археологія. – 2009. – № 4. – С. 26–37.

85. Самолюк В. Поселення стжижовської культури на р. Іква на Волині / В. Самолюк // Археологія. – 2007. – № 3. – С. 58–72.

86. Свешников И. К. Городоцко-здобницкая культура / И. К. Свешников // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (Энеолит, бронза и раннее железо) / [Э. А. Балагури и др.]. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 11–38.

87. Свешников И. К. Памятники культуры инуровой керамики у села Здобница (УССР) // КСИА. – 1961. – Вып. 85. – С. 55–65.

88. Свешников И. К. Стжижовская культура / И. К. Свешников // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 68–74.

89. Свешников И. К. Раскопки и разведки в бассейне р. Иквы / И. К. Свешников, В. М. Конопля // Археологические открытия 1976 года. – М., 1977. – С. 370–371.

90. Свешников И. К. Работы Млыновского отряда / И. К. Свешников, В. М. Конопля, М. М. Кучинко // Археологические открытия 1978 года. – М., 1979. – С. 401–402.

91. Свешников И. К. Раскопки и разведки в бассейне р. Иквы / И. К. Свешников, В. М. Конопля // АО 1976 года. – 1977. – С. 370–371.

92. Свешников И. К. Культура шаровидных амфор / И. К. Свешников // Археология СССР. Свод археологический источников. – М. : Наука, 1983. – 86 с.

93. Свешников І. К. Довідник з археології України. Ровенська область / І. К. Свешніков, Ю. М. Нікольченко. – К. : Наук. думка, 1982. – 116 с.

94. Свєшніков І. К. Історія населення Прикарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку I тисячоліття до нашої ери / І. К. Свєшніков. – К. : Наук. думка, 1974. – 207 с.

95. Свєшніков І. К. Пам'ятки культури шнурової кераміки в басейні р. Устя / І. К. Свєшніков // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 1962. – Вип. 4. – С. 44–53.

96. Свєшніков І. Культура кулястих амфор / І. Свєшніков // Археологія Української РСР : у 3-х т. / гол. ред. С. М. Бібіков. – К. : Наук. думка, 1971. – Т. 1. – С. 240–250.

97. Свєшніков І. Мегалітичні поховання на Західному Поділлі / І. Свєшніков. – Львів : Вид-во Львів. історичн. музею, 1957. – 31 с.

98. Свєшніков І. Нові поховання початку бронзової доби на Західній Волині / І. Свєшніков // *Studia archaeologica*. – 1993. – № 1. – С. 23–31.

99. Свєшніков І. Стжижовська культура / І. Свєшніков // Археологія Української РСР. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 297–301.

100. Свєшніков І. К. Пам'ятки культур шнурової кераміки в басейні р. Устя / І. К. Свєшніков // МДАПВ. – 1962. – Вип. 4. – С. 44–53.

101. Свєшніков І. Племена культури кулястих амфор / І. Свєшніков // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщинного ладу) / відп. ред. О. Черниш. – К. : Наук. думка, 1974. – С. 152–158.

102. Свєшніков І. Нове поховання культури кулястих амфор у Ровенській обл. / І. Свєшніков // Археологія. – 1973. – Вип. 11. – С. 63–69.

103. Стародавнє населення Прикарпаття та Волині. – К. : Наук. думка, 1974. – 286 с.

104. Терський В. Поселення культури кулястих амфор у Пересопниці на Волині / В. Терський // Волино-подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С. 131–138.

105. Ткач В. Пам'ятки доби ранньої бронзи в середній течії р. Ікви // Олександр Цинкаловський та праісторія Волині /

під заг. ред. Г. Охріменка. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2007. – С. 571–709.

106. Фітцке Я. Могильник стжижовської культури в Торчині під Луцьком на Волині / Я. Фітцке // *Археологічна спадщина Яна Фітцке*. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 28–36.

107. Шарафутдінова І. М. Орнаментовані сокири молотки з катакомбних поховань на Інгулі / І. М. Шарафутдінова // *Археологія*. – 1980. – Вип. 33. – С. 60–70.

108. Antoniewicz W. Z dziedziny archeologii ziem polskich / W. Antoniewicz // *Światowit*. – 1938. – Т. XVII. – С. 341–422.

109. Banasiewicz E. Badania na cmentarzysku kultury strzyżowskiej w Hrubieszowie-Podgórzu, woj. Zamość, w latach 1983–1986 / E. Banasiewicz // *SA*. – 1990. – Т. 42. – С. 213–226.

110. Bargieł B. Badania nad okresem epoki brązu na Lubelszczyźnie / B. Bargieł // *Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce środkowowschodniej : materiały z konferencji*. – Lublin : Lubelskie Materiały Archeologiczne, 1991. – Т. 6. – С. 104–134.

111. Bargieł B. Nowe groby kultury ceramiki sznurowej i kultury strzyżowskiej ze wschodniej części Wyżyny Lubelskiej / B. Bargieł, A. Kokowski // *SA*. – 1991. – Т. 43. – С. 130–142.

112. Bargieł B. Kultura strzyżowska na Lubelszczyźnie w świetle znalezisk grobowych / B. Bargieł, J. Libera // *На пошану С. С. Бебезанської : зб. наук. праць*. – К. : Шлях, 2005. – С. 197–211.

113. Bunyatyan K. Manifestations of middle Dniepr Culture in the Volynia territory and the issue of ancient routes / K. Bunyatyan, V. Samoluk // *Baltic-Pontic studies*. – 2009. – Vol. 14. – С. 252–268.

114. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego / A. Cynkałowski. – Warszawa, 1961. – 271 s.

115. Fitzke J. Cmentarzysko kultury ceramiki sznurowej w Torczynie, pow. Łuck / J. Fitzke // *Sprawozdania PAU*. – Kraków, 1938. – Т. XLIII. – Z. 1. – С. 25–26.

116. Fitzke J. *Cmentarzysko kultury strzyżowskiej w Torczynie pod Łuckiem na Wołyniu* / J. Fitzke // *Wiadomości Archeologiczne*. – 1975. – S. 53–62.

117. Głosik J. *Kultura strzyżowska* / J. Głosik // *Materiały starożytne*. – Wrocław–Warszawa–Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1968. – T. 11. – S. 7–117.

118. Häslér A. *Die Gräber der Kugelamphorenkultur in Volhynien und Podolien und die Frage ihres Ursprungs* / A. Häslér // *Jahresschr, mitteldeutschen Vorgeschichte*. – Halle (Saale), 1966. – Bd. 50. – S. 115–140.

119. Jażdżewski K. *Grób kultury ceramiki sznurowej z Walentynowa w pow. Łuckim* / K. Jażdżewski // *Z Otchłani Wieków*. – 1937. – R. XII. – S. 24–29.

120. Kadrow S. *Gospodarka i społeczeństwo. Wczesny okres epoki brązu w Małopolsce* / S. Kadrow – Kraków, 1995. – 167 s.

121. Kadrow S. *Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny* / S. Kadrow, J. Machnik // *Prace Komisji Archeologicznej*. – Kraków, 1997. – № 29. – 196 s.

122. Kaiser E. *Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut* / E. Kaiser. – Mainz am Rhein, 2003. – S. 47–80.

123. Kostrzewski J. *Pradzieje Polski* / J. Kostrzewski, W. Chmielewski, K. Jażdżewski. – Wyd. 2. – Wrocław, 1965. – 428 s.

124. Kraskovská L. *Kamenná dýka z Kútov na Slovensku* / L. Kraskovská // *AR*. – Praha, 1955. – T. VII. – № 4. – S. 524–525.

125. Libera J. *Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i zachodniej Ukrainy (od środkowego neolitu do wczesnej epoki żelaza)*. – Lublin : Wyd-wo Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej, 2001. – 237 s.

126. Libera J. 1981, s. 79.

127. Machnik J. *Stosunki kulturowe na przelomie neolitu i epoki brązu w Małopolsce (na tle przemian w Europie środkowej)* / J. Machnik // *Materiały do prahistorii ziem polskich*. – Warszawa, 1967. – T. 3 (1). – S. 47–81.

128. Machnik J. *Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce* / J. Machnik. – Wrocław-Warszawa-Kraków : Ossolineum, 1966. – S. 60–79.

129. Machnikowie A., J. Osada i cmentarzysko z wczesnego okresu epoki brązu na «Górze Klin» w Iwanowicach / A., J. Machnikowie, K. Kaczanowski – Wrocław-Warszawa : Wyd-wo PAN, 1987. – 158 s.

130. Małkowski S. O złożu miedzi rodzimej w Wielkim Mydźku na Wołyniu / S. Małkowski // *Sprawozdania Polskiego Instytutu Geologicznego*. – Warszawa, 1931. – T. VI. – Z. 4. – S. 757–774.

131. Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.) / J.K. Kozłowski, P. Kaczanowski. – Kraków : Fogra, 1998. – T. 1. – 382 s.

132. Niedźwiedź J. Okolice Hrubieszowa w pradziejach i wczesnym średniowieczu / Niedźwiedź J., Koman W. – Hrubieszów, 1998. – S. 44–45.

133. Podkowińska Z. Badania w Strzyżowie, pow. Hrubieszów, woj. Lublin w latach 1935-1937 i 1939 // *AP*. – 1960. – T. 5. – S. 39–80.

134. Polańska M. Badania ratownicze cmentarzysk kultury strzyżowskiej w Hrebennym, woj. zamojskie / M. Polańska // *Archeologia Polski Środkowowschodniej*. – 1998. – T. 3. – S. 78–85.

135. *Pradzieje ziem polskich / pod red. J. Kmiecińskiego*. – Warszawa-Łódź : Wyd-wo PWN, 1989. – T. 1. – Cz. 2. Epoka brązu i początki epoki żelaza. – 433 s.

136. *Prahistoria ziem polskich / pod redakcją W. Hensla*. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk : Wyd-wo PAN, Ossolineum, 1979. – T. II : Neolit. – 453 s.

137. Sulimirski T. *Polska przedhistoryczna* / T. Sulimirski. – Londyn : University, 1957–1959. – Cz. II. – S. 84–257.

138. Sulimirski T. *Corded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians* / T. Sulimirski. – London, 1968. – P. 190–208.

139. Szmyt M. *Between West and East* / M. Szmyt // *Baltic-Pontic Studies: People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europa: 2950-2350 BC*. – Poznań, 1999. – T. 8. – S. 148–167.

140. Szmyt M. Społeczności kultury amfor kulistych w Europie Wschodniej / M. Szmyt // *Od neolityzacji do początków epoki brązu* / red. J. Czebreszuk, M. Krzywałcevič, P. Makarowicz. – Poznań : Wyd. Poznańskie, 2001. – T. 2. – S. 167–192.

141. Taras H. Na przedpolu świata pontyjskiego – osadnictwo kultury strzyżowskiej (2000/1950 1600 przed Chr.) / H. Taras // *Pradzieje południowo-wschodniej Lubelszczyzny*. – Lublin, 2007. – S. 85–94.

142. Taras H. Oddziaływania wschodnioeuropejskie w starszych fazach epoki brązu na społeczności w dorzeczu górnej i środkowej Wisły (ze szczególnym uwzględnieniem Lubelszczyzny) / H. Taras // *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski: Materiały z konferencji, zorganizowanej przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego*. – Łańcut, 2005. – S. 179–195.

143. Wielka Historia Świata / pod. red. J. Śliwy. – Warszawa–Kraków : Fogra, 2005, – T. 2. Stary i nowy świat. – 672 s.

144. Wiślański T. Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej / T. Wiślański / *Polskie Badania Archeologiczne*. – Wrocław : Ossolineum, 1966. – T. 13. – 285 s.

145. Zaręba P. Kultura mierzanowicka, 1998-1999 [Електронний ресурс] / P. Zaręba. – Режим доступу: [/pl.wikipedia.org/wiki/Kultura_mierzanowicka](http://pl.wikipedia.org/wiki/Kultura_mierzanowicka).

с. Рованці, уроч. Гнідавська Гірка,
Луцький р-н Волинської обл.
Початок розкопок, 2010 р.
Фото Г. Охріменка

Додаток А. Матеріали СК на території Волині
та Люблінщини

Додаток Б. Мілітарії південного походження
на території Західної Волині

Додаток В. Поховальні пам'ятки СК
Волині та Полісся

Додаток Г. Поховальні пам'ятки СК
Люблінщини

Додаток Д. Ілюстрації

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Матеріали СК на території Волині та Люблінщини

(опис пам'яток за Є. Глосіком)

Станом на 1962 р. було відомо 34 пункти, де виявлено матеріали СК. Це поселення, поховання, сліди поселень. Окремі місцезнаходження потребують перевірки. Відомі на той час пам'ятки СК Є. Глосік поділив на дві групи. Перша, західна, названа ним люблінська, друга, східна, – волинська [Głosik, 1968, s. 66]. Поділ на дві групи, межею яких є р. Західний Буг, очевидно, умовний. Цілком імовірно, що пам'ятки в басейні р. Луги разом із люблінськими могли становити один культурно-племінний організм. Проте подібне припущення необхідно глибоко вивчити. Опис пам'яток подано у вигляді каталогу з послідовним викладом такої інформації: 1) місцезнаходження; 2) характер пам'ятки (поселення, поховання тощо); 3) локалізація (на мисі, корінному березі, дюні); 4) умови виявлення пам'ятки; 5) історія дослідження; 6) короткий опис матеріалів; 7) місцезнаходження матеріалів; 8) література.

ЛЮБЛІНСЬКА ЗОНА

1. Диніска Нове (пов. Томашув Любельскі). Пункт 1.

Характер пам'ятки: залишки поховань та сліди поселення.

Місцезнаходження: на місці кар'єру, з якого беруть пісок та щебінь, в Динісках Нових.

Дослідження: під час вибирання щебеню та піску в 1953 р. відкрито поховання зі зброєю, знаряддями. Поховання знищені. У 1959 р. консерватор Я. Гурба проводив у цьому місці рятівні дослідження.

Матеріали: Яма (дно) 1, знищена: знайдено 4 крем'яні відщепи, вуглинки; серед випадкових знахідок уламків тонкостінної посудини, з обох боків протертої травою, у тому

числі уламок вінця з потовщенням та відтисками шнура; кілька уламків кременю.

Зберігається: Zakład Archeologii Polski UMCS w Lublinie

Література: Gurba, 1960, s. 211–233; Głosik, 1968, s. 68.

2. Грудек (пов. Грубешів).

Пункт 1а (1с).

Характер пам'ятки: сліди поселення.

Місцезонашування: підвищення (високе) над р. Західний Буг із стрімким пониженням до річки зі сходу, уроч. Городище, або Боцянова Гора. Розкоп закладено в західній частині пам'ятки [Głosik, 1968, рус. 15].

Ситуація: знахідки матеріалів КЛП та СК на поверхні та в орному шарі.

Дослідження: К. Яжджевські, Т. Поклевські в 1952 р.

Матеріали: уламки кераміки, у тому числі зі шнуровим орнаментом.

Зберігається: Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi

Література: Jażdżewski, 1958, s. 284; Poklewski, 1958, s. 287, 322, 323.

Пункт 1б (1с).

Характер пам'ятки: цвинтар з трьох поховань (А); інші знахідки з культурного шару (В).

Місцезонашування: східна частина (b) городища.

Ситуація: поховання виявлені вище від культурного шару КЛП.

Дослідження: Я. Ковальчик, Я. Глосік у 1956–1957 рр.

Матеріали: **Поховання 1 (2).** В ямі рештки молодої жінки та дитини. Скелет випростаний, орієнтація – захід–схід. У похованні знайдено: 1) низьку двовуху амфору (tabl. XII, 3); 2) малу посудину з S-подібним профілем (tabl. XII, 4); 3) кубок зі звуженим дном [Głosik, 1968, tabl. XII, 1]; 4) кістяну шпильку [Głosik, 1968, tabl. XII, 2].

Поховання 2. також в ямі, знайдено скелети чоловіка, жінки та дитини. Чоловік похований на боці в скорченому положенні, без інвентарю. Невідомо, чи поховання належить до СК.

Поховання 3. В ямі знаходився скелет у випростаному положенні, орієнтація: захід-схід. Перемішані кістки хребта, ребер.

Матеріали: 1) струнка амфора; 2) амфора чотиривушка, низька; 3) посудина з яйцеподібним тулубом та накривкою; 4) мала яйцеподібна посудина; 5) кістяний предмет з гачком; 6) кістяний стилет; 7) крем'яний наконечник стріли; 8) велика намистина з мушлі.

Поховання 4 (7). Окреме, випростане. Покійника покладено на животі; орієнтація – схід-захід.

Матеріали: 1) грушоподібна амфора; 2) посудина з кулястим тулубом та циліндричною шийкою; 3) кубок; 4) кістяне шило. Виявлено також фрагменти посуду, у тому числі: 1) уламок посудини з ручкою, прикрашеною відтисками шнура (tabl. XX, 7); 2) частину шийки посудини, оздобленої доокружними відтисками шнура, нижче від яких нанесено прямокутні дрібні штампи. Внутрішній бік шийки покритий сіткою відтисків шнура (tabl. XII, 8); 3) фрагмент верхньої частини посудини з вертикальними відтисками шнура та дрібними відбитками.

Література: [Głosik, 1968, s. 68, 69; Głosik, 1958, s. 382–384; Głosik, 1957, s. 647, 660–663; Głosik, 1959, s. 23–26; Głosik, 1960, s. 81–83; Kowalczyk, 1957, s. 301–303].

Пункт 11 (6).

Характер пам'ятки: сліди поселення.

Місцезнаходження: надзаплавна тераса долини Західного Бугу, розташована на північний захід від городища.

Дослідження: Т. Домбровська, Т. Ліана, А. Узаровіч у 1961 р.

Матеріали: Розкоп А, глибиною 0,2–0,4 м. Виявлено: фрагменти верхньої частини посуду, діаметр вінець 16 см (рис.16: а); фрагмент шийки товстостінної посудини, діаметр вінець 22,5 см (рис.16: b); фрагмент вазоподібної посудини з діаметром отвору 14 см (рис.16: с); уламок широковідкритої посудини з діаметром отвору 22 см (рис. 16: h) (рис. 17: а–j).

Література: Uzarowiczowa, 1964, s.429; [Głosik, 1968, s. 68–71].

3. Городло (пов. Грубешів). Пункт 1.

Характер пам'ятки: сліди поселення.

Зберігається: Zakład Archeologii Polski UMCS w Lublinie

Матеріали не опубліковані.

4. Єзерна (пов. Томашув Любельскі). Пункт 1.

Характер пам'ятки: знахідки, зібрані на дюні.

Місцезнаходження: біля с. Єзерна.

Дослідження: Л. Савіцкі 1948 р.

Матеріали: Кільканадцять фрагментів кераміки СК (tabl. XIV: A 1, 2)

Зберігається: РМА w Warszawie.

Література: Nosek, 1957, s. 254; Podkowińska, 1949, s. 147–149.

5. Краснистав (пов. Томашув Любельскі). Пункт 1.

Характер пам'ятки: знищене поселення.

Місцезнаходження: на території цегельні “Рокój”.

Дослідження: Я. Гурба 1956 р.

Матеріали: Яма 1. Виявлено повністю реконструйовану яйцеподібну посудину з діаметром вінець 15 см (tabl. XII, E 9); малу бочкоподібну посудинку висотою 8 см, діаметр вінець якої 6,5 см, дна – 5 см (tabl. XIII, E 8); а також фрагменти посуду, крем'яних сокир, розтирачі до жорен; кістки тварин: свиней, кози, коня.

Зберігається: PWRN Muzeum Lublina.

Література: Gurba, 1956, s. 112.

6. Кжевіца (пов. Томашув Любельскі). Пункт 1.

Характер пам'ятки: цвинтар, знищений при будівництві дороги. Досліджено одну могилу.

Місцезнаходження: 1,5 км на захід від будівель PGR Krzewice, на лесовому підвищенні біля дороги. Поряд із скелетом людини знаходилися рештки коня.

Дослідження: Я. Гурба в 1959 р.

Матеріали: Поховання 1 в ямі. Скелет випростаний, покладений на правому боці, ліва нога трохи зігнута в коліні. Голова повернута на схід, правою скронею до землі, обличчям на північ. Поховальний інвентар: 1) оздоба, виготовлена з двох частин ікол вепра з отворами на кінцях, довжина її – 10 см, ширина – 1,7 см (tabl. XIII, В 3); 2) кістяне шило (фрагмент) довжиною 6,7 см, діаметром 0,4 см (tabl. XIII, В 4); 3) скребок (tabl. XIII, В 5); 4) чотири наконечники стріл (серцеподібні), довжина яких 2,5 см, 2 см, 1,8 см (tabl. XIII, В 6); 5) мідна сережка у фрагментах – була на лівій скроні.

Зберігається: Muzeum Lublina.

Література: Gurba, 1960, s. 16–18.

7. Раціборовіце (Раціборовіце–Колонія) (пов. Грубешів).

Пункт 1.

Характер пам'ятки: зі знищеного цвинтаря досліджено одне поховання.

Місцезнаходження: з правого боку дороги Хелм – Хрубешів, на невисокому пагорбі над потічком (tabl. XIII, D).

Дослідження: З. Слюсарський 1956 р.

Матеріали: Поховання 1. Скелет знаходився в ямі у випростаній позиції, орієнтація – захід–схід. Супровідний інвентар: 1) струнка двовуха амфора; 2) кілька накладок до пояса (?) з ікол вепра; 3) фрагмент крем'яного серпа (?);

4) три серцеподібні наконечники стріл; 5) кілька намистин з мушель та фаянсу.

Зберігається: відділ археологічний Muzeumu Lubelskiego.

Література: Glosik, 1968, s. 72.

Пункт 2.

Характер пам'ятки: Досліджено 16 поховань та рештки 1 житла.

Матеріали: **Поховання 1.** Випростане поховання в ямі, орієнтація схід-захід.

Супровідний інвентар: 1) амфора двовуха; 2) великий кубок з вухом, прикріпленим до шийки; 3) серпоподібний кинджал; 4) крем'яна сокира, овальна в перетині; 5) провертка; 6) десять фаянсових намистин та кільканадцять з мушель.

Поховання 2. Подвійне поховання в ямі. Скелети випростані, орієнтовані по лінії захід-схід та схід-захід. Знайдено двовуху амфору.

Поховання 3. Випростаний скелет знаходився в ямі. Орієнтація – захід-схід.

Супровідний інвентар: 1) двовуха амфора, багато прикрашена шнуровим орнаментом; 2) кубок; 3) фрагменти браслета (з міді?); 4) кільканадцять фаянсових намистин овальної форми.

Поховання 4. Випростаний скелет знаходився в ямі. Орієнтація – захід-схід.

Супровідний інвентар: бочкоподібна посудинка з трьома гудзками під вінцем.

Поховання 5. В ямі знаходилися перемішані кістки, да-рунків не виявлено.

Поховання 6. В ямі виявлено випростаний скелет по лінії захід-схід.

Супровідний інвентар: 1) струнка двовуха амфора; 2) широковідкрита яйцеподібна посудина; 3) три прямокутні на-

кладки до пояса з отворами; 4) три фрагменти мідних дротиків завбільшки з голку [Głosik, 1968, s. 72–74].

Поховання 7. Аналогічне до поховання 6.

Супровідний інвентар: амфора з двома вухами та кулястим тулубом, пишно прикрашена шнуром; 2) яйцеподібна посудина, оздоблена на шийці відтисками шнура; 3) п'ять накладок до пояса з отворами (з кістки та рогу); 4) вісім крем'яних наконечників стріл; 5) фрагмент провертки; 6) уламок ножа; 7) плоска крем'яна сокирка, прямокутна, з вузьким обухом; 8) серп; 9) кам'яна чотирибічна сокира з довгим вістря, подібна до п'ятибічної; 10) три браслети, округлі в перетині, мідна сережка; 11) кільканадцять намистин з фаянсу та мушлі.

Поховання 8. Аналогічне до двох попередніх поховань.

Супровідний інвентар: 1) струнка двовуха амфора, оздоблена хвилястими та вертикальними відтисками шнура; 2) кубок, пишно прикрашений відтисками шнура; 3) низький черпак з видовженим вухом, вся поверхня якого покрита шнуровим орнаментом; 4) крем'яна сокира, лінзоподібна в перетині, зі шліфованим лезом; 5) три знаряддя на крем'яних пластинах; 6) чотири наконечники до стріл, один із них серцеподібний.

Поховання 9. Аналогічне до трьох попередніх поховань, орієнтація – схід–захід, безінвентарне.

Поховання 10. Аналогічне до попереднього.

Супровідний інвентар: 1) грушоподібна амфора з малими вушками по краю вінець; 2) мала амфора з кулястим тулубом; 3) крем'яний серпоподібний ніж; 4) дві овальні фаянсові намистини.

Поховання 11. Аналогічне до попереднього. Виявлено яйцеподібну посудину з S-подібним профілем.

Поховання 12. В ямі були дрібні кістки.

Супровідний інвентар: 1) мала широковідкрита чарка з двома вушками зверху; 2) велика трапецієподібна миска;

3) крем'яний відщеп; 4) чотири фаянсові намистини та чотири намистини з мушель.

Поховання 13. В ямі були дрібні кістки. Виявлено двовуху амфору кулястої форми з циліндричною шийкою, оздоблену відтисками шнура.

Поховання 14. Аналогічне похованням 10, 11 та іншим. Виявлено двовуху амфору з яйцеподібним тулубом, прикрашену шнуровим орнаментом у верхній частині (запозичення від МК, ККА ?)

Поховання 15. Окреме поховання в ямі, зорієнтоване по лінії захід-схід.

Супровідний інвентар: 1) серпоподібний ніж (?); 2) серцеподібний наконечник стріли; 3) скребок; 4) дві мідні сережки; 5) дві овальні фаянсові намистини.

Поховання 16. Аналогічне до попереднього.

Супровідний інвентар: 1) струнка двовуха амфора, оздоблена відтисками шнура; 2) бочкоподібна посудинка з трьома гудзками під краєм вінець; 3) глиняне прясло; 4) дві фаянсові намистинки (як сплюснені кульки) [Głosik, 1968, s. 73–74].

Зберігається: Люблінський музей (відділ археології).

Література: Głosik, 1957, s. 662.

8. Рогалін (нов. Грубешів).

Пункт I.

Характер пам'ятки: сліди поселення.

Місцезнаходження: за 150 м від корита Західного Бугу на пагорбі – посередині між луками.

Дослідження: К. Куца, Є. Глосіка в 1961 р., розвідка.

Матеріали: фрагмент вінця яйцеподібної посудини, оздобленої шнуровими лініями (tabl. XIII, С, 7). Діаметр вінець – 12 см.

Пункт II (В). Випадкові знахідки СК над Західним Бугом поблизу пункту № 1.

Поверхневі збори Я. Гурби 1961 р.

9. Скоморохи Мале (пов. Грубешів). Пункт 1.

Характер пам'ятки: цвинтар, на якому досліджено чотири поховання (раніше аматорами розкопано п'ять).

Місцезнаходження: на одному з найвищих пагорбів, що мають назву Могили, поблизу р. Волиця.

Матеріали: **Поховання 1.** В кам'яній обставі, окреме безінвентарне поховання. Збереглися лише рештки черепа. Орієнтація – захід–схід.

Поховання 2. Парне поховання в кам'яній обставі. Скелети у випростаному та сидячому положенні, орієновані головами в напрямку захід–схід, схід–захід.

Супровідний інвентар: 1) два разки намиста з мушлі та фаянсу біля одного скелета (tabl. XIII, F, 12); 2) кілька окремих прикрас з мушлі (tabl. XIII, F, 13); 3) крем'яний серцеподібний наконечник стріли. Останні знахідки були поблизу іншого скелета.

Поховання 3. Скелет частково обставлений камінням. Окреме поховання. Орієнтація – схід–захід. Знайдено намистину з мушлі.

Поховання 4. Скелет обставлений камінням. Одиночне поховання. Орієнтація – схід–захід.

Супровідний інвентар: 1) два амулети з ікол вепра (tabl. XIII, F, 10), один із них з отвором; 2) три серцеподібні наконечники стріл (tabl. XIII, F, 11), два пошкоджені, виготовлені з сірого кременю з білими крапинками; 3) дві мідні серезки; 4) кілька намистин з мушель та фаянсу (tabl. XIII, F, 14).

Зберігається: археологічний відділ Muzeum Lubelskiego.

Література: Ślusarski, 1956, s. 97–100.

10. Стжижув (Strzyżów) (пов. Грубешів). Пункт 1.

Характер пам'ятки: скупчення поселень з похованнями людей і тварин в їхніх межах.

Місцезнаходження: на значній площі лесової тераси (рис. 20), що підноситься над долиною р. Західний Буг, на схід від цукрозаводу.

Ситуація: Багатошарова пам'ятка. Культурний шар СК виявляється в глибшій частині, а окремі знахідки – на поверхні.

Дослідження: широкомасштабні роботи проводилися на різних ділянках пам'ятки, що має близько 300 м довжини. Центральну частину поселення досліджувала З. Подковінська в 1935–1939 рр. У західному та східному секторах розкопки проводив Є. Глосік у 1961 р. Крім того, тут відбувалися інші рятівні дослідження у верхніх ділянках західної частини пам'ятки (D) (рис. 20).

Матеріали: Опубліковані частково в «Materiały Starożytne» 1961 р. (Т. VII).

1. Яма 7 (30). Яйцеподібна посудина з короткою потовщеною шийкою, прикрашена доокружними відтисками шнура та короткими вертикальними відтисками (рис. 21). Діаметр вінець – 13,5 см, тулуба – 17,2 см, дна – 9,5 см, висота – 17,5 см.

У розкопах на глибині 0,2–0,6 м виявлено численні уламки яйцеподібних та вазоподібних посудин, прикрашених відтисками шнура. В частині поселення (B), яка досліджувалася 1961 року, відкрито 10 ям, а також два скупчення кераміки та мушель (рис. 23) [Głosik, 1968, s. 76–78].

Яма 1 (31) подібна до видовженого прямокутника, помітна була на глибині 85–90 см, вкопана в материк, звужувалася до дна (на глибині 1,8 м). В її заповненні виявлено кераміку, кістяні вироби (рис. 24), у тому числі вабик, шпильку, амулет, лощило (?) з отвором, частину шила, наконечник стріли, кістки тварин (серед них: корови – 27, свині – 10, вівці/кози, коня). Знайдено також уламки печини. Поряд із ямою були фрагменти посуду [Głosik, 1968, s. 77–79], не включено, від житла, розташованого поруч, або в яке входила яма.

Яма 2 (32). Діаметр – 1,2 м. Помічено на глибині 0,85 м. Заглиблювалася на 0,5 м (в материк на 0,35 м), звужувалася при дні. В ній були уламки посудин, кістяні шило та проколка, 29 кісток, у т. ч. корови – 22, свині – 5, вівці/кози – 2 [Głosik, 1968, s. 79–80].

Яма 3 (33). Округла у верхній частині, діаметр – 1 м. Читалася на глибині 0,5 м. В заповненні – вуглинки дров, кераміка. Глибина – 0,35–0,4 м. У ній знайдено уламки посуду, кістяна пластина з отвором (7 см довжини), кістяне шило довжиною 14,5 см, проколку, вістря (9,8 см довжини), 32 кістки, зокрема: корови – 19, свині – 5, вівці/кози – 4. Поряд з ямою також була кераміка [Głosik, 1968, s. 81–82].

Яма 4 (34). Має в плані форму кола діаметром 1,2 м. З'явилася на глибині 0,65 м. Заглиблена на 0,45 м. Дно плоске. В ній були великі уламки посуду СК, два кістяних шила, з них одне довжиною 6 см, інше – 5,8 см (обламане), кістки вівці/кози (4), корови (8).

Яма 5 (35) овальної форми, розмірами – 1,4х1,8 м. Виявлено на глибині 0,45 см. На дні мала розміри 70х80 см, тобто була підпрямокутною. Глибина її 0,8 м. На дні знайдено уламки верхньої частини посудин різної величини з діаметрами отворів 23, 14, 20 см, кістяну шпильку з широкою голівкою (10,8 см), плоску крем'яну сокирку (довжина – 7,8 см, ширина – 4 см, товщина – 1,3 см) [Głosik, 1968, s. 82–83].

Яма 6 (36) круглої форми, діаметром 0,8 м. Виявлено на глибині 0,8 м. Заглиблювалася в материк на 35 см. В ній знайдено великі фрагменти посудин діаметром 20, 26 см, кістяну проколку (3 см довжиною), кістки корови (11), свині (3), вівці/кози (1), вепра (1), близько 100 риб'ячих лусок родини корошових [Głosik, 1968, s. 83].

Яма 7 (37). Виявлено на глибині 0,85 м. Невеликих розмірів, слабо читалася. В ній були верхні частини вазоподібних та яйцеподібної посудини (діаметрами 18, 19, 14 см),

кістяний наконечник стріли (довжиною 4 см), уламок кістяного шила, з двох боків загострена (можливо, ретушер) кістяна проколка довжиною 8 см.

Яма 8 (38). Помічено в матеріку на глибині 2 м. Діаметр – приблизно 1,2 м. В заповненні виявлено кераміку, в тому числі верхні частини посудин яйцеподібної, бочкоподібної форми, діаметрами 24, 20, 12 та 9 см зі слідами протирання на поверхні, досконало виготовлена кістяна шпилька з дводільною голівкою та отвором (8 см довжини), дві кістяні проколки (одна з них має 8 см довжини, інша – 10,3 см), фрагмент підвіски з ікла кабана, підтрикутний наконечник списа з виділеним черенком (довжиною 15 см та шириною 3,8 см).

Яма 9 (39) мала овальну форму, розміри – 2,5х3,5 м. Зафіксована на глибині 0,85 м. Глибина її – 1,7 м (або 2,8 м від поверхні землі). В ній знайдено уламки верхніх частин S-подібної, широковідкритої посудин, кістяна проколка, уламок долота з кістки довжиною 6 см, кістяне шило довжиною 8 см, уламок шпильки з наміченим отвором, уламки 2 доліт, один із них з лінією орнаменту, фрагмент добре вигладженого прясла (діаметр – 5,6 см, товщина – 2,3 см), уламок серпа (ножа), цілий крем'яний серп (ніж) довжиною 12 см, шириною 3,2 см, товщиною 1,2 см. Зібрано 36 фрагментів різних кісток тварин: корови (10), свині (7), вівці/кози (15), вепра (1), а також 50 стулок перловиці, вуглинки дров [Głosik, 1968, s. 85–87].

Яма 10 (40) круглої форми, діаметром 3,3 м. Читалася на глибині 0,45 м, заглиблена до 0,45 см. В ній були уламки кількох посудин з діаметрами вінець 12, 20,5 см, два амулети з ікол вепра (довжиною 9,3 та 8,3 см), лощило (8 х 12 см), уламок шила, ріжуче знаряддя з кременю (5 см довжини), 42 кістки: корови (21), свині (15), вівці/кози (4), коня (2).

У скупченні А (на глибині 1,1 м) виявлено велику кількість стулок перловиць, уламки двох посудин – вазоподібної та яйцеподібної форми.

Скупчення В було рештками відкритого вогнища (печина, вуглинка), воно відкрите на глибині 1 м. Поряд знайдено уламки посудин різної розміру й форми. Ймовірно, це були рештки житлових споруд. Подібні скупчення матеріалів СК відкрито й на інших ділянках [Głosik, 1968, s. 86–88].

У розкопі С (5х5 м) виявлено яму 11 (41) на глибині 0,4 м. На глибині 0,85 м вона набрала овальної форми діаметром 1,2 м. Дно заглиблене від поверхні землі на 1,6 м. В ній були фрагменти верхніх частин шести посудин, переважно коричневого кольору (діаметрами 18 см, 20 см) з прогладженою або злегка протертою поверхнею із зовнішнього боку. В тісті є домішка жорстви. Крім цього, знайдено кістяне шило довжиною 10,5 см та кістяну проколку, 48 фрагментів кісток, зокрема корови (29), свині (5), вівці/кози (11), оленя (2), гусей (1).

У розкопі D у 1961 р. відкрито ямне поховання (?) 1 (42), дуже пошкоджене. В ямі були уламки великої посудини діаметром 17, 4 см та інші знахідки.

На поверхні поселення зібрано ножі, скребки, уламки наконечників списів, пластини зі слідами обробки, серпоподібні «pilki» – серпи.

У *похованні 1 (5)*, за інформацією З. Подковінської, знайдено рештки великої дитини, що лежала на лівому боці з підігнутими ногами на дні великої ями під кістками та мушлями.

Поховання 2 (8). Поховання малої дитини, яка лежала на лівому боці із зігнутими ногами. На грудях було більше 20 кістяних біконічних намистин.

Поховання 3 (9). Похований дорослий чоловік. Скелет знаходився на дні великої ями на правому боці, головою на північ, ноги випростані. Біля нього знайдено великий крем'яний кинджал, скребок на пластині, свердло, 6 наконечників стріл.

Поховання 4 (17). Скелет знайдено в сидячій позі, без інвентарю.

Література: Głosik, 1968, s. 88–90; Gardawski. Mater. Staroż., 1959, t. V, s. 118–119; Głosik, Mater. Staroż., 1961, t. VII, s. 111–163; Głosik, 1959, s. 187–191; Głosik, 1961; Podkowińska, 1961, s. 39–80.

11. Уханє (пов. Грубешів).

Характер пам'ятки: сліди поселення.

Місцезнаходження: на території села.

Матеріали: В ямі 1 знайдено цілу посудину овальної форми з двома вухами, прикрашену у верхній частині відтисками шнура.

Зберігається: Перед Другою світовою війною була в музеї Любомирських у Львові.

Література: Sulimirski T. Polska przedhistoryczna. – Londyn, 1957–1959. – Cz. II. – S. 234. – Fig. 57.

12. Вербковіце–Которув (пов. Грубешів). Пункт 1.

Характер пам'ятки: випадкові знахідки.

Місцезнаходження: на пагорбі біля мосту між селами Которув та Маліце.

Дослідження: Т. Пьонткі-Домбровської, Т. Ліани 1960 р.

Матеріали: верхня частина широковідкритої посудини овальної форми, діаметр вінець – 18 см.

Зберігається: РМА у Варшаві.

Література: Dąbrowska-Piętka T., Liana T. Wiad. Arch. – 1962. – T. XXVIII. – S.142.

13. Волайовіце (пов. Грубешів).

Пункт 1.

Характер пам'ятки: поселення (?).

Місцезнаходження: на узвишші (пагорбі) біля торфовищ в Колонії-Волайовіце.

Дослідження: А. Жуковської-Узарович (в 1962 р.) та Є. Глосіка.

Матеріали: Випадкові знахідки з культурного шару. На глибині 0,2–0,8 м – уламки посуду різних розмірів, у тому числі кілька виробів з діаметром вінець 18 см.

Література: Uzarowiczowa, 1964, s. 398, 399; Głosik, 1968, s. 91.

Пункт 2.

Характер пам'ятки: поселення.

Місцезнаходження: Ймовірно, із західного боку с. Волавівце.

Дослідження: Я. Ковальчик та Є. Глосік у 1956, 1962 рр.

Матеріали: з ями (?) 1 походить вазоподібна посудина з чотирма вухами. Діаметр вінець – 25 см, дна – 16 см, висота – 24 см. Крім того, А. Слабчинським зібрано біля села кераміку, крем'яні знаряддя, у тому числі серп, довжиною 12 см, чотирибічну сокирку (довжина – 4,5 см, товщина – 1,8 см, ширина – 2,8 см).

Зберігається: РМА у Варшаві.

Література: Głosik, 1957, s. 662; Głosik, 1968, s. 92; Gardawski, Rajewski, 1956, s. 104–111; Głosik, 1960, s. 406.

14. Зосін (пов. Грубешів). Пункт 1.

Характер пам'ятки: випадкові знахідки.

Місцезнаходження: на полях с. Зосін, біля мосту через р. Західний Буг на невеликому підвищенні.

Дослідження та матеріали: У 1961 р. Є. Глосіком зібрано кераміку ВЛК, КЛП, шнурової кераміки, СК.

Зберігається: РМА у Варшаві.

Література: Głosik, 1968, s. 94.

ВОЛИНЬ ТА ВОЛИНСЬКЕ ПОЛІССЯ**15. с. Черників Володимир-Волинського району Волинської області.****Пункт 1.**

Характер пам'ятки: цвинтар; поховання, знищені під час оранки в 30-ті роки ХХ ст.

Місцезнаходження: на полі поблизу р. Західний Буг, навпроти розкопок у Стжижові. Тут виявлено також матеріали ВЛК.

Матеріали: Поховання 1 (пошкоджене). Знайдено амфору (?) діаметром 22 см, кубок, звужений біля вінець (діаметр верху – 8,5 см, дна – 4,5 см, висота – 8 см), прикрашений горизонтальними відтисками шнура на шийці.

З інших поховань збереглися верхні частини посудин. Матеріали передані археологічній експедиції, яка працювала у Стжижові.

Зберігається: РМА у Варшаві.

Література: Głosik, 1962, s. 132; Podkowińska, 1960, s. 76, 77; Археологічні пам'ятки, 1982, с. 56.

16. с. Чудви Костопільського району Рівненської області. Пункт 1.

Характер пам'ятки: Сліди поселення на дюні.

Місцезнаходження: в долині р. Горинь на терасі лівого берега на південь від села.

Матеріали: Знайдено багато крем'яних виробів, кераміки, що концентрувалися в семи скупченнях. Кераміка СК відзначається невеликими розмірами: діаметри вінець – 12, 14, 16 см.

Дослідження: І. Шойер-Савицької 1926 р.

Зберігається: РМА у Варшаві.

Література: Głosik, 1968, s. 94–95; Pasternak, 1937, s. 256; I. Sawicka, 1927, s. 208; Cynkałowski, 1961, s. 42, 46, 64; Głosik, 1962, s. 132.

17. с. Городок Рівненського району Рівненської області.

Пункт І.

Характер пам'ятки: Залишки поселення.

Матеріали: Більшість зібраних матеріалів загинула під час війни. Збереглася амфора з двома вухами. Висота її – 26,8 см, діаметр дна – 12,8 см, вінець – 10,4 см.

Дослідження: проводив, ймовірно, Я. Фітцке.

Зберігається: Рівненський краєзнавчий музей, Інв. номер 3539/105.

Пункт II (?).

Матеріали: різні фрагменти СК.

Зберігається: РМА у Варшаві.

Література: Свешніков, 1962, с. 52; Synkałowski, 1961, s. 42; Głosik, 1962, s. 135, 136.

18. с. Гридки Ковельського району Волинської області.

Пункт 1.

Характер пам'ятки: Сліди поселення. Випадкові знахідки.

Місцезнаходження: Дюна при дорозі з Секуня до Гридок на схід від села.

Матеріали: зібрано кераміку ВЛК, КЛП, СК. Знайдено заготовку крем'яної сокири.

Дослідження: О. Цинкаловський 1934 р.

Зберігається: РМА у Варшаві.

Література: Głosik, 1968, s. 98; Synkałowski, 1961, s. 42; Głosik, 1962, s. 137, 138; Археологічні пам'ятки, 1982, с. 56, 57.

19. с. Ізів Володимир-Волинського району Волинської області.

Характер пам'ятки: Випадкові знахідки.

Місцезнаходження: Підвищення над р. Західний Буг.

Матеріали: О. Цинкаловський 1934 р. зібрав кераміку КЛП, СК.

Література: Synkałowski, 1961, s. 42; Głosik, 1962, s. 137, 138; Археологічні пам'ятки ..., 1982, с. 56.

20. с. Костянець Дубенського району Рівненської області.

Пункт 1. Урочище Лиственичина.

Характер пам'ятки: Сліди поселення.

Місцезнаходження: за 1 км на південний схід від с. Костянець.

Матеріали: Зібрано матеріали СК на поселенні ТК. Знайдено кілька уламків овальної та вазоподібної посудин.

Дослідження: І. Свешніков у 1947 р.

Зберігається: в Інституті українознавства ім. Крип'якевича НАН України у Львові

Література: Głosik, 1962, s. 142-143; Свешников, 1952, с. 131.

21. с. Кречів Іваничівського району Волинської області.

Характер пам'ятки: залишки поселення та поховання.

Місцезнаходження: велике підвищення на березі Західного Бугу за 100 м від русла річки та за 1,6 км на північний схід від с. Кречів – навпроти костелу в Крилові.

Матеріали: Зібрано 11 фрагментів посуду СК, у тому числі вінець. На підвищенні був розкопаний курган (?), з якого походять: верхня частина овальної посудини, п'ятибічна кам'яна сокира довжиною 11,7 см, товщиною 4 см, шириною 4,5 см, діаметр отвору – 1,8 см,

Дослідження: О. Цинкаловський 1933 р.

Література: Głosik, 1962, s. 144-145; Археологічні пам'ятки ..., 1982, с. 52.

22. с. Лежниця Іваничівського району Волинської області. Урочище Чуб.

Характер пам'ятки: сліди поселення.

Місцезнаходження: велике підвищення над Західним Бугом. Берег тут обривистий, поряд протікає струмок. На схід від цього місця розташоване с. Лежниця.

Матеріали: Зібрано матеріали КЛП, ТК. Знайдено три фрагменти кераміки СК.

Дослідження: О. Цинкаловський у 1933–1934 рр.

Зберігається: РМА у Варшаві.

Література: Synkałowski, 1961, s. 43; Głosik, 1962, s. 147–148, tabl. IX:3–4; Археологічні пам'ятки ..., 1982, с. 52; Sulimirski, 1968. р.158; Пелецишин, 1966, с.146; Свешніков, 1974, с.120 (карта).

23. с. Литовеж Іваничівського району Волинської області.

Характер пам'ятки: сліди поселення.

Матеріали: Фрагмент верхньої частини посудини з S-подібним профілем (діаметр вінець – 12 см), уламок підциліндричного вінця, діаметром 12,5 см.

Дослідження: Розвідки О. Цинкаловського у 1933 р.

Зберігається: РМА у Варшаві.

Література: Synkałowski, 1961, s. 43; Археологічні пам'ятки, 1982, с. 52.

24. с. Млинська Володимир-Волинського району Волинської області. Пункт 1.

Характер пам'ятки: випадкові знахідки.

Матеріали: На дюні О. Цинкаловським у 1934 р. проведено збори матеріалів. Знайдено великі фрагменти верхніх частин посудин (діаметри вінець – 18 см, 16 см), плоске прясло з пролощеною поверхнею, діаметром 4 см, товщиною 1,5 см; десять знарядь та відходів виробництва, у тому числі ніж довжиною 13 см, шириною 3,2 см.

Дослідження: Розвідки О. Цинкаловського 1934 р.

Зберігається: РМА у Варшаві.

Література: Głosik, 1968, s. 99; Materiały starożytne, 1968, t. 11, s. 99; Свешніков, 1974, с. 120.

25. с. Новосілки Володимир-Волинського району Волинської області. Пункт 1.

Характер пам'ятки: сліди поселення.

Місцезнаходження: дорога з Новосілок до Хотешова.

Матеріали: О. Цинкаловським у 1934 р. підібрані фрагменти посуду СК.

Література: Głosik, 1962, s. 160; Głosik, 1968, s. 101.

26. с. Ставок Луцького району Волинської області. Урочище Вигаданка.

Характер пам'ятки: поселення з похованнями.

Місцезнаходження: мис висотою до 15 м на правому березі Стиру, розташований на захід від дороги Дубно–Луцьк та за 1,5 км від села. З південно-західного боку протікає потічок. Поселення виявлене за 1,5 км на захід від неіснуючого нині с. Ставок.

Пам'ятка одношарова – СК. Культурний шар знаходиться на глибині 1,8–2,35 м від поверхні. Розкопками 1955 р. відкрито овальну землянку та господарську яму. У 1971 р. відкрили п'ять господарських ям. Пам'ятка знищена кар'єрними роботами цегельного заводу.

Матеріали: Під час розкопок досліджено два поховання. У 1955 р. виявлено рештки дорослого чоловіка, що лежав на правому боці (скорчено), головою на схід. Біля нього були уламки посуду, фрагмент пластилини, крем'яний ніж.

У похованні, відкритому в 1971 р., кістяк лежав на спині із зігнутими ногами, головою на захід. Поряд знайдено кістяну проколку, крем'яний ніж, вістря списа, наконечник стріли, фрагмент амфори.

Матеріали зберігаються: Інститут українознавства НАН України.

Дослідження: Розвідка Ю. Захарука 1952 р., розкопки Ю. Захарука 1955 р. (128 м²) та І. Свешнікова 1971 р. (150 м²).

Література: Захарук, 1961, с. 22–41; Захарук, 1957, с. 39; *Materiały starożytne*, 1962, t. 8, s. 11; *Materiały starożytne*, 1968, t. 11, s. 100, rys.12, tab. XII, A; Sulimirski, 1968, p. 168; Свешніков, 1974, с. 121, 127.

27. Торчин Луцького району Волинської області.

Пункт 1.

Характер пам'ятки: цвинтар, що складався з 19 поховань, досліджених Я. Фітцке в 1937 р.

Література: Fitzke, 1938, s.26, 27.

28. с. Тур Ратнівського району Волинської області.

Пункт 1.

Характер пам'ятки: випадкові знахідки на дюні.

Матеріали: підібрано фрагмент верхньої частини стрункої посудини.

Дослідження: Е. Рюгле в 1935 р. (Розвідкою Г. Охріменка у 2003 р. виявлено кераміку СК (кілька фрагментів) на південно-західному березі озера Тур).

Зберігається: РМА у Варшаві, Волинський краєзнавчий музей.

Література: Głosik, 1962, s. 168, 169.

29. с. Усичі (хутір Валентинів) Луцького району Волинської області. Пункт 1.

Характер пам'ятки: поховання (цвинтар), виявлене під час земляних робіт у 1937 р.

Матеріали: Поховання 1. Скелет було вміщено в яму. Знайдено посудину овальної форми з двома вухами. Верхня частина прикрашена гусеничним орнаментом у вигляді

ді з'єднаних півкіл. Другий виріб – з циліндричною шийкою, оздобленою горизонтальними відтисками шнура. Виявлено також миску з двома вушками, верхня частина якої прикрашена горизонтальними та вертикальними відтисками шнура, укладеними в чотирикутники.

Дослідження: Я. Фітцке в 1937 р.

Зберігається: Дві посудини у Волинському краєзнавчому музеї.

Література: Fitzke, 1937, s. 9; Sulimirski, 1957–1959, s. 235, рис. 58.

30. м. Володимир-Волинський Волинської області.

Пункт 1.

Характер пам'ятки: сліди поселення

Місцезнаходження: поблизу міста, південно-східна частина над р. Луга.

Матеріали: О. Цинкаловським знайдено верхню частину посудини діаметром 18 см. Там само у 90-х роках XX ст. знайдено дві амфори.

Зберігається: РМА у Варшаві, музей м. Володимир-Волинський.

Література: Głosik, 1962, s. 170.

31. с. Вишків Луцького району Волинської області.

Пункт 1.

Характер пам'ятки: сліди поселення.

Місцезнаходження: Підвищення на правому березі Стиру обабіч дороги з Луцька.

Матеріали: Зібрані К. Пшемиським у 1928 р. на поверхні та в обриві берега.

Зберігається: РМА у Варшаві.

Література: Głosik, 1962, s. 171, 172, tabl. XXVIII:3, 5, 8; Археологічні пам'ятки, 1982, с. 55; Materiały Starożytne, 1962, t. 8, s. 171; ZOW, 1936, XI, z.12.

32. с. Забороль Рівненського району Рівненської області.

Пункт 1.

Характер пам'ятки: сліди поселення

Місцезнаходження: пагорб (курган?) на полях над Горинню.

Матеріали: СК та інші, зібрані М. Барановським у 1934 р.

Пункт 2.

Характер пам'ятки: поховання в лісі

Матеріали: знайдено уламок кераміки СК.

Зберігається: РМА у Варшаві.

Література: Głosik, 1962, s. 172, 173; Głosik, 1968, s. 101.

33. с. Здовбиця Здолбунівського району Рівненської області.

Пункт 1.

Характер пам'ятки: сліди поселення поблизу села

Матеріали: зібрані Є. Новіцьким у 1925 р. Серед них уламки вазоподібної посудини (діаметр вінець – 14 см), біконічне глиняне прясельце діаметром 3,5 см, товщиною 2 см.

Зберігаються: РМА у Варшаві.

Література: Głosik, 1962, s. 176, tabl. XXXII: 4.

Пункт 2.

Характер пам'ятки: сліди поселення на території колгоспу.

Матеріали: у землянці ГЗК знайдено посудину СК. Поряд були поховання ГЗК у кам'яних скринях.

Дослідження: І. Свешніков у 1957–1958 рр.

Зберігається: РМА у Варшаві.

Література: Свешников, 1961, с. 55, рис. 20, 18.

34. с. Зимно Володимир-Волинського району Волинської області.

Пункт 1.

Характер пам'ятки: сліди поселення.

Місцезнаходження: північно-західна окраїна села (?).

Матеріали: Знайдено маленьку посудину бочкоподібної форми (діаметр вінець – 7,2 см, тулуба – 7,3 см, дна – 6 см, висота – 5,8 см), прикрашену відтисками шнура, наколами.

Дослідження: О. Цинкаловський у 1934 р.

Література: Сынгаловски, 1961, s. 45, 46; Głosik, 1962, s. 177, tabl. XXX: 2; Głosik, 1957, s. 647.

35. с. Диків Рівненського району Рівненської області.

Місцезнаходження: підвищення на правому березі р. Стубла.

Дослідження: збори К. Пшемиського в 1937 р.

Зберігалися: в музеї Волинського Товариства Приятелів Наук у Луцьку

Література: Fitzke, 1937.

36. с. Оленів (?) (пов. Луцьк).

Місцезнаходження: на лівому березі Стиру.

Матеріали: Збори С. Стемпковського в 1939 р. включали кераміку, крем'яні, кам'яні знаряддя.

37. с. Старий Мильськ Здолбунівського району Рівненської області.

Матеріали: зібрано кераміку КЛП, СК.

Дослідження: нотатки Т. Сулімірського.

Література: Głosik, 1968, s. 101, 102.

38. с. Яструбичі Радехівського району Львівської області.

Характер пам'ятки: поселення.

Місцезнаходження: за 2 км на південний схід від села, на піщаній дюні серед болота, в урочищі Біла Гора.

Дослідження: розвідки учнів школи с. Новий Витків під керівництвом Симферовської у 1962 р.

Література: Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині, 1982, с. 51; Свешніков, 1974, с. 120 (карта); Свешніков, 1976, с. 68.

39. с. Вільхове (колишнє Ульвівок) Сокальського району Львівської області.

Характер пам'ятки: поселення.

Місцезнаходження: в урочищі За Гумном поблизу села.

Дослідження: розкопки Т. Сулімирського у 1930 р.

Матеріали зберігаються: Львівський історичний музей.

Література: Brik, 1930, s. 91-92; Synkałowski, 1961, s. 45; Sulimirski, 1968, p. 160; Свешніков, 1971, рис. 83; Свешніков, 1976, с. 72-73.

40. с. Ромош Сокальського району Львівської області.

Характер пам'ятки: поселення

Місцезнаходження: на правому березі Західного Бугу в урочищі Димниця, поблизу села.

Дослідження: В. Барана 1954 р., І. Свешнікова 1966 р., В. Ауліха 1967 р.

Матеріали зберігаються: Інститут українознавства НАН України.

Література: Свешніков, 1974, с. 121; Свешніков, 1976, с. 75.

41. с. Скоморохи Сокальського району Львівської області.

Характер пам'ятки: ґрунтове поховання, знищене оранкою. З нього походить мідна сокира та прикраси з міді. Матеріали втрачені.

Література: ZOW, 1951, t.20, s. 67; Свешніков, 1976, с. 75.

42. с. Новосілки Горохівського району Волинської області.

Характеристика пам'ятки: поселення.

Місцезнаходження: на окраїні села, поблизу дороги до Хотячева.

Дослідження: розвідка О. Цинкаловського 1934 р.

Матеріали зберігаються: РАМ у Варшаві.

Література: Materiały Starożytne, 1962, t. 8, s. 159.

43. с. Коршів Луцького району Волинської області.

Характер пам'ятки: поселення.

Місцезнаходження: нижні шари городища переважно давньої Русі.

Дослідження: розкопки З. Карпінської у 1934–1936 рр., Я. Фітцке 1937 р., З. Леського 1938 р.

Література: ZOW, 1936, t. XI, z. 12, s.161; Leski, 1938, s. 22, 23, Свешніков, 1974, с. 120 (карта).

44. смт. Торчин Луцького району Волинської області.

Характер пам'ятки: поселення

Місцезнаходження: на східній окраїні селища, на лівому підвищеному березі р. Сарни, обабіч дороги до Луцька.

Дослідження: у 1965 р. М. Пелешишиним розкопано 180 м² площі. Виявлено овальну землянку та дві господарські ями. Площа поселення: 70х259 м.

Література: Пелешишин, 1971, с. 98–104; Свешніков, 1971, с. 297; Свешніков, 1974, с. 124; Археологічні пам'ятки, 1982, с. 55.

45. Луцьк-Гнідава Луцького району Волинської області.

Місцезнаходження: на високому лівому березі р. Стир в урочищі Гнідавська Гірка (територія с. Рованці).

Характер пам'ятки: групове (родинне?) поховання.

Дослідження: М.Матвієйка 1967 р. Виявлено поховання п'яти осіб: чоловіка, жінки, трьох дітей. Біля них були супровідні дарунки: амфора, миска, крем'яний серп, ніж, прикраси з черепашки, кісток тварин.

Література: Свешніков, 1974, с. 127; Археологічні пам'ятки ..., 1982, с. 55.

46. с. Сьомаки Луцького району Волинської області.

Характер пам'ятки: поховання (грунтове).

Дослідження: У 1938 р. біля (або на території) села виявлене поховання. В ньому знайдено два великі скроневі кільця у формі листка.

Матеріали зберігаються: Одне скроневе кільце у Львівському історичному музеї.

Література: Свешніков, 1971, с. 124, рис. 49; Археологічні пам'ятки ..., 1982, с. 52; Свешников, 1961, с. 55.

Таблица А.1

[illegible]

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
5.	с. Ничогівка, уроч. Землянки, Маневидський район Волинська обл.			+												великий горщик	коричн.	+	+					+			
6.	с. Ничогівка, Маневидський район Волинська обл.		+														сіро- коричн.				+						
7.	с. Ничогівка, Маневидський район Волинська обл.		+														зовні коричн.	+	+		+	+					
8.	с. Ничогівка, Маневидський район Волинська обл.											+				миска	темно- коричн.	+	+		+			+			
9.	с. Ничогівка, Маневидський район Волинська обл.			+								+				велик. горщ.		+	+		+						
10.	с. Ничогівка, Маневидський район Волинська обл.						+		+			+				миска	корич.	+	+		+	+					
11.	с. Ничогівка, Маневидський район Волинська обл.												+		валик	неве- ликий горщ.	корич. зовн., темн. зсеред.	+	+		+	+					
12.	с. Ничогівка, Маневидський район Волинська обл.						+			+						миска		+	+		-	+					
13.	с. Ничогівка, Маневидський район Волинська обл.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-		верх S-по- дібн. посуд.	срібн. се- ред. темн.	+	+		+	+					
14.	с. Ничогівка, Маневидський район Волинська обл.	-	-	-	-								+			яйце- подіб. посуд.	темн. корич., в серед.										

Продовження таб. А.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
15.	с. Ничогівка, уроч. Землянки, Маневидький район Волинська обл.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-		велик. миска	корич. тепл. в серед.	+	+		-						
16.	с. Ничогівка, Маневидький район Волинська обл.					+										3 S-по- дібн. посуд.		+	+		+						
17.	с. Ничогівка, Маневидький район Волинська обл.												+		ангоб	велик. горщ.	зовні коричн., в серед. темний	+	+		+						
18.	с. Ничогівка, Маневидький район Волинська обл.												+			миска ?		+	+		+						
19.	с. Ничогівка, Маневидький район Волинська обл.												+			миска ?	темно-коричн., в серед. темн.	+	+			+					
20.	с. Ничогівка, Маневидький район Волинська обл.												+	в		проф. овал.	світл.- сірий.	+	+								
21.	с. Ничогівка, Маневидький район Волинська обл.		+							+			+	в		амфори 9-14 см	світло- коричн.	+	+					+			
22.	с. Ничогівка, Маневидький район Волинська обл.				+					+			+	в		горщ.	корич.	+	+					+			
23.	с. Ничогівка, Маневидький район Волинська обл.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	в		амфори, горщик	світло- коричн.	+	+		-	-	-	+	-		
24.	с. Осова, уроч. За Корчі, Костопільський район Рівненська обл.												+	в		велик. миска	коричн.	+	+								

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	
25.	с. Осова, уроч. За Корчі, Костопільський район Рівненська обл.												+	в		горщ. з ручк.		+	+									
26.	с. Осова, уроч. За Корчі, Костопільський район Рівненська обл.							+		+	+			бічн.			корич.	+				+						
27.	с. Осова, уроч. За Корчі, Костопільський район Рівненська обл.							+		+				бічн.			корич.	+				+						
28.	с. Осова, уроч. За Корчі, Костопільський район Рівненська обл.	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	бічн.			корич.	+				+						
29.	с. Осова, уроч. За Корчі, Костопільський район Рівненська обл.	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	бічн.	-	+	корич.	+				+						
30.	с. Осова, уроч. За Корчі, Костопільський район Рівненська обл.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	бічн.	-	+	корич.	+				+						
31.	с. Осова, уроч. За Корчі, Костопільський район Рівненська обл.							+			+			дно			корич.	+				+						
32.	с. Осова, уроч. За Корчі, Костопільський район Рівненська обл.																											
33	с. Осова, уроч. За Корчі, Костопільський район Рівненська обл.																											
34.	с. Осова, уроч. За Корчі, Костопільський район Рівненська обл.																											

Продовження табл. А.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
35.	с. Осова, уроч. За Корчі, Костопільський район Рівненська обл.																										
36.	с. Осова, уроч. За Корчі, Костопільський район Рівненська обл.																										
37.	с. Осова, уроч. За Корчі, Костопільський район Рівненська обл.																										
38.	с. Осова, уроч. За Корчі, Костопільський район Рівненська обл.																										
39.	с. Осова, уроч. За Корчі, Костопільський район Рівненська обл.																										
40.	с. Осова, уроч. За Корчі, Костопільський район Рівненська обл.																										
41.	с. Осова, уроч. За Корчі, Костопільський район Рівненська обл.																										
42.	с. Осова, уроч. За Корчі, Костопільський район Рівненська обл.																										
43.	с. Осова, уроч. За Корчі, Костопільський район Рівненська обл.																										
44.	с. Осова, уроч. Криничка, Костопільський район Рівненська обл.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	рівна повер.	горщ. d - 16 см	корич. темн.	+					+				

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
45.	с. Осова, уроч. Кри- ничка, Костопільський район Рівненська обл.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		рівна повер.	горщ. d - 14 см	корич. темн.	+			+						
46.	с. Осова, уроч. Кри- ничка, Костопільський район Рівненська обл.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-			рівна повер.	кубок d - 10 см	корич. темн.	+			+						
47.	с. Осова, уроч. За Кор- чі, Костопільський ра- йон Рівненська обл.		+												рівна повер.	амфо- ра	корич. темн.				+						
48.	с. Осова, уроч. За Кор- чі, Костопільський ра- йон Рівненська обл.		+												рівна повер.	горщ. d - 16 см	корич. темн.				-	-	-	-	-	-	
49.	с. Осова, уроч. За Кор- чі, Костопільський ра- йон Рівненська обл.			+											рівна повер.	горщ. d - 14 см	корич. темн.	+			-	-	-	-	-	-	
50.	с. Осова, уроч. За Кор- чі, Костопільський ра- йон Рівненська обл.									+					нерів. повер.	кубок d - 10 см	корич. темн.	+					+				
51.	с. Осова, уроч. За Кор- чі, Костопільський ра- йон Рівненська обл.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	нерів. повер.	кубок d - 10 см	корич. темн.	+					+				
52.	с. Осова, уроч. За Кор- чі, Костопільський ра- йон Рівненська обл.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	рівна повер.	амф. d - 14 см	корич. темн.	+					+				
53.	с. Осова, уроч. За Кор- чі, Костопільський ра- йон Рівненська обл.								+						рівна повер.	амфо- ра ?	корич. темн.	+			-	-	-	-	-	-	
54.	с. Осова, уроч. Кри- ничка, Костопільський район Рівненська обл.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		рівна повер.	амфо- ра ?	корич. темн.	+					+				

Продовження табл. А.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	
55.	с. Гораймівка, Маневицький район Волинська обл.			+								+			нерів. повер.	горщ. d - 18 см	коричневий та темний	+					+					
56.	с. Гораймівка, Маневицький район Волинська обл.									+					рівна повер.	горщ. d - 20 см		+			-	-	-	-	-	-		
57.	с. Гораймівка, Маневицький район Волинська обл.									+					вали- копо- дібн. вист.	горщ. d - 18 см		+				+						
58.	с. Гораймівка, Маневицький район Волинська обл.									+					рівна поверхня	велик. горщ. ?		+			-	-	-	-	-	-		
59.	с. Гораймівка, Маневицький район Волинська обл.									+				горщик		+					+							
60.	с. Гораймівка, Маневицький район Волинська обл.									+						+					+							
61.	с. Гораймівка, Маневицький район Волинська обл.									+								+			+							
62.	с. Гораймівка, Маневицький район Волинська обл.									+								+			+							
63.	с. Гораймівка, Маневицький район Волинська обл.									+								+			+							
64.	с. Гораймівка, Маневицький район Волинська обл.									+										+			+					

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28			
65.	с. Гораймівка, Маневидький район Волинська обл.									+					рівна поверхня	горщик	коричневий та темний	+				+								
66.	с. Гораймівка, Маневидький район Волинська обл.									+									+											
67.	с. Гораймівка, Маневидький район Волинська обл.																			+				+						
68.	с. Гораймівка, Маневидький район Волинська обл.													+	реберчаст. поверхня	амф. d - 12 см	коричневий	+				-	-	-	-	-	-	-		
69.	с. Гораймівка, Маневидький район Волинська обл.														миска d - 16 см	+					-	-	-	-	-	-	-	-		
70.	с. Гораймівка, Маневидький район Волинська обл.														кубок d - 14 см	+					+									
71.	с. Осова, уроч. Віжка, Костопільський район Рівненська обл.														гор- щик	+														
72.	с. Мала Осниця, уроч. Оболонь, Костопільський район Рівненська обл.														горщ. d - 21 см	+			+	-	-	-	-	-	-	-	-	-		
73.	с. Коник, Зарічненський район Рівненська обл.															кубок d - 10 см		+			+									

Завершення табл. А.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	
74.	с. Кони́к, Зарі́ченський район Рівненська обл.									+					рівна поверхня	горщ. d - 18 см	коричневий				+							
75.	с. Кони́к, Зарі́ченський район Рівненська обл.									+						гор- щик ?		+										
76.	с. Кони́к, Зарі́ченський район Рівненська обл.															амф. d - 12 см		+				-	-	-	-	-	-	-
77.	с. Мала Осни́ця, уроч. Обо́лонь, Косто́пільський район Рівненська обл.													+		горщ. d - 18 см		+	+			-	-	-	-	-	-	-
78.	смт Клева́нь, уроч. Ване́лья, Рівненська обл.															горщ. d - 21 см				+			-	-	-	-	-	-

ДОДАТОК Б

Мілітарії південного походження на території Західної Волині

У середній та пізній періоди доби бронзи на теренах Західної Волині та Волинського Полісся фіксуються південні впливи, можливо, незначна інфільтрація населення, проникнення виробів. Тобто окреслені терени мали досить віддалені контакти з Балканами, Подунав'ям, Закарпаттям, Причорномор'ям. Прикладів таких зв'язків не є аж так багато, але за ними може приховуватися важлива інформація та науково вагомий зміст.

В. Ключко та О. Косько звернули увагу на значну кількість кам'яних сокир причорноморського (переважно каткомбної культури) виробництва або місцевих, виготовлених за їхнім зразком, на території Вінничини, Волині, зокрема біля Луцька, а також на Холмщині та Повісленні (Польща). Цікаво, що до інгулецького та донецького типу бойових сокир віднесені вироби, виявлені біля Луцька, сіл Несвіч Луцького р-ну, Піски Горохівського р-ну, Лудин Володимир-Волинського р-ну, Старий Загорів Локачинського р-ну [Kłoczko, Koško, 2009, s. 285, рис. 12, рис. 13, рис. 16]. Також подібні знахідки походять з Любомльського р-ну, де, крім характерних сокир південного типу, виявлено «цитринові» булави [Маркус, Охріменко, 2010, с. 362, рис. 3.76]. Безперечно, терени південної Волині, в тому числі Дубенського, Острозького, Здолбунівського та інших районів, теж багаті на подібні артефакти (рис. Д. 53).

Варто зауважити, що окремі кам'яні сокири середньонаддніпровської культури пізнішого етапу, імовірно, внаслідок взаємодії з ямним та каткомбним середовищем в розлеглій зоні лісостепу мають подібні риси зі зброєю близького бою припонтійських номадів [Телегин, Круц, 1980, с. 178, рис. 1]. Наявність цих артефактів, напевне, свід-

чить про мілітаризованість припонтійського населення, а також далекосяжні впливи (інфільтрації), переміщення окремих номадичних груп, ідей, виробів на північний захід – аж до Балтії. Одним із результатів проникнення каткомбного населення на Волинь можна вважати появу тут приблизно у 2000 р. до н. е. стжижовської культури. Широка зона між Балтією та Припонтидою стала ареною взаємодії праєвропейських та праазійських впливів.

У публікації І. Свешнікова «Серпентиновый топор в коллекции Львовского исторического музея» йдеться про кам'яну бойову сокиру явно не місцевого походження [Свешников, 1952, с. 126–131]. Це видно і за формою виробу, і за матеріалом, з якого він виготовлений. Походить сокира, як пише автор, з Волинської або Рівненської області. Знайдена вона в довоєнний період. Довжина її 13,6 см. Максимальна ширина провуха 4,8 см. Діаметр отвору – 2,4 см та 2,1 см – з боку руків'я отвір був більшим. Сокиру можна віднести до довгообушного або п'ятибічного типу. В перетині обух овальний, діаметрами 3,8 см та 3,3 см. Нижня, лезова частина предмета має навскіс відточені грані. Лезова та обушна частини злегка опущені донизу, і весь бічний профіль має вигнутість.

І. Свешніков як аналогії наводить сокиру з Бородинського скарбу, імовірно, багатоваликової (бабинської) культури, де в таких предметах озброєння вигин трапляється часто. Цікаво, що з боків леза на виробі є «тонкі хвилеподібні борозеночки», аналогії яким знайти важко. Робочий край леза злегка вигнутий, а верхній край звужений. Поверхня відполірована досить старанно. На кафедрі мінералогії Львівського університету встановлено, що сокира зроблена з серпентину (посилання на W. Antoniewicz, *Archeologia Polski*, Warszawa, 1928). Подібність до цього виробу автор знаходить у нефритовій сокирі, виявленій біля с. Тайгул Маріупольського р-ну [Свешников, 1952, с. 128–131]. А вона,

своєю чергою, подібна до бронзового виробу з поховання, відкритого на території цегельного заводу поблизу с. Коритне колишнього Козинського р-ну (нині Радивилівського р-ну) Рівненської обл. Сокира також має злегка вигнуту форму. Такої ж форми зброю виявили в 1903 р. у похованні (курган 29) в с. Яцківці Липовецького повіту Київської губернії (нині Липовецький р-н Вінницької обл.). Виготовлена вона з темного каменю. Зверху на цій сокирі є поздовжнє ребро. І. Свешніков слушно зауважує, що подібні предмети трапляються на Північному Кавказі, в Причорномор'ї, а на Волині такі сокири є імпортом [Свешніков, 1952, с. 129]. Серпентинову та інші згадані сокири цього типу дослідник датував пізньою добою бронзи і схильний був пов'язувати з комарівською культурою. На нашу думку, такі імпорти могли з'явитися тут завдяки культурі багатоваликової кераміки або катакомбній.

До причорноморських виробів (імовірно, катакомбної культури) належить і сокира, знайдена на полі в с. Доросині Рожищенського р-ну Волинської обл. Вона середніх розмірів (15 см), виготовлена з базальту, але з білими плямами. Має видовжену обушкову частину, більш тонку і коротшу лезову та розширені округлі виступи навколо отвору. Подібного типу вироби відомі в Припонтійській зоні, в Середньому Подніпров'ї [Клочко, Ричков, 1989, с. 62, рис. 2]. Так, В. Клочко, М. Ричков описують поховання в с. Вільшана Городищенського р-ну Черкаської обл. (кург. № 1), де знайдено однотипну сокиру ромбоподібної форми довжиною 14 см (ширина біля отвору – 6 см). Камінь, з якого вона виготовлена, темного кольору [Клочко, Ричков, 1989, с. 62, рис. 2]. Подібний виріб знайдено в похованні біля с. Дурдине [Григор'єв, 1997, с. 41, рис. 1]. Такі предмети озброєння зібрані були М. С. Бранденбургом поблизу Канева (знаходяться в Ермітажі). Аналогічного типу сокира трапилася в насипі кургану № 2 біля с. Журавлиха Ставищанського р-ну Київської обл. [Григор'єв, 1997, с. 41].

Підсилення припонтійського впливу на Волині відбувалося і завдяки бабинській культурі, артефакти котрої найбільше зафіксовані на берегах Ікви. Зокрема, на території с. Коблин Млинівського р ну Рівненської обл. знайдено кам'яну сокиру темного кольору, котра також, імовірно, південного походження. Вона видовжено-клиноподібної форми. В цьому місці відомі матеріали багатоваликів, стжижовської, межановицької культур. За кілька метрів від місця знахідки під час будівництва приватного будинку виявлено поховання доби бронзи з металевими прикрасами.

На території згаданої Вінниччини, за даними В. Клочка та О. Коська, знайдено, як мінімум, 5 сокир катакомбної культури. Напевне, наявні вони і на Тернопільщині. І це не випадково – ареал поширення або культурного впливу катакомбної культурно-історичної спільності, зокрема інгульської культури, охоплював і північний захід від ойкумени цієї культури (необхідне вивчення музейних колекцій для з'ясування шляхів проникнень).

Слід ще раз звернути увагу, що на Волині у ХХ–ХVI (ХV) ст. до н. е. існувала СК як поєднання прониклих сюди груп КК та місцевого населення (межановицької, городоцько-здовбицької, найпізніших носіїв культури кулястих амфор, культури шнурової кераміки). Основним чинником формування СК була харківсько-воронезька група, що входила до катакомбної спільності. Таким чином, цей етнокультурний симбіоз, у якому все ж домінував припонтійський етнічний субстрат, був на Волині форпостом катакомбної КІС, а терени Вінниччини і сусідніх земель (Хмельницької, Тернопільської та ін. областей) могли відігравати роль важливої контактної зони. Тобто не йдеться просто про шляхи між Балтією і Припонтидою, а й про значний територіально-етнічний масив СК, який охоплював східну частину Люблінщини, значну частину Волині – від Західного Бугу до р. Горинь, кілька районів Волинського По-

лісся: Костопільський, Маневицький, Ківерцівський, Рівненський (хоча і на Волині, і на Поліссі поселення і хутори утворювали не суцільні масиви заселення, а були в окремих місцях різної щільності).

Поодинокі фрагменти посуду СК трапляються в Любомльському, Ратнівському р-нах Волинського Полісся – в місці впадіння Случі в Горинь, і навіть на землях південної Білорусі. З цих територій відомі також «цитринові» булави та кам'яні сокири припонтієського типу (рис. Д.53; рис. Д.54).

У XV ст. до н. е. в Північно-Західному Причорномор'ї із занепадом культури багатоваликів кераміки, або бабинської, з'являється високорозвинута сабатинівська культура. В її складанні брали участь, імовірно, крім КБК, носії культури Монтеру (як припускають, балканської культури протофракійського походження). Посуд цієї людності мав дворучні чаші, кубки з петельчастими ручками, наліпами. Він дещо подібний до керамічних виробів культури Ноуа. До речі, в культурах Ноуа та в сабатинівській подібні кістяні знаряддя праці, вістря стріл, псалії. У лісостеповому Подніпров'ї сусідами сабатинівців була згадана культура Ноуа (теж, імовірно, належала до протофракійського етносу). Тісні зв'язки цих культур, їх етнографічно подібні риси дають змогу археологам говорити про історичну культурну спільність Кослоджень–Ноуа–сабатинівська. В той же час у сабатинівській культурі вбачають пізню західну ланку розвитку зрубної культури східного походження, яка теж брала участь у формуванні сабатинівської [Давня історія України, 1997, с. 418; Березанская..., 1986, с. 83-103].

За узагальненими даними інтернет-ресурсу «Україна – історія великого народу», сабатинівське населення в період розквіту було досить чисельне (XIV–XII ст. до н. е.), ареал його поширення – Північне Причорномор'я. Житла споруджувалися на кам'яному фундаменті, інколи з кам'яними

стінами, відоме вуличне розміщення будівель. Ця людність досягла також значних успіхів у металовиробництві з використанням трансильванської, донецької міді, мала зв'язки з т. зв. інгуло-красномаяцьким осередком металообробки. Виготовляли кельти, серпи, ножі, кинджали, мечі з листо-подібним клинком, вістря списів [Шарафутдинова, 1982, с. 148, рис. 59]. Добробут забезпечувався розвинутим скотарством (ВРХ, ДРХ, коні, свині, собаки) та землеробством (виросщували ячмінь, пшеницю, просо, горох).

Існує гіпотеза, що частина сабатинівського населення в кінці XIII–XII ст. до н. е. брала участь у навалі «народів моря» на східне Середземномор'я, разом із групами комарівської культури з Південно-Західної Волині, а також, можливо, культури Ноуа. З цього приводу Л. Залізняк, спираючись на статтю В. Ключка [Ключко, 1990, с. 10-17], пише: «Маємо всі підстави твердити, що в дорійській навалі на Грецію, Малу Азію та інші райони Середземномор'я брали участь племена сабатинівської культури Північного Причорномор'я [Залізняк, 1994, с. 110] (рис. 5:1).

У 1998 році під час розкопок неолітичного поселення Голишів II в Луцькому р-ні на правому березі р. Чорногузки (правої допливи Стиру) було знайдено два артефакти, віднесені помилково автором дослідження до матеріалів дунайської культури. Перший з них – кам'яний абразив із заглибленням з одного боку для виправлення древків стріл. Інший – кістяний тригранний наконечник стріли з отвором для насадження на древко. Це, ймовірно, типові вироби катакомбної або сабатинівської культур Північного Причорномор'я [Охріменко, 2009, с. 125, рис. 28: 19]. У 1937 році під час розкопок в с. Городок поблизу Луцька Я. Фітцке виявив пошкоджену посудину зі звуженою нижньою частиною, яка за формою подібна до окремих виробів сабатинівської культури [Fitzke, 2009, s. 126, рис. 8].

Упродовж останніх 15-ти років у Горохівському, Ківерцівському, Луцькому та інших районах «чорні археологи» за допомогою металодетекторів знайшли близько 10 коротких мечів і кинджалів сабатинівського та білогрудівського типів. Вони невеликих розмірів, мають обабічно загострений клинок лавролисткої форми, посередині поздовжнє ребро, рівний черенок для насадження на ручку.

Як подано на мапі І. Свешнікова (1966 р.), зандрову зону Полісся у XVIII (XVII?) – X ст. до н. е. обживали носії тшинецької (східнотшинецької, за С. Березанською) культури, Волині – комарівської [Swiesznikow, 1966, s. 46]. Були, звичайно, взаємопроникнення, різноманітні зв'язки. Загалом, з таким поділом ареалів можна наразі погодитися.

Все вище сказане дає певне уявлення про південно-західних сусідів населення комарівської культури Волині, про яку (разом із тшинецькою) дослідники пишуть, що вона (тшинецько-комарівська культурно-історична спільність) перебувала тоді в стані стагнації – нібито спостерігався застійний характер історичного процесу, пов'язаний з відсутністю будь-яких переміщень та припливу нового населення [Давня історія України, 1997, с. 422]. Наскільки це відповідає дійсності, сказати важко.

Спираючись на зібрані в останні десятиліття дані, можна з впевненістю сказати, що тшинецько-комарівське населення в XV–XII ст. до н. е. на Західній Волині було досить значним – короточасних та довгочасних поселень виявляється все більше (понад 150 пам'яток). Напевно, мав місце своєрідний демографічний бум, пов'язаний з кліматичним оптимумом того часу. На зміну йому приходить прохолодніший, посушливий період [Давня історія України, 1997, с. 419], який, імовірно, супроводжувався занепадом тшинецько-комарівської КІС. Проте розвиток Волині в XV–XII ст. до н. е. був поступальним: про сформовану місцеву еліту свідчать багаті поховання, численні знахідки бронзових виробів (місцевих та імпортованих), напр., в Іванні Дубен-

ського р-ну Рівненської обл. [Makarowicz, 2008, s. 333–352; Makarowicz, 2010, s. 314–315]. Обмін бурштином та іншими товарами є цьому підтвердженням [Гордіївський могильник, 2011].

Бронзові предмети озброєння курганных поховань в с. Івання належать до виробів віддаленого імпорту. Це кинджал, сокира. Тут, в уроч. Могилки, приблизно за 0,5 км від краю правого берега Ікви знаходилося чотири кургани; всі, ймовірно, тшинецько-комарівської культури. Три зруйновано колгоспною технікою, а четвертий досліджено І. Свешніковим у 1966 р. Насип кургану був досить великим – 25 м діаметром та 1,6 м висоти. На рештках вогнища лежали кістяки трьох жінок, в однієї з них на руках та ногах були бронзові браслети, на грудях велика шпилька. В центрі могили – в ямі, обкладеній деревом, виявлено перепалені кістки двох людей – чоловіка та жінки, а поряд бронзовий кинджал, вістря стріли (яке могло бути причиною смерті чоловіка) та прикраси – браслет, шпилька, золота сережка та посуд [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 48].

До унікальних, багатих поховань доби пізньої бронзи належить також досліджений В. Самолюком курган поблизу іншої важливої річки – Горині, в межах Малого Полісся біля Нетішина [Березанська, Гошко, Самолюк, 2004, с. 111–124]. Там, зокрема, знайдено рідкісний бронзовий наконечник списа з розширенням в нижній частині пером з прямими лезами. Його «втулка на кінці різко розширюється, утворюючи манжет. Та частина, яка проходить уздовж пера, має з обох боків по ребру, що надає їй в цьому місці ромбоподібного перетину. На втулці є два наскрізні отвори [Березанська, Гошко, Самолюк, 2004, с. 114]. Загальна довжина наконечника – 25 см, а пера – 19,2 см. Максимальна ширина пера – 7 см. Подібної зброї в ареалі тшинецько-комарівської культури досі не знаходили. Абсолютна аналогія йому відома в румунському скарбі Одайле-Подаре, який датують XIV–III ст. до н. е. (за D. Serbenescu, G. Trohani).

Безперечно, це унікальні поховання військової знаті високого рангу, а рідкісні предмети озброєння свідчать про досить віддалені торгові зв'язки цього пункту, як обмінної факторії.

Отже, доба бронзи як останній та переддержавний етап первісності характеризується значними етнічними переміщеннями. З заходу Центральної Європи на схід, у т.ч. на Волинь, проникають племена різних археологічних культур: шнурової кераміки (серед них середньодніпровська), кулястих амфор, лійчастого посуду, межановицької, тшинецької, лужицької. З півдня прибувають невеликі групи трипільської людності, в середній період доби бронзи – каткомбного населення (можливо, XXIII–XXII ст. до н. е.), приблизно тоді ж носії городоцько-здовбицької, пізніше – бабинської, комарівської культур та Ноуа. Міграції, різновекторні переміщення не могли не впливати на мілітарність соціумів, стабільність геополітичної ситуації. Зазначені процеси відбувалися з ініціативи родоплемінних еліт – військових та духовних вождів. Все це супроводжувалося появою значної кількості різноманітного озброєння (виготовленого з бронзи, кременю, каменю), зокрема на теренах Західної Волині.

Розвиток економіки (землеробства, скотарства, ремесел, особливо металургії, кременярства, виробництва кам'яних сокир) стимулював ближні та віддалені міжетнічні зв'язки, обмін виробами, сировиною. Керівництво господарчим поступом також здійснювалося місцевими осередками влади. Виникають культурно-військово-господарчі центри (Kruk, Miliskauskas). До таких гіпотетично можна віднести пункти поблизу сучасних Нетішина, Острога, Городка (неподалік м. Рівного), Дубна, Луцька та ін.

Література

1. Березанская С. С. Культуры эпохи бронзы на территории Украины: монография / С. С. Березанская, В. В. Отрощенко, Н. Н. Чередниченко, И. Н. Шарафутдинова. – К. : Наук. думка, 1986. – 166 с.
2. Березанська С. С. Колективне поховання тишинецької культури на р. Горинь / С. С. Березанська, Т. Ю. Гошко, В. О. Самолук // Археологія. – 2004. – № 1. – С. 111-124.
3. Гордійський могильник / за ред. В. І. Клочка. – Вінниця, 2011. – 288 с.
4. Григор'єв В. П. Роботи лівобережного загону черкаської лісостепової археологічної експедиції // Археологічні дослідження в Україні 1993 року: зб. наук. праць. – К., 1997. – С. 41-43.
5. Давня історія України : в 3 т. / [ред. кол.: П. П. Толочко та ін.]. – К. : Наук. думка, 1997. – Т. 1. – 559 с.
6. Залізник Л. Л. Нариси стародавньої історії України / Л. Л. Залізник. – К. : Абрис, 1994. – 256 с.
7. Клочко В. І. «Народи моря» та північне Причорномор'я / В. І. Клочко // Археологія. – 1990. – № 1. – С. 10-17.
8. Клочко В. Нові поховання катакомбної культури в Середньому Подніпров'ї / В. Клочко, М. Ричков // Археологія. – 1989. – № 3. – С. 60-65.
9. Маркус І. Озброєння та знаряддя праці населення Західної Волині IV–II тис. до Р. Х. / І. Маркус, Г. Охріменко – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. – 492 с.
10. Охріменко Г. В. Кам'яна доба на території Північно-Західної України (XII–III тис. до н. е.): монографія / Г. В. Охріменко. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2009. – 520 с.
11. Сवेशников И. К. Серпентиновый топор в коллекции Львовского исторического музея / И. К. Сवेशников // КСИМК. – 1952. – Вып. 43. – С. 126-131.
12. Сवेशніков І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України. Ровенська область / І. К. Сवेशніков, Ю. М. Нікольченко. – К. : Наук. думка, 1982. – 116 с.

13. Телегин Д. Я. Остатки могильника среднеднепровской культуры у с. Любеча на Днепре / Д. Я. Телегин, В. А. Круц // *Советская археология*. – 1970. – № 4. – С. 178–180.

14. Шарафутдинова И. Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы: монография / И. Н. Шарафутдинова. – К. : Наук. думка, 1982. – 160 с.

15. Fitzke J. Z Wołynia 1936–1939: Fragmenty spuścizny piśmienniczej / zebr. i oprac. A. Gaczol, W. Kowalów. – Biały Dunajec–Ostróg, 2009. – 308 s.

16. Kłochko V. Społeczności kultur ceramiki sznurowej i stepu nadczarnomorskiego (jamowej oraz katakombowej) w systemie organizacji szlaków bałtycko-pontyjskiego międzymorza V. Kłochko, A. Koško // *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV–I tys. Przed Chr.* / red. M. Ignaczak, A. Koško, M. Szmyt. – Poznań : Wyd-wo Poznańskie, 2011. – S. 259–284.

17. Kłochko V., *The societies of corded ware cultures and those of Black sea steppes (yamnaya and catacomb grave cultures) in the route network between the Baltic and Black seas* / V. Kłochko, A. Koško // *Baltic-Pontic Studies*. – 2009. – Vol. 14. – S. 269–301.

18. Makarowicz P. Elitarne pochówki z kurhanu komarowskiego w Ivanju na Wołyniu – zarys możliwości interpretacyjnych / P. Makarowicz // *Na pograniczu światów. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Koško w 60. rocznicę urodzin*. – Poznań : Wyd-wo Poznańskie, 2008. – S. 333–352.

19. Makarowicz P. Trzciniecki krąg kulturowy – wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy: monografie / P. Makarowicz. – Poznań : Wyd-wo Poznańskie, 2010. – T. 3. – 446 s.

20. Swiesznikow I. *Kultura komarowska* / I. Swiesznikow // *AP*. – 1966. – T. XII. – № 1. – S. 39–107.

ДОДАТОК В

Поховальні пам'ятки СК Волині та Волинського Полісся

Поховальних пам'яток доби бронзи на Західній Волині та Західноволинському Поліссі відомо не так багато. Досліджено ще менше, а особливо з курганными насипами. Переважна більшість курганів належить до періоду Київської Русі, інші датуються другою половиною III тис. – II тис. до н. е. Розкопувалися курганні насипи в різні роки і не завжди мають докладний опис. На високому науковому рівні давні могили досліджувалися І. Свешніковим, С. Березанською, І. Винокуром, Ю. Нікольченком, В. Самолюком, О. Позіховським.

Несподіваним відкриттям було виявлення на Волині, крім округлих, кількох видовжених курганів. Кургани овальної форми раніше були відомі лише в Причорномор'ї. Наведемо приклади деяких з них:

1. За 1,5 км на північ від с. *Жорнів*, в уроч. *Рудка*, в 1970 р. І. Свешніковим розкопано курган СК. Насип його мав форму овалу, розмірами 11,0х19,0 м та 4,03 м висоти. У ньому знаходилося поховання чоловіка та жінки. Жіночий кістяк скорчений. Поряд з ним відкрито яму з рештками, ймовірно, тризни та жертвоприношенням собаки. Жіночі прикраси складалися з мідних сережок та намиста, уламків кістяного музичного інструмента типу сопілки Пана. Чоловічий кістяк був обпалений, біля нього стояла керамічна посудина та лежала кістяна «бляха-пряжка». На праву руку одягнута мідний браслет. Матеріали передано до Рівненського краєзнавчого музею. Звіт зберігався в Інституті суспільних наук АН УРСР [Свешников, 1971, с. 241–242; Свешников, Нікольченко, 1982, с. 46–47]. На нашу думку, це поховання належить до бабинської культури, тому що біля чоловічого скелета лежала пряжка БК, а череп жінки мав видовжену форму внаслідок навмисної деформації, притаманної коцівникам, зокрема Поволжя.

2. с. Молодова Третья. В уроч. Романцівка на городах селян знаходився курган ГЗК, розмірами 16,0х20,0 м та висотою 0,8 м. В ямах «любителів» виявлено 2 людські кістяки (обоє в скорченому положенні). Біля одного був горщик, крем'яний ніж, кам'яна сокира (розкопки вчителя місцевої школи 1956 р.) [Свешніков, 1974, с. 89; Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 55].

3. с. Боремець Млинівського р-ну. На південній околиці села поблизу правого високого берега Стиру в 1970 р. розвідкою Рівненської археологічної експедиції виявлено курган, розмірами 22,0х36,0 м та висотою 2,47 м. Досліджений І. Свешніковим у тому самому році. У південно-східному секторі кургану на стародавньому горизонті виявлено сліди вогнища. Супровідних речей та решток похованих не знайдено: можливо, це кенотаф.

4. с. Торговиця Млинівського р-ну. На східному краю села (уроч. Беріжок) знаходилося два кургани СК, розкопані в 1974 році. У першому з них, розмірами 24х32 м, висотою 1,16 м, відкрито два поховання. Одне з них зруйноване, інше належало жінці, біля якої був крем'яний ніж. Під насипом також знайдено скелет вівці, що лежав на попелі від вогнища.

5. Другий курган с. Торговиця також овальної форми (36 х 30 м, вистою 1, 83 м) містив скелети двох похованих – чоловіка (сильно обпалений кістяк), між ребрами якого знайдено крем'яний наконечник стріли. На його голові були залишки бронзових прикрас. Матеріали зберігаються в Рівненському краєзнавчому музеї.

6. Поблизу дороги на Млинів (східна окраїна селища) в 1972 році Ю. Нікольченко розкопав курган стжижовської культури. Його розміри 24х30 м, а висота – 4,5 м. У могильних ямах вміщено жіночий скорчений скелет з кістяними намистинами на шії та неповне трупоспалення чоловіка, кістяк якого посипаний вохрою. Біля ніг знаходився кіс-

тяк вівці. В одній з ямок під насипом знайдено просвердлену кам'яну сокиру, серп, відбійник, відщепи з ретушшю, у другій ямці в попелі вогнища виявлено крем'яні вироби та череп собаки [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 80–81].

7. с. Паликорове Бродівського р-ну Львівської обл. Біля села у 1987 році Л. Крушельницька та М. Бандрівський розкопали один з трьох курганів, розмірами 35х40 м, висотою 1,4 м. На дні поховальної камери були уламки кераміки бабинської культури.

8. с. Яловичі Млинівського р-ну. У заплаві р. Тишиця розташований курган овальної форми, розмірами 45х60 м, висотою 10 м, який має в народі назву Козацька Могила [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 82].

9. с. Підлісці Млинівського р-ну. За 350 м на схід від села виявлено курган овальної форми (16х20 м, висотою 2,47 м), розкопаний І. Свешніковим у 1970 році. У південно-східному секторі кургану на давньому горизонті виявлено сліди вогнища без датуючого матеріалу [Свешніков, Нікольченко, 1982, с. 79].

Література

1. Свешников И. Новые погребения культуры инуровой керамики на Волини // АО, 1970. – М. : Наука, 1971. – С. 241–242.

2. Свешніков І. К. Історія населення Прикарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку I тисячоліття до нашої ери / І. К. Свешніков. – К. : Наук. думка, 1974. – 207 с.

3. Свешніков І. К. Довідник з археології України. Ровенська область / І. К. Свешніков, Ю. М. Нікольченко. – К. : Наук. думка, 1982. – 116 с.

Таблиця В.1

Поховальні пам'ятки СК з території Західної Волині та Волинського Полісся

№	Місцевість	Тип поховання	Поховання			Знаряддя		Прикраси		Кераміка	Умов. позн.	Рік відкриття, автор	Література
			Чол.	Жін.	Дит.	Зброя	Знар. праці	Метал.	Кістян.				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1.	м. Дубно (Сурмичі) Рівненська обл.	грунтові поховання						мідні сережки (скроневі кільця) у формі вербового листка				1942 р. випадково	[Довідник ..., 1982, с.46, Арх. пам..., 1982, с.57]
2.	с. Жорнів Дубенський р-н, Рівненська обл., уроч. Рудка поховання 1	підкур-гання		+1				мідні: сережки, рештки наміста	флейта ?, яка складалася з 4 кістяних трубок	амфора	++++	1970 р. І. Свешніков	[Довідник..., 1982, с.46-47, Арх. пам..., 1982, с. 57]
3.	с. Жорнів Дубенський р-н, Рівненська обл., уроч. Рудка поховання 2		+1					мідний браслет	кістяна бляха-пряжка	глиняний горщик	++++	1970 р. І. Свешніков	[Довідник..., 1982, с.46-47, Арх. пам..., 1982, с. 57]
4.	с. Ліпа Дубенський р-н, Рівненська обл., уроч. Під Пустухою	грундове						мідний браслет, 4 мідні сережки			+++	30-ті рр. XX ст. М. Островський	[Довідник ..., 1982, с.50-51, Арх. пам..., 1982, с. 58]
5.	с. Страклів Дубнівський р-н, Рівненська обл.	грундове	+?			крем'яний кинджал				горщик, черпак	? ++	1970-ті рр. І. Свешніков, В. Селедцев	[Довідник..., 1982, с.57, Арх. пам..., 1982, с. 58]

Продовження табл. В.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
6.	сmt.Млинів Рівненська обл. – територ. колишн. харчкомбінату	грунтове				крем'яне вістря на спис					++	1972 р. випад- ково виявлене	[Довідник..., 1982, с. 75]
7.	с. Озлів Млинівський р-н, Рівненська обл.	грунтове	+1			крем'яне вістря на спис, крем'- яне вістря стріли	кам'яна просверд- лена сокира	мідне скроневе кільце	кістяне вістря стріли, проколка		+++	1965 р. І. Свешні- ков	[Довідник..., 1982, с.77]
8.	с. Торговиця Млинівський р-н, Рівненська обл. пд. околиця села поховання 1	курганне	+1	+1		вістря стріл	кам'яні зна- ряддя: про- свердле- на сокира, серп, кин- джал, відбійник, відщепи	мідні та бронзові прикраси	кістяні намис- тинки		+++	1972 р., 1974 р. Ю. Ні- кольченко	[Довідник..., 1982, с.80-81]
9.	с. Торговиця Млинівський р-н, Рівненська обл. уроч. Беріжок поховання 1	курганне	+1			крем'яний ніж			намис- тинки		++	1974 р.	[Довідник..., 1982, с.80-81]
10.	с. Торговиця Млинівський р-н, Рівненська обл. уроч.Беріжок поховання 2	курганне	+1			крем'яний наконечник стріли		дрібні бронзові прикраси			++		[Довідник..., 1982, с.80-81]
11.	с. Біла Криниця Рівненський р-н, Рівненська обл.	інгума- ційне				крем'яне вістря на спис					++	1958 р.	[Довідник..., 1982, с.89]
12.	с. Білів Рівненський р-н, Рівненська обл.	грунтове										К. Мель- ник, 1966 р. В. Ауліх під час роз- копок	[Довідник..., 1982, с.89-90]

Продовження табл. В.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
13.	с. Городок Рівненський р-н, Рівненська обл.	4 кургани (зруйновані)				крем'яне вістря на спис	мідна шпилька, мідні скро- неві кільця	намис- тинки, шпилька			++	1 курган 1926 р. І. Савіцька; 2-4 курган- ни 1927 р. М. Древо	[Довідник..., 1982, с.94]
14.	с. Забороль Рівненський р-н, Рівненська обл.	грундове				крем'яний ніж (уламок)				уламки по- судини	+	30-і рр. XX ст.	[Довідник..., 1982, с.95]
15.	с. Пересопиця Рівненський р-н, Рівненська обл., уроч. Замостя	грунтовий могильник							кістяні намис- тинки			1938 р. розкопки О. Цинка- ловський	[Довідник..., 1982, с.100]
16.	с. Біла Криниця, хутір Кругле Рівненський р-н, Рівненська обл.	грундове				крем'яне листо- подібне вістря для списа					++	1958 або 1959 р.	[Арх. пам. ..., 1982, с. 61]
17.	Могиляни Острозький р-н Рівненська обл.	грундове		+1?			браслет, 4 скроневі кільця, 5 перснів, мідні ци- ліндричні прониз- ки, мід- на грив- ня у формі розкле- паного вербового листка				++++	розкопки 1974 р. К. Каспа- рової	[Арх. пам. ..., 1982, с. 57]
18.	Страклів Другий Дубенського р-н Рівненської обл.	грундове				крем'яний кинджал				горщик та черпак	++	1970 р. І. Свешні- ков	[Свешніков, 1971а, с. 214; 1974, с. 127]

Продовження табл. В.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
19.	Перевередів, уроч. Лагори, Млинівський р-н Рівненська обл.	курганний				крем'яні вироби		бронзові шпильки				1975- 1977 рр. І. Свешні- ков, В. Ко- нопля	[Фонди і архів ІСН АН УРСР]
20.	с. Усичі (хутір Ва- лентинів), Луцький р-н Волинська обл. поховання 1	грунтове		+1?						миска, 2 горщи- ки з багатим шнуровим орнамен- том, посу- дина (миска) з двома ву- хами	? +	1936 р., Я.Фітцке, 1965 р. М. Пеле- щишин	[Арх. пам. ..., 1982, с.53]
21.	с. Усичі (хутір Ва- лентинів), Луцький р-н Волинська обл. поховання 2	грунтове	+1?						підвіска з ікла дикого кабана		+	1965 р. М. Пеле- щишин	[Арх. пам. ..., 1982, с.53]
22.	с. Великий Бо- ратин, Луцький р-н Волинська обл.	підкурган- не	+2?	+2?				мідна під- віска, діа- дема з мід- ної стріч- ки, труб- часті про- низки		уламки посуду	++++	1937 р. Я. Фітцке	[Арх. пам. ..., 1982, с.53-54]
23.	с.Лище (колишнє Ста- вок), Луцький р-н Волинська обл., уроч. Вигаданка поховання 1	грунтове	+1			крем'яний ніж, фрагмент пластини				уламки посуду	+	1955 р. розкопки Ю. Заха- рука	[Арх. пам. ..., 1982, с.53-54]
24.	с. Лище, Луцький р-н Волинська обл., уроч. Вигаданка поховання 2	грунтове	+1			крем'яний ніж, нако- нечник спи- са і вістря стріли			кістяна проколка	фрагмент амфори	++	1971 р. розкопки І. Свешні- кова	[Кучинко, Охрі- менко, 1995, с.134]

Завершення табл. В.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
25.	м. Луцьк, Волинська обл. уроч. Церковна Гірка	грунтове	+1	+1	+3	крем'яний ніж і серп			підвіска з викопної черепашки та тварин- них кісток	амфора, мисочка	+	1967 р. М. Матві- єйко	[Арх. пам. ..., 1982, с.55]
26.	с. Сьомаки, Луцький р-н Волинська обл.	грунтове		+1?				2 мідних скроне- вих кіль- ця у формі листка			+++	1938 р.	[Арх. пам. ..., 1982, с.55]
27.	с. Мирогоша, Дубнівський р-н Рівненська обл.		+1	+1						глиняна посудина	+		[Довідник..., 1982, с.53]
28.	с. Чорників, Володимир-Волин- ський р-н Волинська обл.	грунтові, знищені								уламки по- судини, ку- бок		1973 р. – земляні ро- боти	[Арх. пам. ..., 1982, с.56; Кучинько, Охрі- менко, 1995, с.118]
29.	с.Скоромохи, Сокальського р-н Львівської обл.	грунтове						мідна со- кира, дрібні мід- ні при- краси			++++		[Арх. пам. ..., 1982, с.52]
30.	с. Усичі, Луцький р-н Волинська обл. уроч. Гребельки, поховання 1	грунтове		+?						миска і два горщики	+	1936 р. Я. Фітцке	[Арх. пам. ..., 1982, с.53]
31.	с. Усичі, Луцький р-н Волинська обл. уроч. Гребельки, поховання 2	грунтове		+?					підвіска з ікла дикого кабана		+	1965 р., розкопки М. Пеле- щишина	[Арх. пам. ..., 1982, с.53]

Завершення табл. В.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
32.	с. Веселе , Луцький р-н Волинська обл. уроч. Дуб'є	тілопоклад- не, посипа- не вохрою	+				крем'яний кінджал та нако- нечник списа				++	1968 р., відкрите С. Сільчу- ком	[Охріменко, 2004, с.199]
33.	с. Кречів Іваничівський р-н Волинська обл.	курганне					кам'яна сверд- лена сокира			керамічний матеріал	++		[Охріменко, 2004, с.187; Кучинко, Охрі- менко, 1995, с.121]

Таблиця В.2

**Зведена таблиця поховальних пам'яток СК з території
Західної Волині та Волинського Полісся**

Область	Кількість курганів	Знаряддя праці	Прикраси	Зброя	Кераміка	++++	+++	+	++
Волинська	8	3	6	1	7	3	5	1	-
Рівненська	17	4	11	7	3	5	2	5	4
Разом	25	7	17	8	10	8	7	6	4

++++ - знатної особи

+++ - знатний воїн, знатна особа (жін.)

++ - рядового общинника

+ - воїна

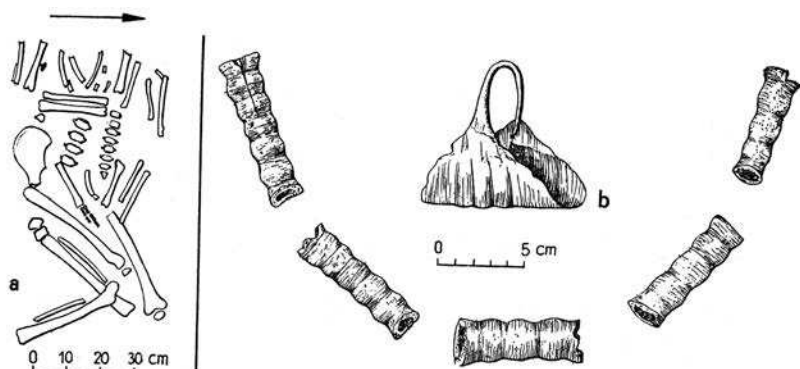

Рис. В.1. Торчин, Луцький р-н Волинської обл. Похов. № 1 та знахідки (за Я. Фітцке)

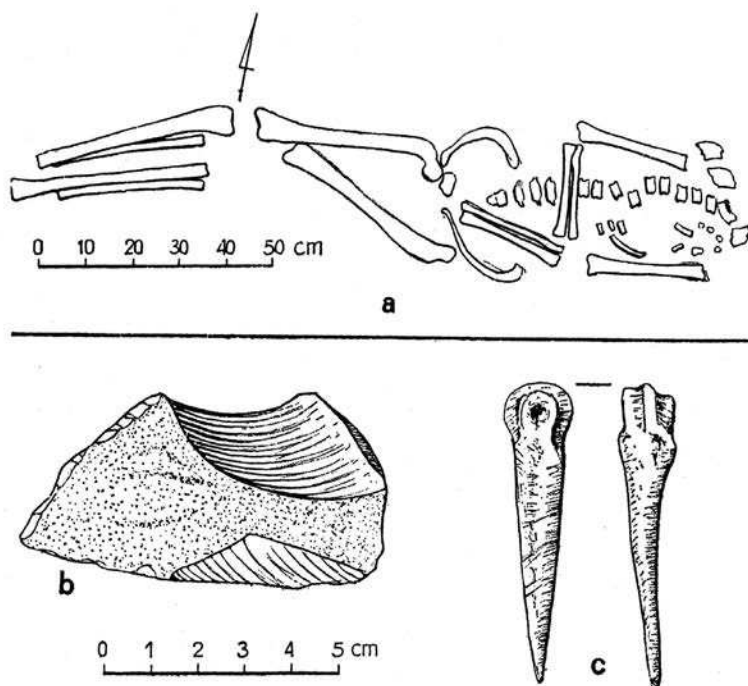

Рис. В.2. Торчин. Похов. № 3: план могили та знахідки (за Я. Фітцке)

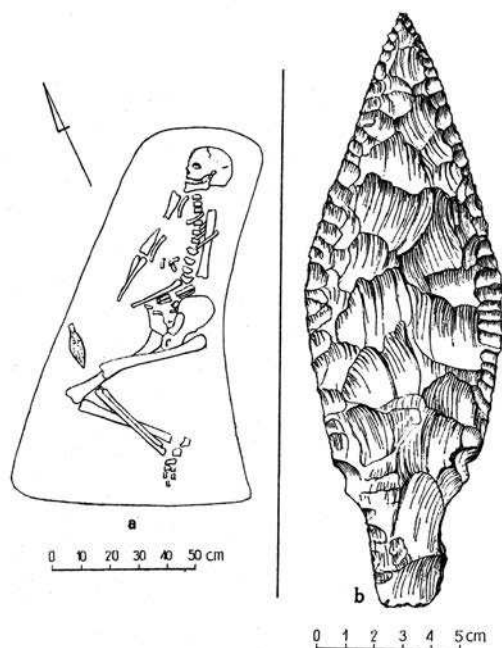

Рис. В.3. Торчин. Похов. № 2: план могили та наконечник списа
(за Я. Фітцке)

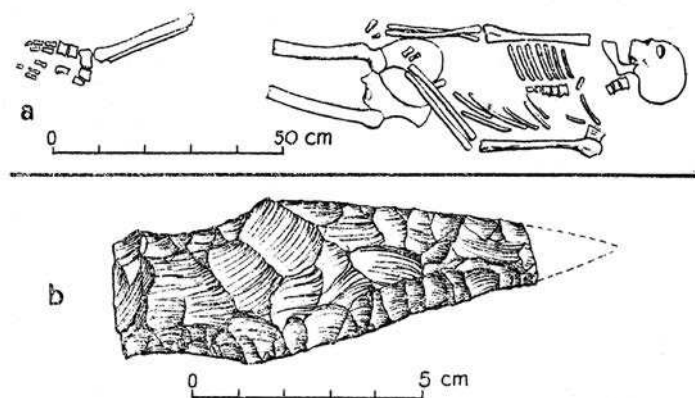

Рис. В.4. Торчин. Похов. № 10: план поховання та крем'яний кинджал
(за Я. Фітцке)

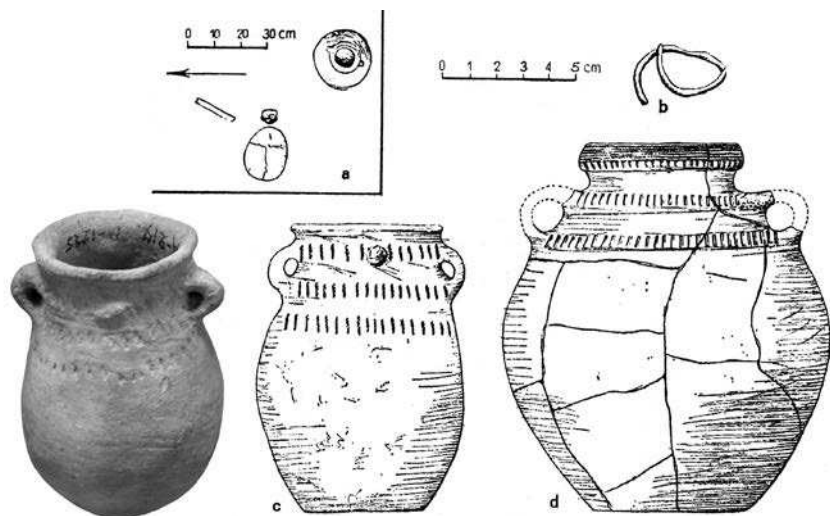

Рис. В.5. Торчин. Похов. № 4 (СК): план могили та знахідки
(за Я. Фітцке)

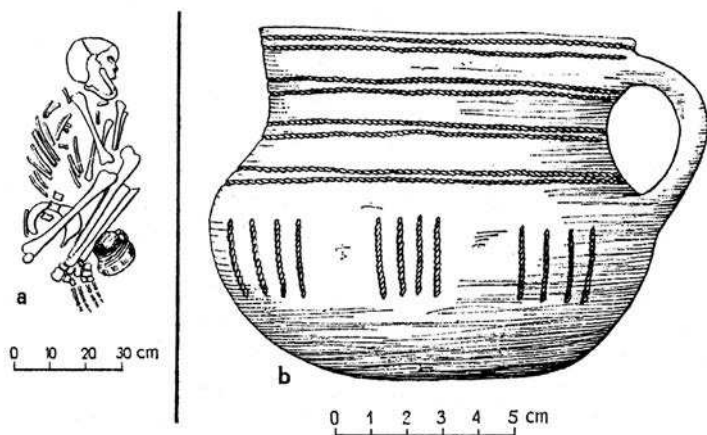

Рис. А.В. Торчин. Похов. № 6: план могили та черпак МК
(за Я. Фітцке)

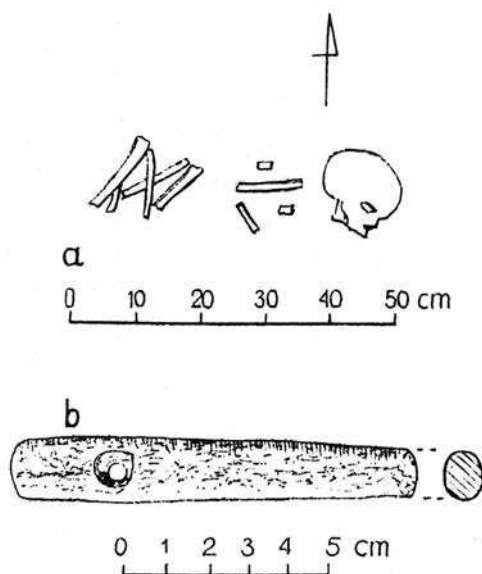

Рис. В.7. Торчин. Похов. № 7: план могили та кістяна підвіска (за Я. Фітцке)

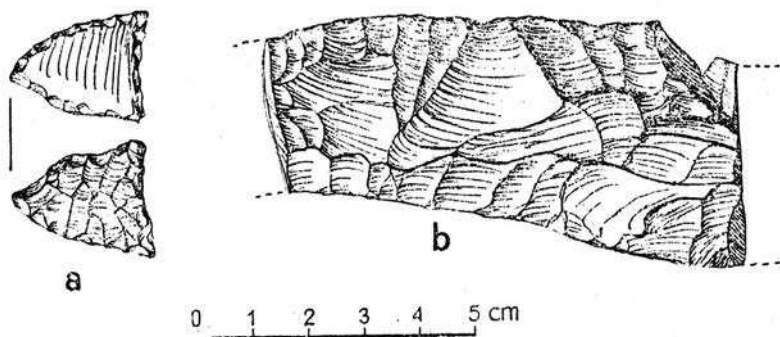

Рис. В.8. Торчин. Похов. № 8: наконечник стріли та фрагмент крем'яного серпа (за Я. Фітцке)

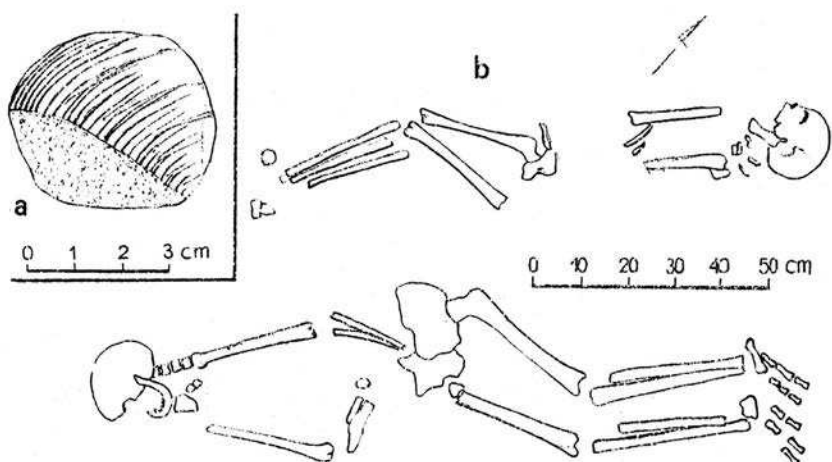

Рис. В.9. Торчин. Похов. № 11, 12: плани могил та крем'яний відщеп (за Я. Фітцке)

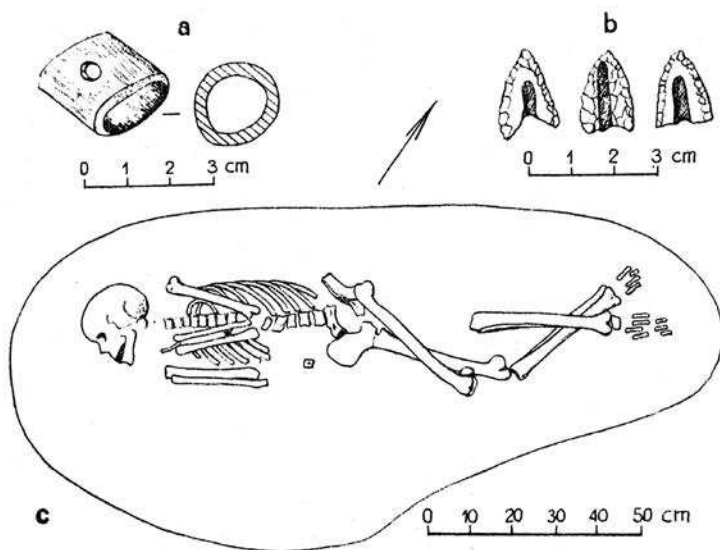

Рис. В.10. Торчин. Похов. № 13: план могили, кістяна намистина та крем'яні наконечники стріл (за Я. Фітцке)

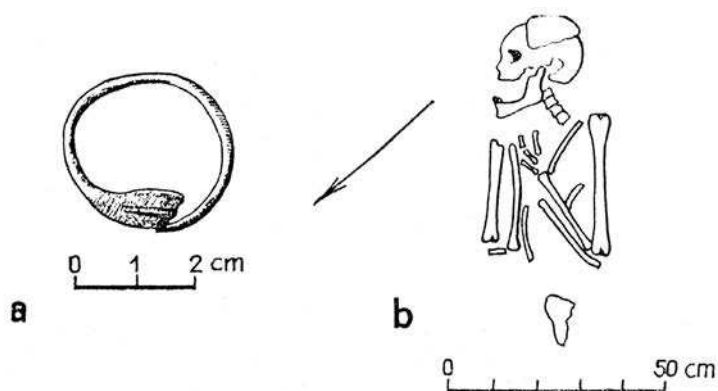

Рис. В.11. Торчин. Похов. № 14: план могили та бронзова сережка (за Я. Фітцке)

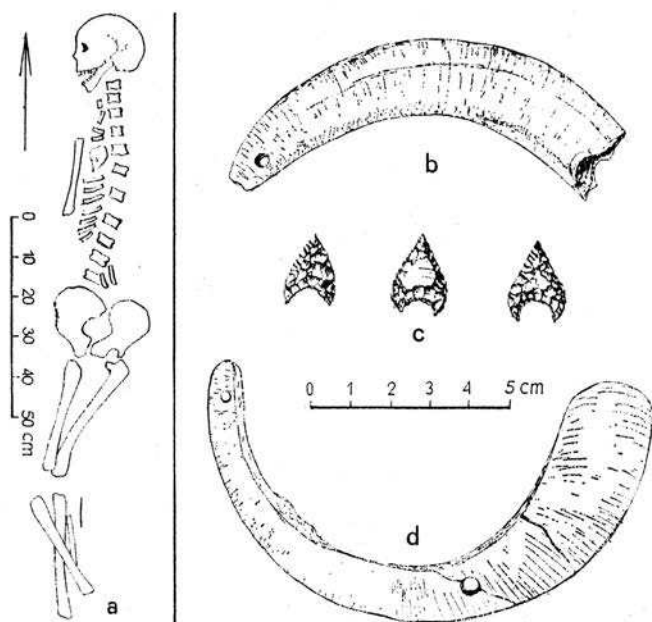

Рис. В.12. Торчин. Похов. № 16: план могили, амулети з ікол ведра та крем'яні наконечники стріл (за Я. Фітцке)

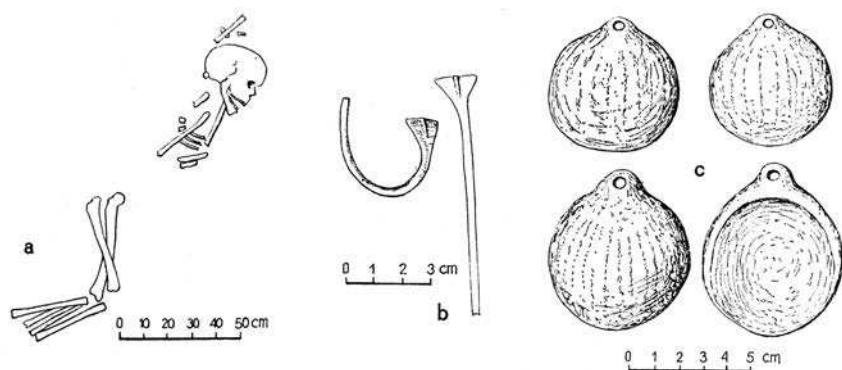

Рис. В.13. Торчин. Похов. № 15: план могили, заготовка бронзової сережки та прикраси з мушель (за Я. Фітцке)

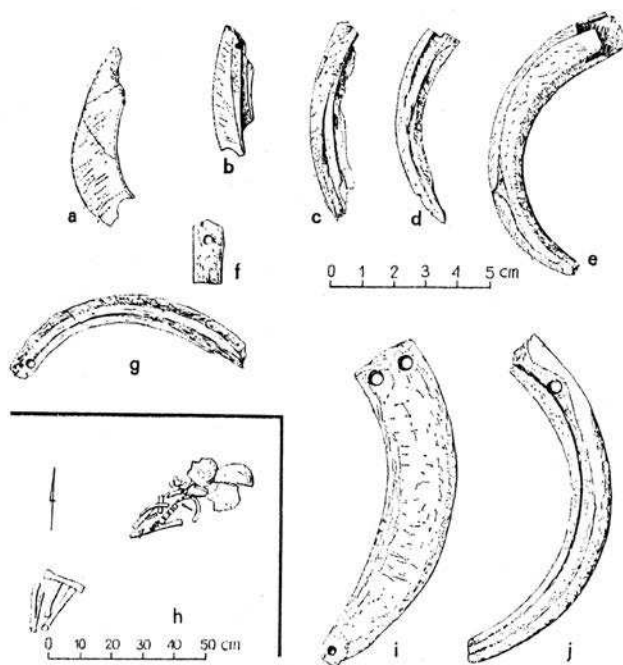

Рис. В.14. Торчин. Похов. № 18: план могили та прикраси з ікол вепра (за Я. Фітцке)

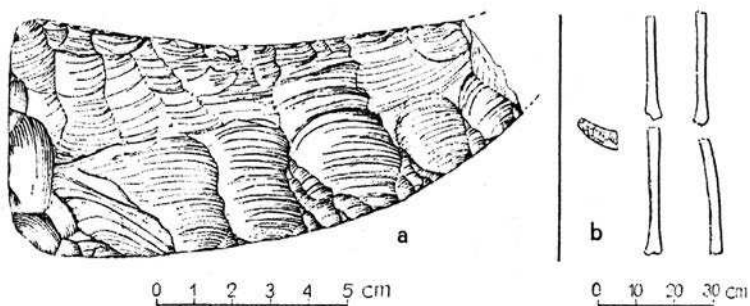

Рис. В.15. Торчин. Похов. № 17: план могили та фрагмент крем'яного серпа (за Я. Фітцке)

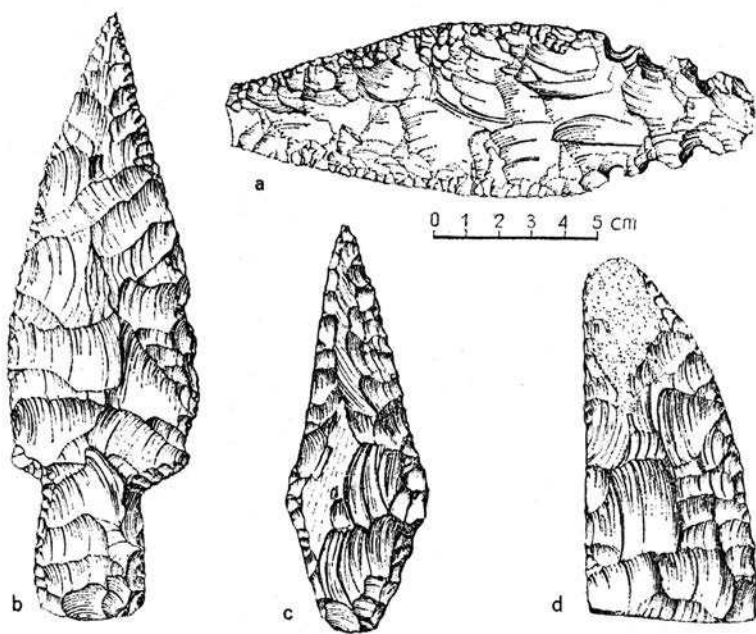

Рис. В.16. Торчин. Випадкові знахідки крем'яних виробів (за Я. Фітцке)

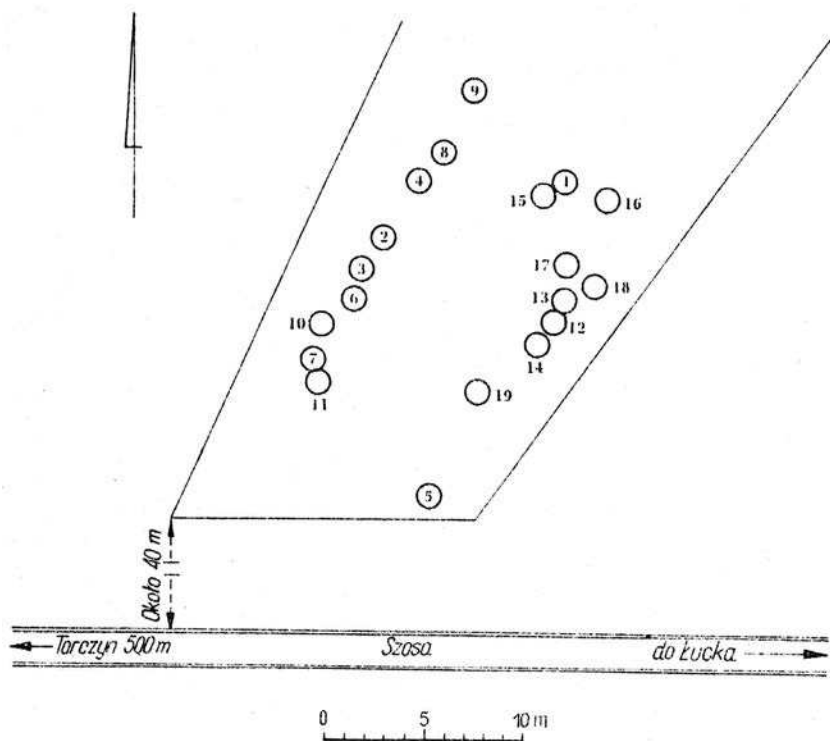

Рис. В.14. Торчин. План могильника № 1
(за Я. Фітцке)

ДОДАТОК Г
Поховальні пам'ятки СК Люблінщини
(за Б. Баргель та Є. Ліберою)

Б. Баргель та Є. Лібера у свій час підготували вартісну роботу про поховальні пам'ятки СК на Люблінщині – «Kultura strzyżowska na Lubelszczyźnie w świetle znalezisk grobowych» (2005). Подаємо скорочений переклад її змісту.

П'ятдесят років тому Єжи Глосік опублікував монографію «Культура стжижовська». У ній подано опис 18 пам'яток з 14 пунктів Люблінщини та відомі на той час старожитності з теренів Волині. Як відомо, ареал поширення цієї культури охоплював переважно Західну Волинь та невелику частину південно-східної Люблінщини. Культура належить до середньої доби бронзи, а її хронологічні рамки – ХХ–ХVІ ст. до н. е. Це одна з небагатьох, відносно автохтонних культур нашого краю. Вона достатньо своєрідна, її відносять тепер до кола постшнурових культур (разом із городоцько-здовбицькою та межановицькою). Етнографічною «візитною карткою» СК можна вважати майстерно виготовлену та мистецьки декоровану кераміку (прикрашену переважно відтисками шнура).

Назва культури походить від с. Стжижув (колишній Стрижів у Західному Побужжі) [Podkowińska, 1936, s. 75]. Для номінації пам'яток цієї культури у 60-х роках ХХ ст. ключовими були терміни *група і тип*. У праці Є. Глосіка використано терміни *тип стжижовський, група стжижовська* культури шнурової кераміки [Głosik, 1961, s. 155]. С. Носек, Є. Глосік вживали терміни *культура шнурової кераміки з керамікою стжижовського типу* [Nosek, 1964, s. 19 39; Głosik, 1959a, s. 163–164; 1959b, s. 383]. Частіше фіксувалася назва *група стжижовська* [Głosik, 1968, s. 8; Podkowińska, 1960, s. 64; Głosik, 1962, s. 180]. Відомий польський археолог Олександр Гардавський матеріали з Городка, Стжижова, Раціборові-

це-Колонії відносив до надбужанської групи шнурової кераміки [Gardawski, 1959, s. 118–119], зважаючи на локалізацію їх над р. Західний Буг. Лише Т. Сулімірський «надав» цим пам'яткам «ранг» культури – *культура стжижовська* [Sulimirski, 1957–1959, s. 233]. Так їх називали далі Я. Гурба та Є. Глосік [Głosik, Gurba, 1963, s. 361]. Зауважимо, що матеріали СК інколи важко було відрізнити від інших постшнурових, тому їх могли сплутувати з межановицькими [Nosek, 1957, s. 94, 256; Kowalczyk, 1959, s. 2].

В останні роки на Люблінщині вивчалися нові поховальні об'єкти: Неледев, Гусинне-Колонія (пункт 6), Грубешів-Підгуже (пункт 5), Стжижов, Гребенне; нові відкриття зроблено в Раціборовіце-Колонії (стоянка II), Грудеку.

Як відомо, пам'ятки СК концентруються невеликими скупченнями на території південно-східної Люблінщини та на Західноволинській височині – між Західним Бугом та Горинню. Поховання розміщені переважно на підвищених місцях поблизу водних течій.

Найбільше поховань СК відомо в західній частині ареалу цієї культури, зокрема на цвинтарі в Раціборовіце-Колонії (пункт 2) відкрито 27 поховань (опубліковано 19 з них). Їх виявлено на площі 1000 м² [Głosik, 1968, s. 72–74; Ślusarski, Ślusarska-Polańska, 1989]. У Гусинному-Колонії (пункт 6) досліджено 13 поховань [Bargiel, Kokowski, 1991, s. 130–139; Koman, 1992, s. 22–23; Polańska, 1994], у Грубешові-Подгуже (пункт 5) – 11 могил [Banasiewicz, 1990]. Досліджувалися й інші пам'ятки, проте вони представлені окремими похованнями: Неледев, Грудек (пункт 1) [Głosik, 1968, s. 68–69; Bargiel, Kokowski, 1991, s. 141–142; Panasiewicz, 1995a, s. 6–8], Гребенне (пункт 10, 24) [Koman, 1992, s. 23], (пункт 31) [Koman, 1991; 1994a], (пункт 34) [Polańska, 1998], Стжижов (пункт 1) [Głosik, Gurba, 1963, s. 361; Głosik, 1968, s. 90–91], (пункт 10) [Gurba, Zakościelna, 1995, s. 10–11], (пункт 27, 28) [Zakościelna, Taras, 1996], Гижа [Banasiewicz, 1986], Гусинне-

Колонія (пункт 7) [Bronicki, 1992, s. 5–6], Городлю (пункт 12) [Koman, 1994b], Морочин [Panasiewicz, 1995b], Раціборовіце–Колонія (пункт 1) [Ślusarski, Ślusarska-Polańska, 1989, s. 168–171].

Усі поховання належать до ґрунтових, інгумаційних, але деякі кістяки мають сліди надпалень. Поховальні ями, в яких вони знаходяться, різняться між собою величиною, формою (чотирикутні, овальні), глибиною, орієнтацією скелетів. На основі досліджень цвинтаря в Раціборовіце–Колонії II допускають, що поховання СК могли бути позначені певним способом, наприклад, малими насипами. Найчастіше ями мають форму чотирикутника, рідше трапеції або овалу. Зазвичай могили орієнтувалися по лінії захід–схід (64,1%), інколи північ–південь (5,7%) та в різних напрямках (28,4%). На цвинтарях в Раціборовіце–Колонії II та Гусинному–Колонії 6 виявлено сліди дерев'яних гробів [Bargieł, Kokowski, 1991, s. 136; Polańska, 1988, s. 40–41]. Головою на захід лежало 28 небіжчиків (47,4%). 10 жіночих поховань зорієнтовані на схід (58,8%). Тіла померлих покладені переважно у витягнутому положенні на спині, зрідка на животі. Руки лежали на грудях, біля голови, на тазі. В Грубешові–Подгуже розкопане поховання пса з двома посудинами [Bargieł, Libera, 2005, s. 197–198].

Поховальні дарунки склалися з кераміки, крем'яних, кістяних, бронзових, мідних виробів, мушель, «фаянсових» намистин. Кераміку знайдено в 62 похованнях (72,1%). Серед посуду переважають амфори (біконічні, «банясті», бочкоподібні, S-подібні), кубки (черпаки), миски (подібні до стіжка або діжки). Крем'яні вироби виготовлені в основному з волинського кременю. Найчастіше це серпи – 23,2% (у 20 похованнях), наконечники стріл (у 14 похованнях) – 16,2%, сокири (в 6 могилах) – 6,9%. Наконечники списів або кинджали належали до рідкісних знахідок. Одним з найчастіше використовуваних дарунків покійним були ножеподібні серпи.

Крем'яні сокири знайдено лише в Раціборовіце-Колонії II. Серед них є великі, лінзоподібні в перетині, та невеликі, тонкі. Наконечники стріл мають серцеподібну форму. Найбільше їх відкрито в Раціборовіце-Колонії II (по одному або більше, інколи до 8 у похованні). Довжина цих мікролітів від 17 до 40 мм.

У деяких похованнях (можливо, майстрів) виявлено окремі знаряддя: скребки, скребла, проколки, ретушери. Єдина відома кам'яна сокира належить до чотирибічних, навіть близька до п'ятибічної (Раціборовіце-Колонія, поховання 7). Її довжина 84 мм, виготовлена з порфіру [Bargiel, Libera, 2005, s. 199].

Вироби з металу, знайдені в похованнях, представлені найбільше сережками (11 поховань) – 12,7%, браслетами (7 поховань) – 8,1%, перснями (4 поховань) – 4,6%. Ці оздобы виконані з округлого в перетині дроту, зрідка з розклепаної смужки, трапляються браслети і сережки, зігнуті в один оберт, з кінцем, розклепаним в одну смугу, як вербовий листок [Bargiel, Libera, 2005, s. 199–200]. Інший тип сережок виготовлено зі скрученого в трубку дроту. Знайдено ще спіральки, шпильки. Всього в похованнях СК південно-східної Люблінщини нараховано 34 типи знахідок.

Отже, найбагатшими є названі вище могильники. На волинських цвинтарях така кількість металевих предметів рідкісна.

Відомо також небагато виробів з рогу, кістки, ікол ведпрів. З кісток робили намисто, шпильки, голки з лопатоподібною голівкою та отвором. Так, в Гусинному-Колонії 7 знайдено 5 порожніх в середині кісток, довжиною 90 мм. Це були або пищалки, або намисто. З Раціборовіце-Колонії II (поховання 6) походять 2 підвіски і 16 виробів з ікол ведпра з отворами по кутах, можливо, накладки до пояса.

«Фаянсових» намистин виявлено всього 340 штук. Їх довжина від 3 до 9 мм, а діаметр 4–7 мм, колір білий, світло-блакитний. Походять вони з 33 поховальних комплексів. В окремих похованнях їх знаходять від 1 до 80 штук [Bargieł, Libera, 2005, s. 200]. У Городиску відкрито скарб «фаянсових пацьорок» [Ślusarski, 1970]. На волинській території таке намисто майже невідоме. Малі намистинки розміром 6–9 мм робили з мушель, нанизуючи їх потім у разки.

Отже, серед поховальних дарунків СК виділяють 34 типи знахідок. Найбільшими, у сенсі різнорідності дарунків, є цвинтарі в Раціборовіце-Колонії II, Гусинному-Колонії 6 та Грудеку. На думку В. Баргель та Є. Лібери, поховальний ритуал не віддзеркалює внутрішньої структури суспільства, проте автори відзначають поховання 7 у Раціборовіце-Колонії II, де в одній з могил знаходилися рештки молодого хлопця, «утонованого» найбільшим багатством. Автори не мають змоги в такій ситуації виділити так звані «показники статі та атрибутів», які б вирізняли соціальний статус або ранг похованих. Вони також допускають, що стжижовська культура існувала недовго. Зокрема, про це можна здогадуватись з подібності керамічних виробів і їх «герметичної замкнутості». СК могла бути синхронною з класичною межановицькою культурою. За С. Кадровим та Я. Махніком [Kadrow, Machnik, 1997, s. 73], початок стжижовської культури припадає на 2000–1950 cal BC [Bargieł, Libera, 2005, s. 201].

Література

1. Banasiewicz E. *Badania na stanowisku 1 w Hyżej, gm. Zamość* / E. Banasiewicz // *Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1986 roku.* – Zamość, 1986.
2. Bargieł B. *Kultura strzyżowska na Lubelszczyźnie w świetle znalezisk grobowych* / B. Bargieł, J. Libera // *На пошану С. С. Березанської : зб. наук. праць.* – К. : Шлях, 2005. – С. 197–211.

3. Bargieł B. Nowe groby kultury ceramiki sznurowej i kultury strzyżowskiej ze wschodniej części Wyżyny Lubelskiej / B. Bargieł, A.Kokowski // SA. – 1991. – T. 43. – S. 130–142.

4. Bronicki A. Najważniejsze odkrycia archeologiczne sezonu 1991 w Polsce środkowowschodniej. Katalog / A. Bronicki. – Chełm, 1993.

5. Gardawski A. Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce / A.Gardawski // MS. – 1959. – T. 5. – S. 118–119.

6. Głosik J. Kultura strzyżowska / J. Głosik // Materiały Starożytne. – Wrocław-Warszawa-Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1968. – T. 11. – S. 7–117.

7. Głosik J. Wołyńsko-podolskie materiały z epoki kamiennej i wczesnej epoki brązu w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie / J. Głosik // MS. – 1962. – T. 8. – S. 180.

8. Głosik J. Nowy grób kultury ceramiki sznurowej w Gródku Nadbużnym, pow. Hrubieszów / J. Głosik // WA. – 1959b. – T. 25. – S. 383.

9. Głosik J. Groby kultury ceramiki sznurowej w miejscowości Gródek Nadbużny, pow. Hrubieszów / J. Głosik // WA. – 1959a. – T. 25. – S. 163–164.

10. Głosik J. Ogólne wyniki prac archeologicznych w Strzyżowie, pow. Hrubieszów w 1961 r. / J. Głosik, J. Gurba // SA. – 1963. – T. 15. – S. 361.

11. Gurba J., Badania wykopaliskowe na terenie Strzyżowa i okolic w roku 1994 / J. Gurba, A. Zakościelna // Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1994 roku. – Zamość, 1995. – S. 10–11.

12. Kadrow S. Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny / S. Kadrow, J. Machnik. – Kraków, 1997. – S. 73.

13. Koman W. Hrebenne stan. 31, gm. Horodło – grób kultury strzyżowskiej / W. Koman // Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1991 roku. – Zamość, 1991.

14. Koman W. Hrebenne, stan. 31, gm. Horodło / W. Koman // *Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1993 roku.* – Zamość, 1994a.

15. Koman W. Badania ratownicze na Grzędzie Horodelskiej / W. Koman // *Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1992 roku.* – Zamość, 1992. – S. 22–23.

16. Koman W. Zniszczony grób kultury strzyżowskiej z Horodła / W. Koman // *Sprawozdania z badań terenowych w województwie Zamojskim w 1993 roku.* – Zamość, 1994.

17. Kowalczyk J. Zagadnienie kultury mierzanowickiej zwanej także tomaszowską / J. Kowalczyk // WA. – 1959. – T. 26. – S. 2.

18. Kutylówscy I. i A. Materiały kultury wstęgowej malowanej i kultury strzyżowskiej z miejscowości Nieledew pow. Hrubieszów / I. i A. Kutylówscy // WA. – 1970. – T. 35.

19. Nosek S. Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu / S. Nosek // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowskiej. Sec. F.* – 1957. – Vol. 6 (1953). – S. 94, 256

20. Nosek S. Le Debut de L'Age du Bronze en Pologne // S. Nosek // *Archaeologia Polona.* – 1964. – T. 6. – S. 19–39.

21. Panasiewicz W. Grób kultury strzyżowskiej z Gródka nad Bugiem, gm. Hrubieszów / W. Panasiewicz // *Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1994 roku.* – Zamość, 1995a. – S. 6–8.

22. Panasiewicz W. Grób z wczesnego okresu epoki brązu z Moroczyna, gm. Hrubieszów / W. Panasiewicz // *Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1994 roku.* – Zamość, 1995b.

23. Podkowińska Z. Wykopaliska w Strzyżowie, przeprowadzone w lecie 1935 roku / Z. Podkowińska // *Z Ochrony Wieków.* – 1936. – R. XI. – S. 75.

24. Podkowińska Z. Badania w Strzyżowie, pow. Hrubieszów, woj. Lublin w latach 1935–1937 i 1939 / Z. Podkowińska // AP. – 1960. – T. 5. – S. 64.

25. Polańska M. Raciborowice Kolonia, gm. Białopole, woj. chełmskie / M. Polańska // *Informator Archeologiczny. Badania rok 1987.* – Warszawa, 1988. – S. 40–41.

26. Polańska M. Wyniki badań ratowniczych na stan. 6 w Husynnem Kolonii, gm. Hrubieszów / M. Polańska // *Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1993 roku.* – Zamość, 1994.

27. Polańska M. Badania ratownicze cmentarzysk kultury strzyżowskiej w Hrebennem / M. Polańska // *Archeologia Polski Środkowowschodniej.* – 1998. – T. 3.

28. Sulimirski T. Polska przedhistoryczna / T. Sulimirski. – Londyn, 1957–1959. – Część II. – S. 233.

29. Ślusarski Z. Dépôt de perles de faïence, Horodysko, distr. De Chełm / Z. Ślusarski // *Inventaria Archaeologica.* – 1970.

30. Ślusarski Z. Badania stanowisk kultury strzyżowskiej w Raciborowicach Kolonii, woj. Chełm, w latach 1965, 1958 i 1959 / Z. Ślusarski, M. Ślusarska-Polańska // *SA.* – 1989. – T. 40. – S. 168–171.

31. Zakościelna A. Badania ratownicze cmentarzysk kultury strzyżowskiej na Grzędzie Horodelskiej / A. Zakościelna, H. Taras // *Archeologia Polski Środkowowschodniej.* – 1997. – T. 1.

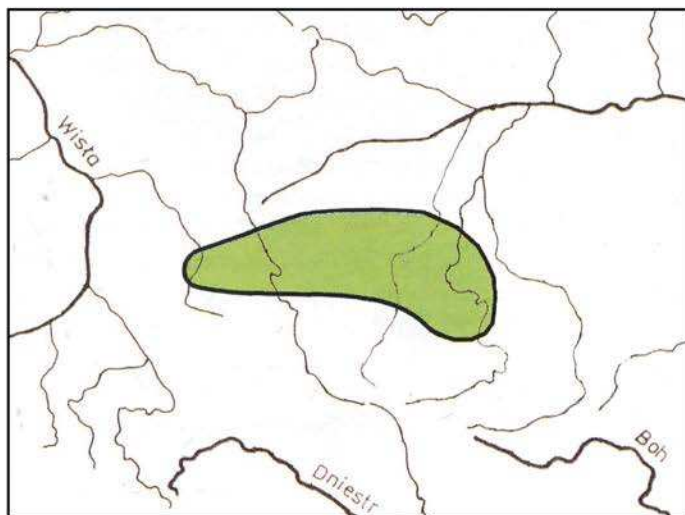

Рис. Д.1. Ареал поширення стжижовської культури (за Г. Тарас)

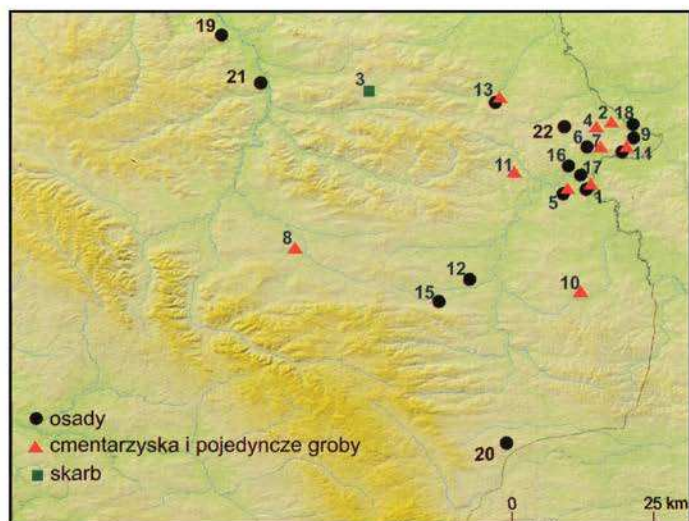

Рис. Д.2. Пам'ятки СК Люблінщини (за Г. Тарас)

Рис. Д.3. Вироби катакомбної культури:
 1 – Городок, Рівненський р-н Рівненської обл. (фонди Рівненського краєзнавчого музею); 2 – Вишків, Луцький р-н Волинської обл. (фонди Волинського краєзнавчого музею). Фото Г. Охріменка

*Рис. Д.4. Керамічний виріб катакомбної культури з с. Хрінники,
Демидівський р-н Рівненська обл.*

*Рис. Д.5. Виріб катакомбної культури
(фонди Рівненського краєзнавчого музею). Фото І. Маркуса*

Рис. Д.6. Усичі. Вироби катакомбної та стжижовської культур
(за І. Свешніковим). Фото Г. Охріменка

Рис. Д.7. Керамічні вироби катакомбної культури. Інтернет-ресурс

*Рис. Д.8. Вироби катакомбної, бабинської та зрубної культур.
Інтернет-ресурс*

*Рис. Д.9. Керамічні вироби зрубної культури.
Інтернет-ресурс*

1

2

*Рис. Д.10. Кераміка межановицької культури із с. Лежниця, Іваничівській р-н
Волинської обл.: 1 – кухоль; 2 – амфора
(за М. Пелецишиним, І. Михальчишиним). Фото В. Савицького*

Рис. Д.11. Посуд городцько-здовбицької культури: 1 – кухоль, с. Гірка Полонка, Луцький р-н Волинської обл. (експозиція Волинського краєзнавчого музею); 2 – амфора, с. Городок, Рівненський р-н Рівненської обл. (експозиція Рівненського краєзнавчого музею). Фото Г. Охріменка, І. Маркуса

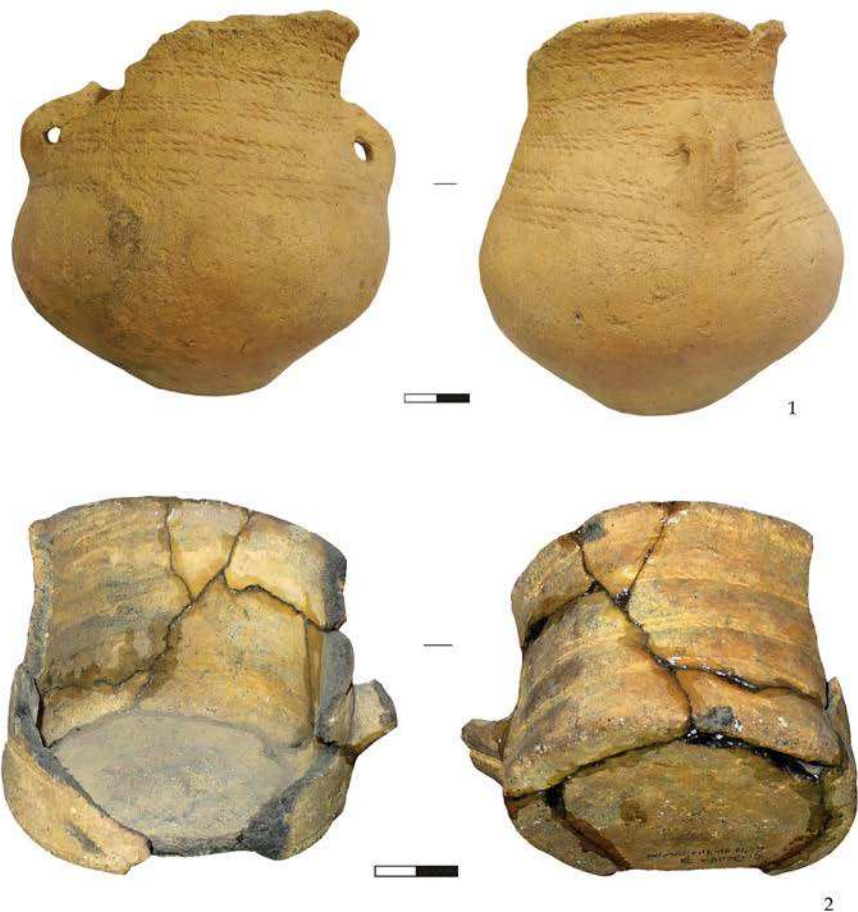

Рис. Д.12. Посуд городцько-здовбицької культури: 1 – амфора, с. Кукли, Маневицький р-н Волинської обл. (експонат шкільного музею с. Кукли); 2 – черпак, с. Осова, Костопільський р-н Рівненської обл. (експонат шкільного музею с. Майдан-Липно). Фото Г. Охріменка

Рис. Д.13. Кубки городоцько-здовбицької культури з житла СК:
1, 2 – с. Осова, уроч. За Кочі, Костопільський р-н Рівненської обл. (фонди
Археологічного музею Східноєвропейського університету ім. Лесі Українки).
Фото Г. Охріменка

Рис. Д.14. Фрагменти кераміки БК. Рованці, уроч. Гнідавська Гірка та ін. пунктів. Фото Г. Охріменка

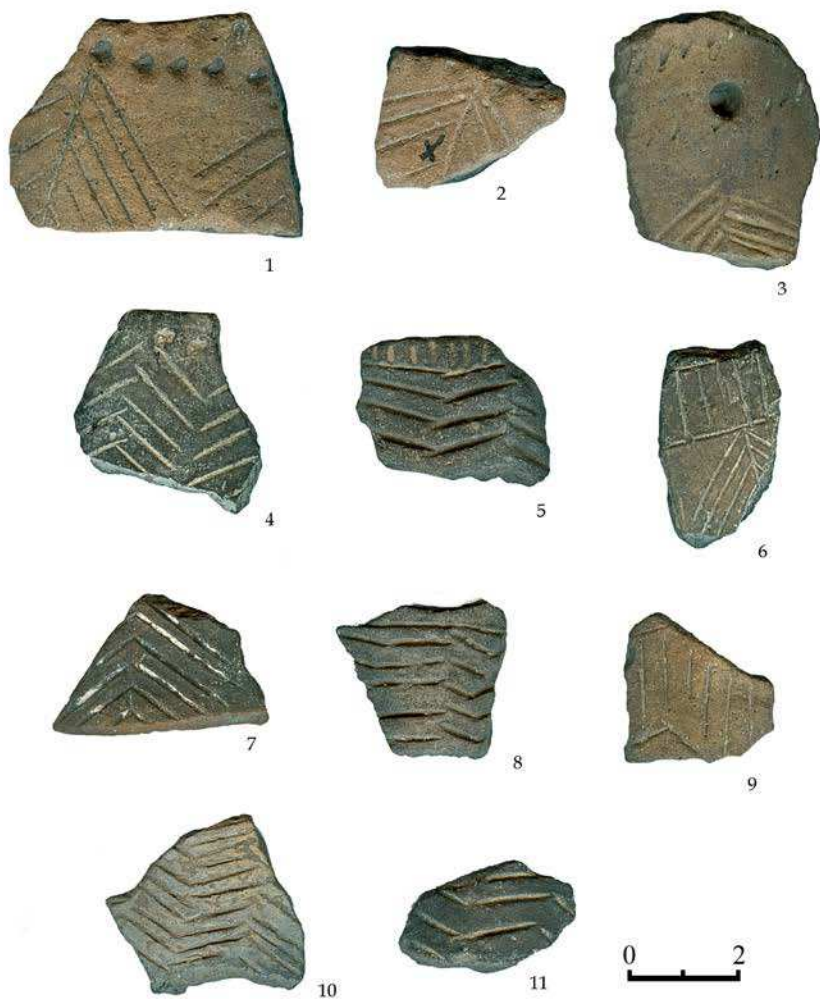

Рис. Д.15. Кераміка БК з Хрінниківського водосховища.
Фото О. Кричевського

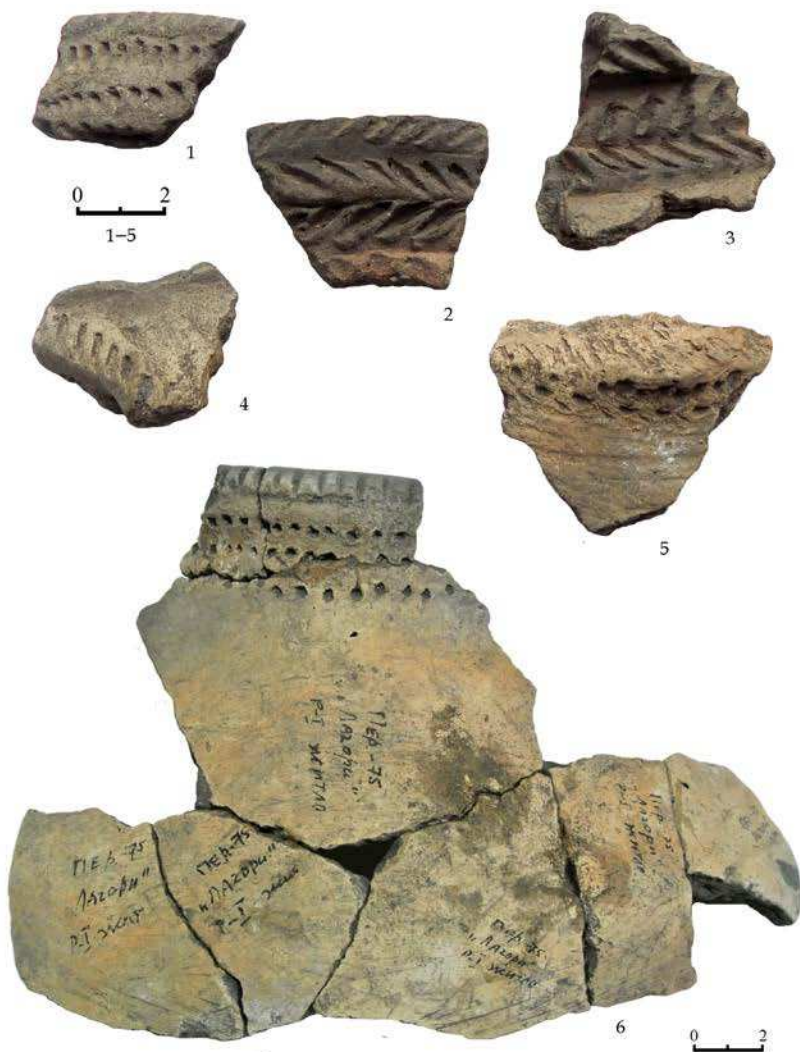

Рис. Д.16. Фрагменти кераміки БК. Перевередів, Млинівський р-н Рівненської обл. Розкопки І. Свешнікова, В. Коноплі. Фото В. Самолюка

Рис. Д.17. Фрагменти кераміки БК. Івання І, Дубенський р-н Рівненської обл.
Приватна колекція. Фото Г. Охріменка

1

2

Рис. Д.18. с. Рованці, уроч. Гнідавська Гірка, Луцький р-н Волинської обл.
Місце багатшарової археологічної пам'ятки. Роботи ДП "Волинські
старожитності", 2010 р. Фото Г. Охріменка

1

2

Рис. Д.19. с. Рованці, уроч. Гнідавська Гірка, Луцький р-н Волинської обл.
Роботи ДП "Волинські старожитності", 2010 р.
Фото Г. Охріменка

*Рис. Д.20. Виходи кременю біля с. Івання, Дубенський р-н Рівненської обл.
О. Кричевський. Фото Г. Охріменка*

*Рис. Д.21. Обрив берега р. Ікви поблизу с. Івання, Дубенський р-н
Рівненської обл. Археологічний об'єкт доби бронзи. Фото Г. Охріменка*

*Рис. Д.22. Берег р. Ікви неподалік с. Івання, Дубенський р-н Рівненської обл.
Фото Г. Охріменка*

*Рис. Д.23. Берег р. Ікви поблизу с. Підгайці, Млинівський р-н Рівненської обл.
Фото Г. Охріменка*

1

2

Рис. Д.24. Берег р. Ікви поблизу с. Коблин, Млинівський р-н Рівненської обл.
Місце багатоярної пам'ятки МК, СК, БК. Фото Г. Охріменка

1

2

*Рис. Д.25. с. Осова, уроч. Накоти, Костопільський р-н Рівненської обл.
Місце виходів кременю. Олександр та Сергій Шерстюки. Фото Г. Охріменка*

Рис. Д.26. с. Великий Мідськ, Костопільський р-н Рівненської обл. Місце видобутку міді за доби бронзи, де проводив розкопки І. Сवेशніков. Фото Г. Охріменка

*Рис. Д.27. Берег р. Стир біля с. Межиричі Рівненської обл.
Фото Г. Охріменка*

Рис. Д.28. Торчин, Луцький р-н Волинської обл. Місце поселення стжижовської культури. Фото Г. Охріменка

Рис. Д.29. Зруйнований цвинтар Торчин II, Луцький р-н Волинської обл. Фрагмент амфори. Фото Г. Охріменка

1

2

*Рис. Д.30. Розкопки на території с. Вишків (поблизу м. Луцьк), Луцький р-н
Волинської обл. Фото Г. Охріменка*

1

2

Рис. Д.31. Розкопки поховання стжижовської культури біля с. Шепель, Луцький р-н Волинської обл. Амфора СК. Фото Г. Охріменка

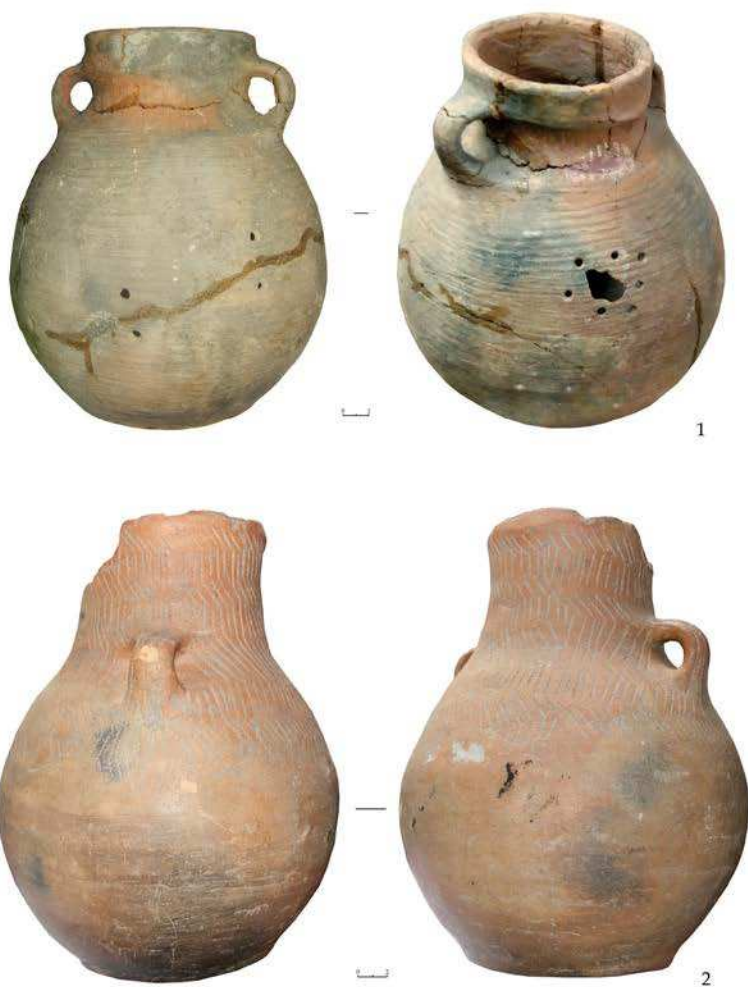

Рис. Д.32. Амфори СК: 1 – Жорнів (поховання), Рівненський р-н;
2 – випадкова знахідка, Рівненська обл., (експозиція Рівненського краєзнавчого
музею). Фото Г. Охріменка

Рис. Д.33. Кераміка СК з цвинтарів Торчина: 1 – Торчин II, цвинтар;
2 – цвинтар I (дослідження Я. Фітцке) (фонди Волинського краєзнавчого
музею). Фото Г. Охріменка

Рис. Д.34. Зозів II, Рівненський р-н Рівненської обл.
Матеріали з розкопок І. Свешнікова. Фото І. Маркуса, В. Савицького

Рис. Д.35. Матеріали з поховання СК. Шепель, Луцький р-н Волинської обл.
Роботи ДП "Волинські старожитності" (В. Баяк, В. Ткач та ін.).
Фото Г. Охріменка

Рис. Д.36. Підгайці, Луцький р-н Волинської обл.
Матеріали з поховання СК. Фото Г. Охріменка

Рис. Д.37. Керамічні вироби із зруйнованих поховань: 1, 3 – Торчин, цвинтар II; 2 – Торчин, похов. № 4, Луцький р-н Волинської обл.
Фото Г. Охріменка

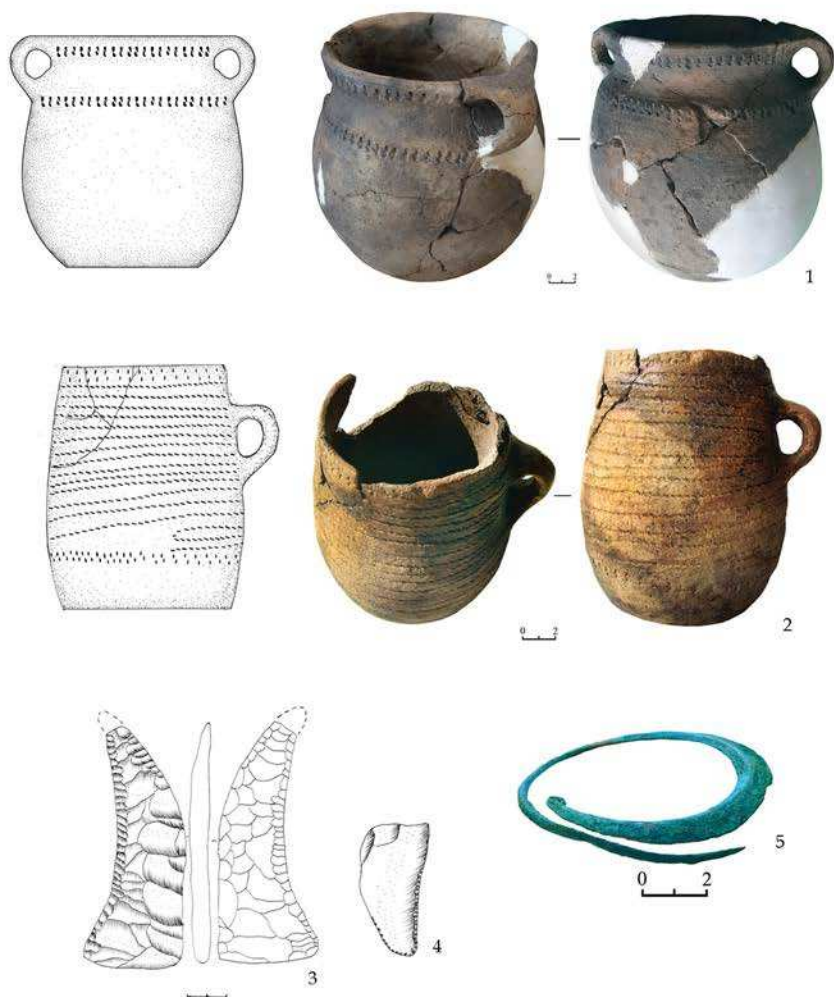

Рис. Д.38. Керамічні (1, 2), крем'яні (3, 4) вироби та бронзова прикраса (5) із зруйнованих поховань: 1, 4, 5 – Торчин, цвинтар II; 2, 3 – Торчин, похов. № 5, Луцький р-н Волинської обл. Знахідки В. Чопюка. Фото Г. Охріменка

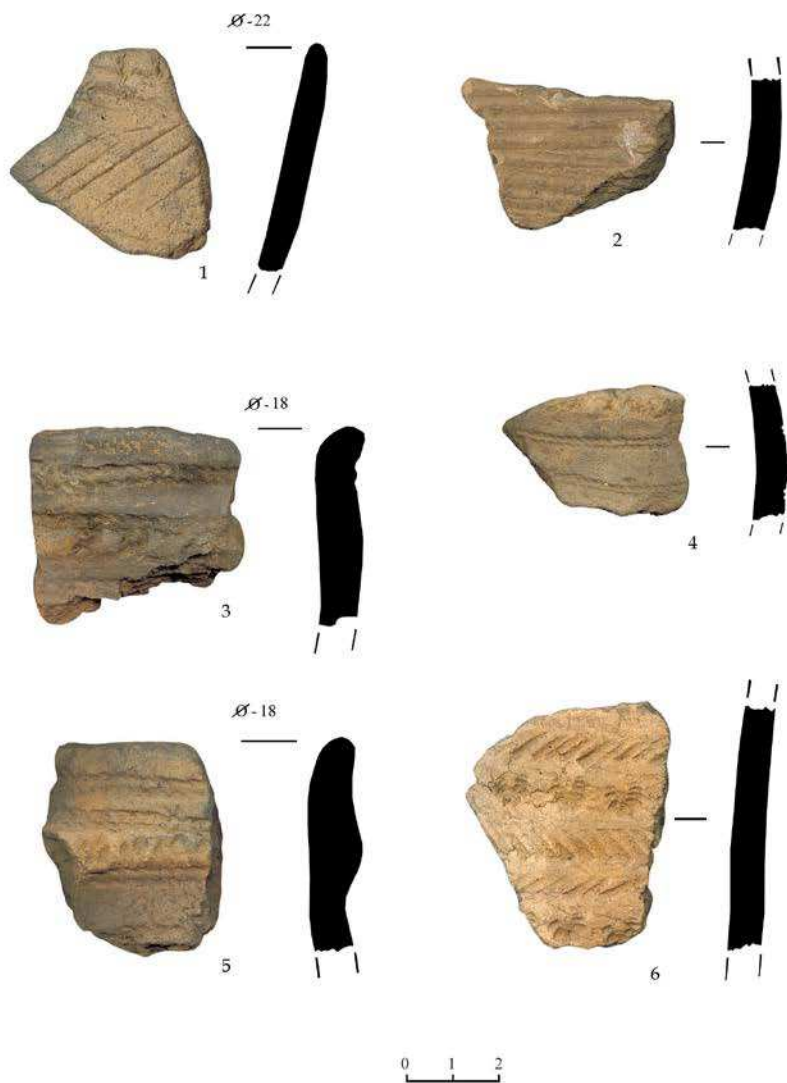

Рис. Д.39. Фрагменти кераміки СК: 1-5 – Майдан-Липно, уроч. Кругле Поле;
6 – Заслуччя, Дубровицький р-н Рівненської обл. Фото Г. Охріменка

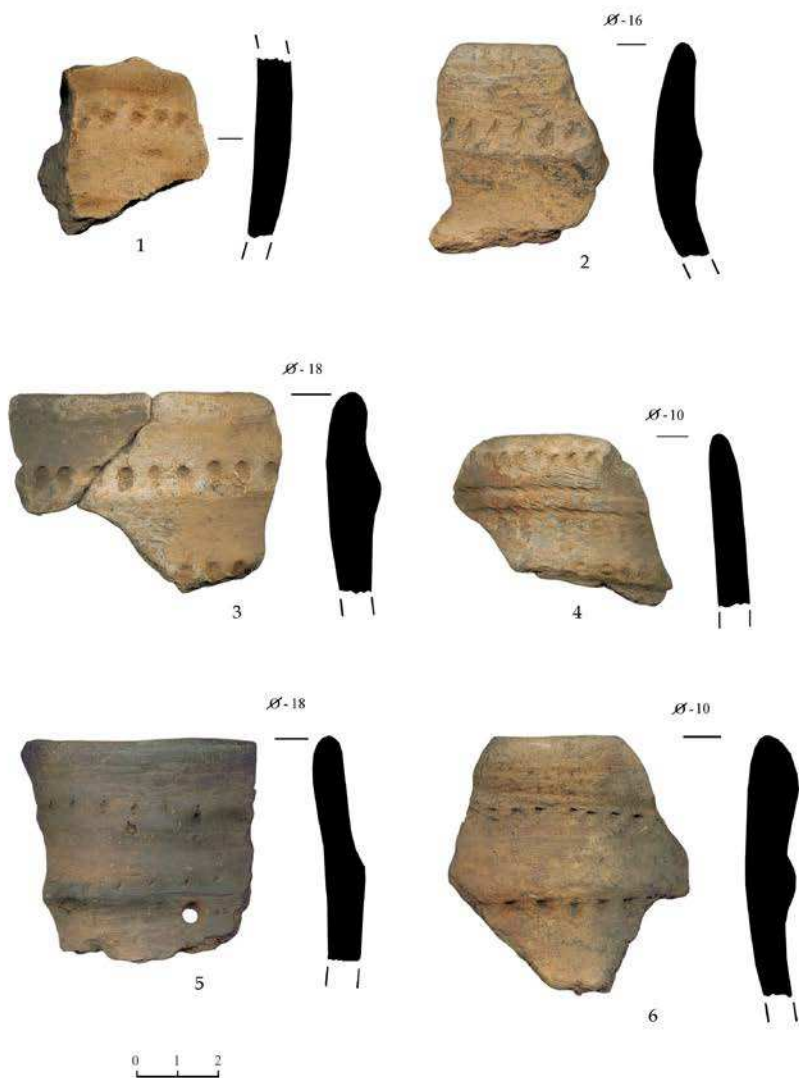

Рис. Д.40. Фрагменти кераміки СК. с. Майдан-Липно, уроч. Кругле Поле, Костопільський р-н Рівненської обл. Фото Г. Охріменка

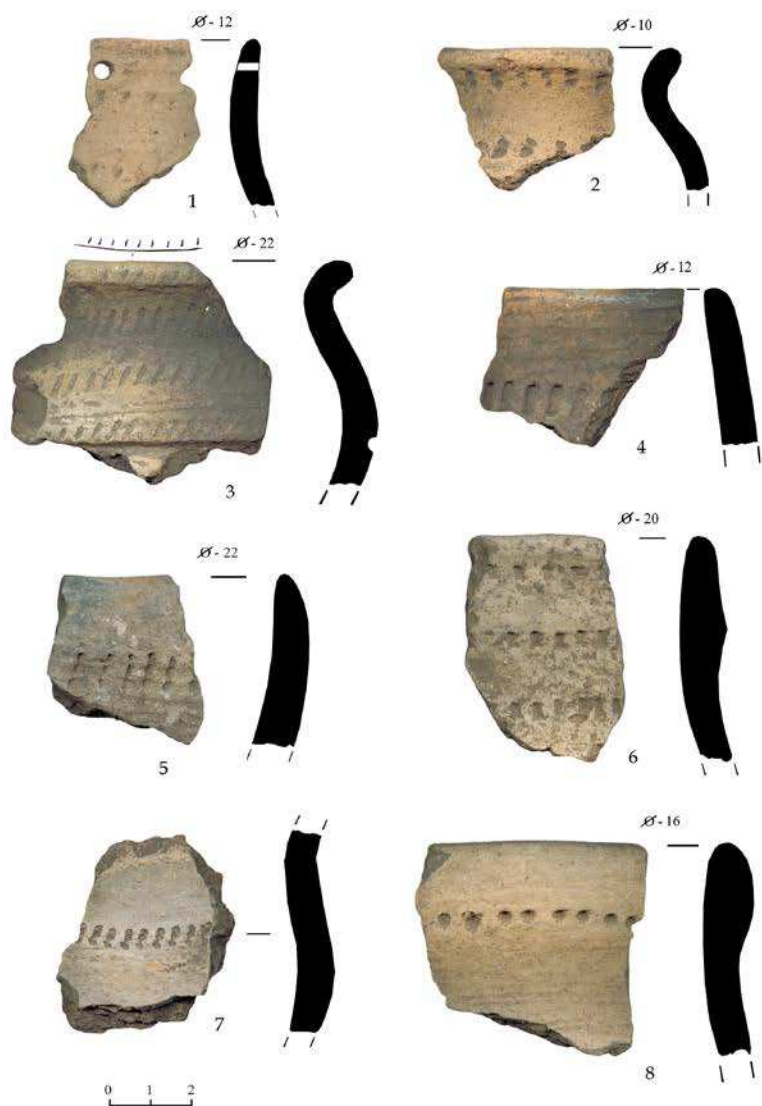

Рис. Д.41. Фрагменти кераміки СК з басейну р. Ікви. Дубно-Волиця, Дубенський р-н Рівненської обл. (за В. Ткачем). Фото Г. Охріменка

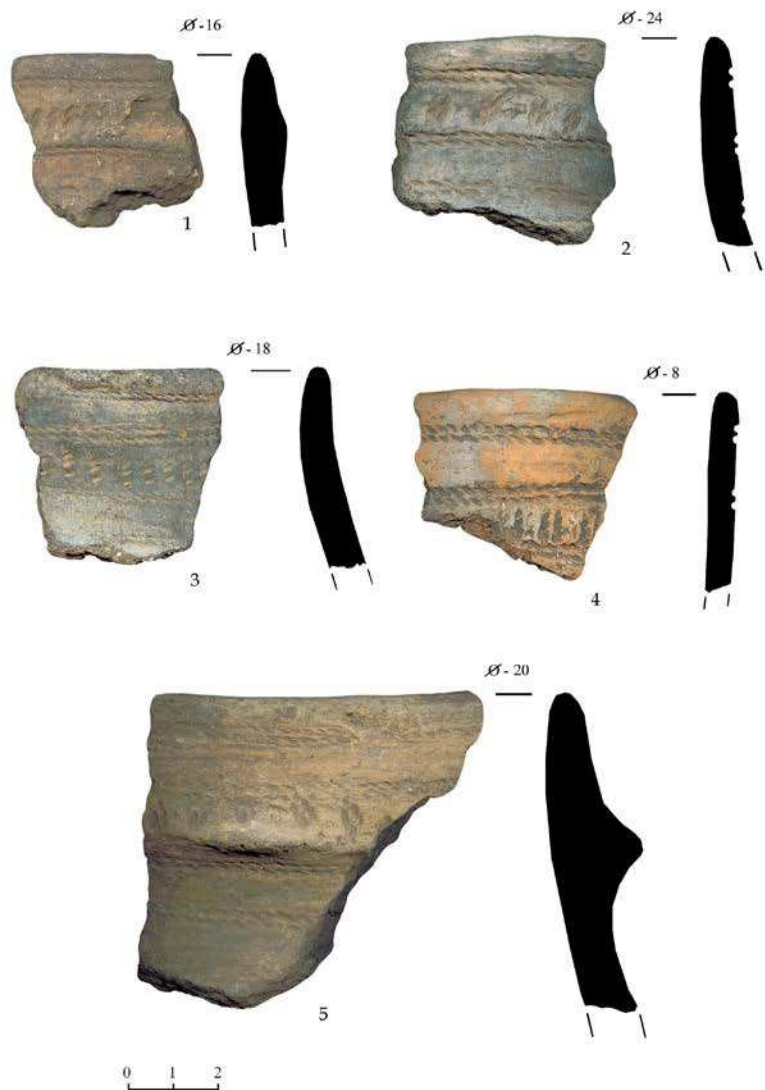

Рис. Д.42. Фрагменти кераміки СК з басейну р. Ікви. Дубно-Волиця, Дубенський р-н Рівненської обл. (за В. Ткачем). Фото Г. Охріменка

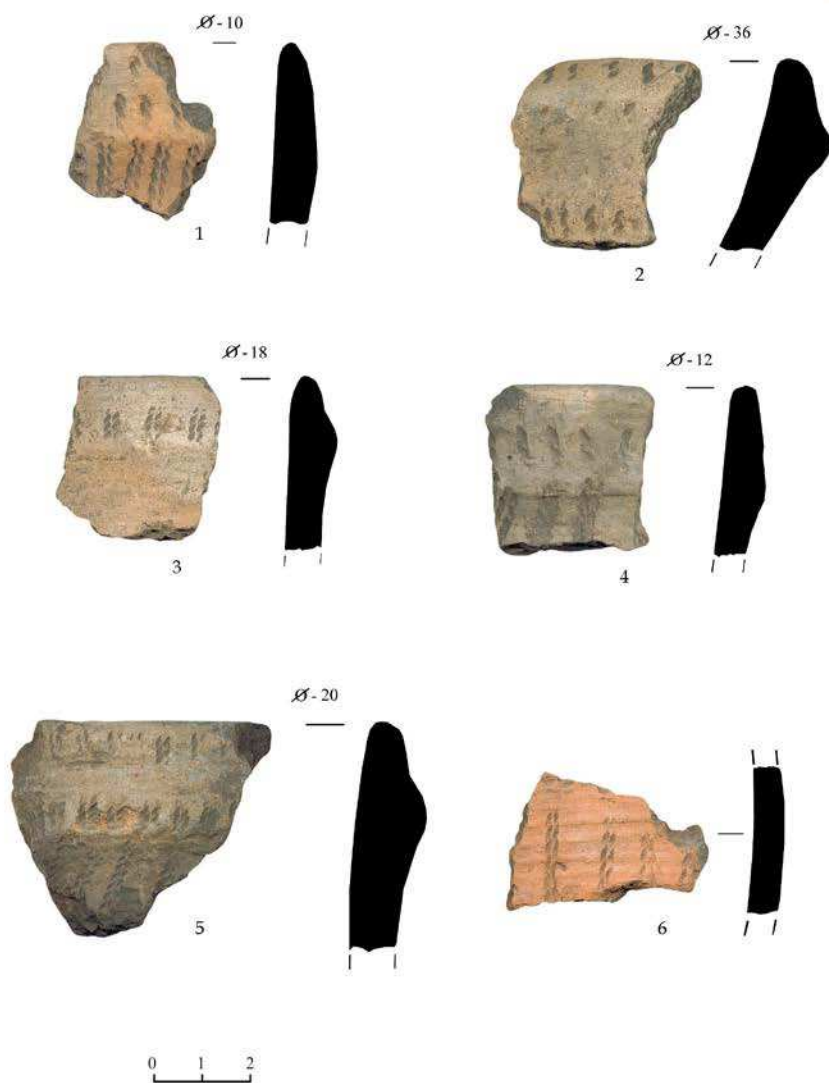

Рис. Д.43. Фрагменти кераміки СК з басейну р. Ікви. Дубно-Волиця, Дубенський р-н Рівненської обл. (за В. Ткачем). Фото Г. Охріменка

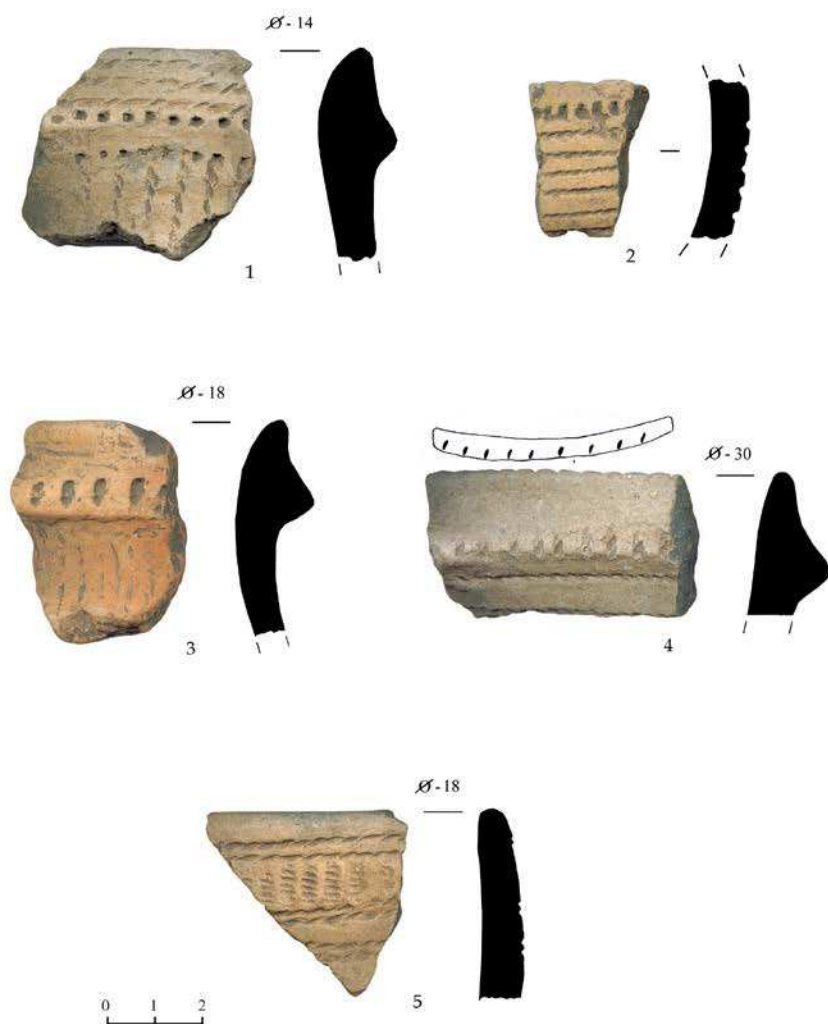

Рис. Д.44. Фрагменти кераміки СК з басейну р. Ікви. Дубно-Волиця, Дубенський р-н Рівненської обл. (за В. Ткачем). Фото Г. Охріменка

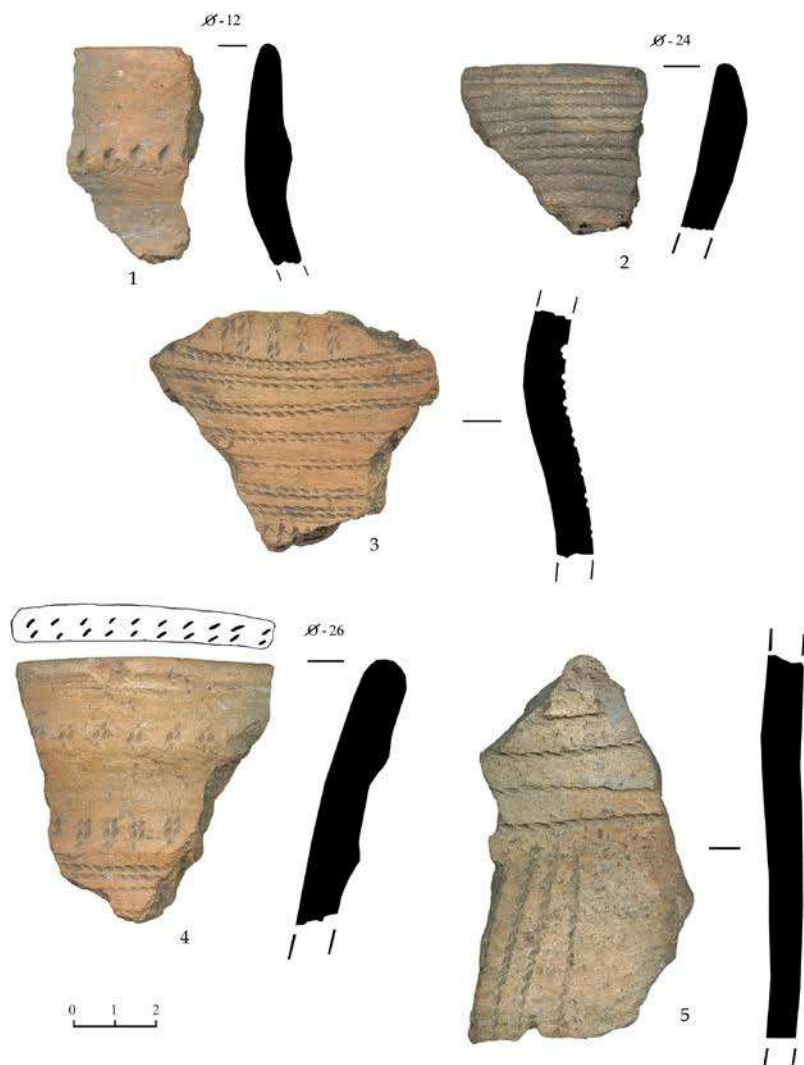

Рис. Д.45. Фрагменти кераміки СК: 1, 3, 4 – Дубно-Волиця, Дубенський р-н Рівненської обл. (за В. Ткачем); 2 – Бубнів, Володимир-Волинський р-н; 5 – Луцьк, уроч. Гнідава, Луцький р-н Волинської обл. Фото Г. Охріменка

*Рис. Д.46. Фрагменти кераміки СК. Боратин, Луцький р-н Волинської обл.
Роботи ДП "Волинські старожитності". Фото Г. Охріменка*

Рис. Д.47. Фрагмент кераміки СК. Дубно-Волиця, Дубенський р-н
Рівненської обл. (розкопки В. Самолюка)

Рис. Д.48. Фрагменти кераміки СК. Дубно-Волиця,
Дубенський р-н Рівненської обл. (розкопки В. Самолюка)

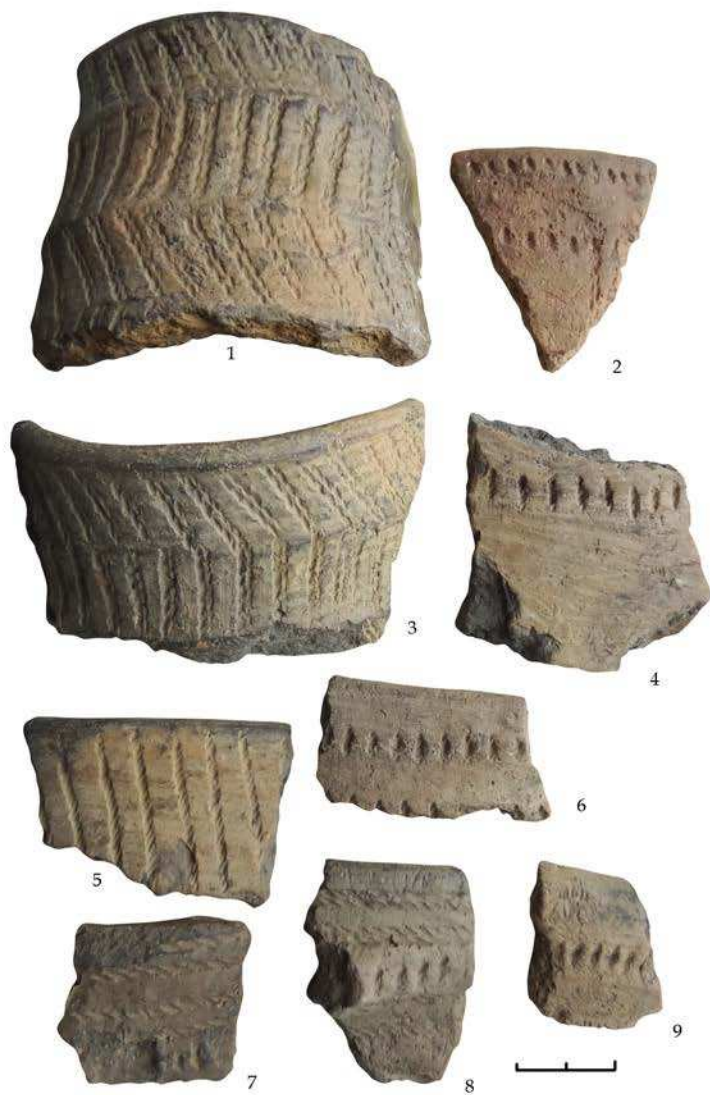
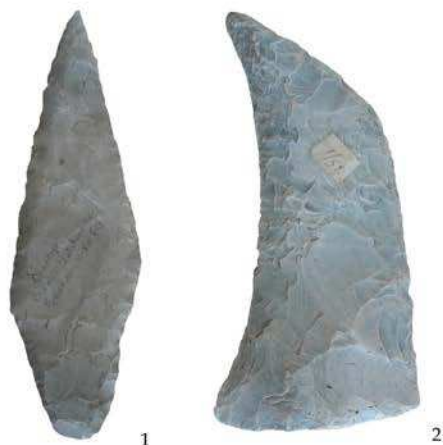

Рис. Д.49. Фрагменти кераміки СК з поховань.
Ничогівка, Маневицький р-н Волинської обл. Фото Г. Охріменка

Рис. Д.50. Фрагменти кераміки СК з житла.
с. Осова, уроч. За Корчі, Костопільський р-н Рівненської обл.
Фото Г. Охріменка

*Рис. Д.51. Крем'яні вироби з поховання СК.
с. Веселе, Луцький р-н Волинської обл. Фото Г. Охріменка*

*Рис. Д.52. Знахідка крем'яного серпоподібного ножа.
Хрінники, Демидівський р-н Рівненської обл. Фото Г. Охріменка*

Рис. Д.53. Кам'яні булави енеоліту, доби бронзи: 1 – Блещанка Тернопільської обл.; 2 – Луцьк; 3 – Рудня Рівненської обл.; 4 – Озеро, Володимирецький р-н Рівненської обл. (фонди шкільного музею); 5 – Бубнів Волинської обл.; 6 – Мишанець Волинської обл. Фото І. Маркуса, Г. Охріменка

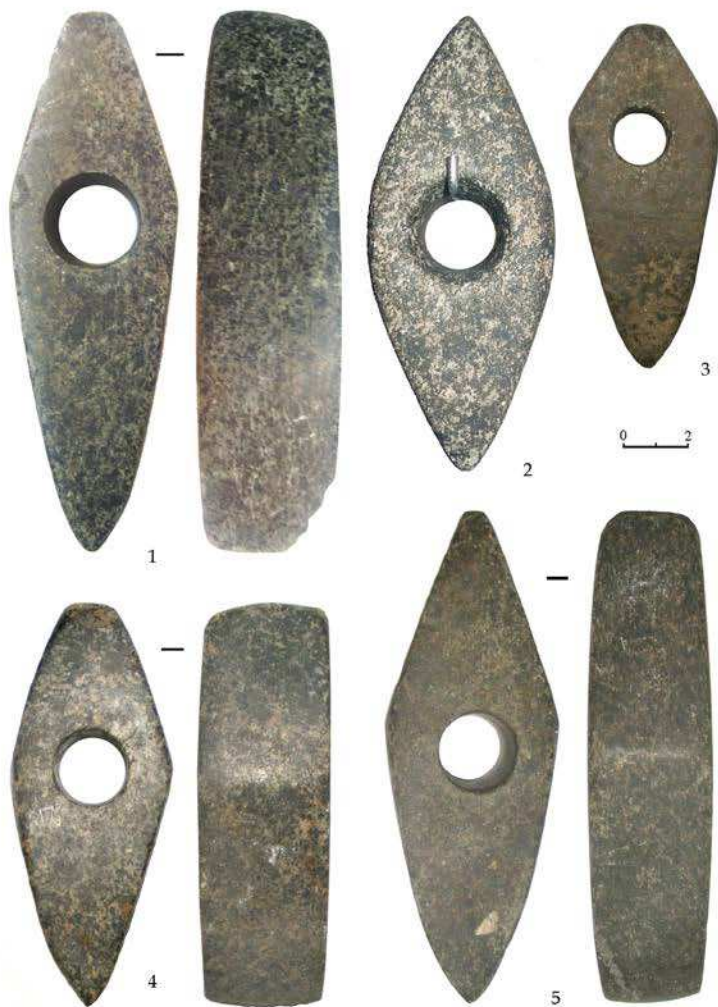

Рис. Д.54. Кам'яні сокири СК: 1 – Торчин, Луцький р-н (експозиція ТНМ); 2 – Головно, Любомльський р-н Волинської обл. (фонди ЛІМ); 3 – Ковельський р-н (фонди ВІМ, А-108); 4 – Лудин, Володимир-Волинський р-н Волинської обл. (А-219); 5 – Білин, Володимир-Волинський р-н Волинської обл. (фонди ВІМ, А-18). Фото І. Маркуса

Рис. Д.55. Хрестоподібні кам'яні сокири доби бронзи причорноморського типу: 1 – Жорнище, Кіберцівський р-н Волинської обл. (фонди ВКМ, А-16281); 2 – Корець (експозиція РОКМ (АК 908 (1))); 3 – Торчин (фонди ТНМ); 4 – Мельниця, Сарненський р-н Рівненської обл. (фонди РОКМ, II АК 1598 (5)).

Фото І. Маркуса

Рис. Д.56. Орнаментована парадна кам'яна сокира катакомбної культури з Припонтиди. Миколаївська обл., Україна.
Випадкова знахідка. Інтернет-ресурс

1

2

*Рис. Д.57. Кургани: 1 – Колодеже, Горохівський р-н Волинської обл.;
2 – Костянець, Дубенський р-н Рівненської обл. Фото Г. Охріменка*

1

2

*Рис.Д.58. Курган поблизу с. Білів, Рівненський р-н Рівненської обл.
Фото Г. Охріменка*

Рис. Д.59. Кістяні пряжки бабинської культури: 1 – Чудвиця, Острозький р-н Рівненської обл. (Острозький істрико-культурний заповідник); 2 – Хрінники, Демидівський р-н Рівненської обл. Фото Г. Охріменка

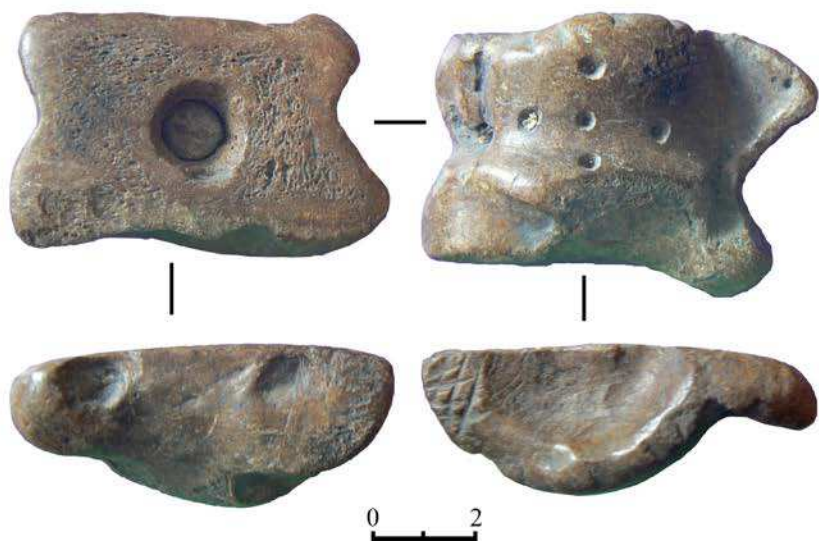

Рис. Д.60. Астрагал катакомбної (?) культури з с. Бубнів, Володимир-Волинський р-н Волинської обл. Знахідка В. Бучака. Фото Г. Охріменка

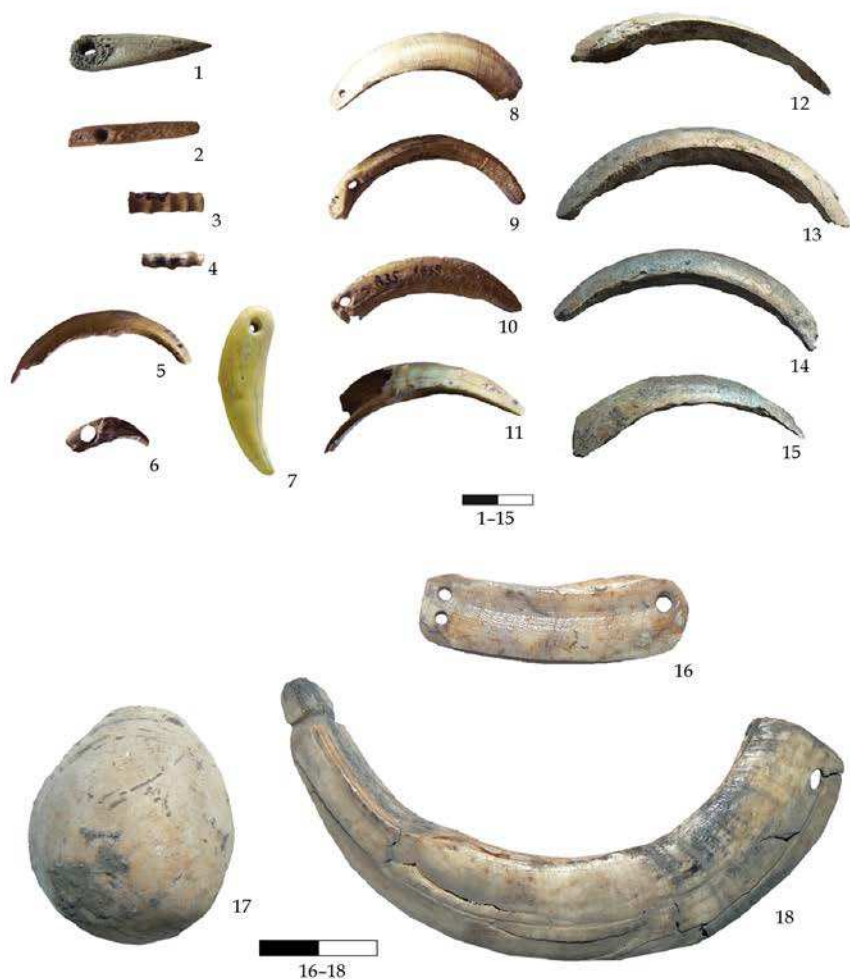

Рис. Д.61. Прикраси з поховання доби бронзи: 1-15 – околиця смт Торчин, Луцький р-н Волинської обл.; 16-18 – місцезнаходження невідоме.
Фото Г. Охріменка

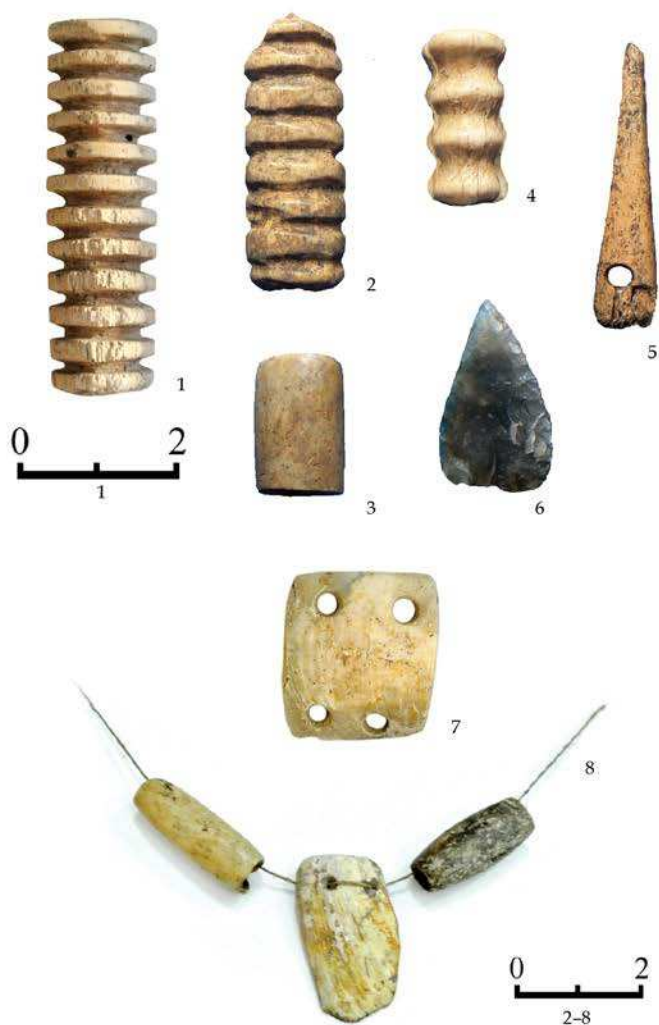
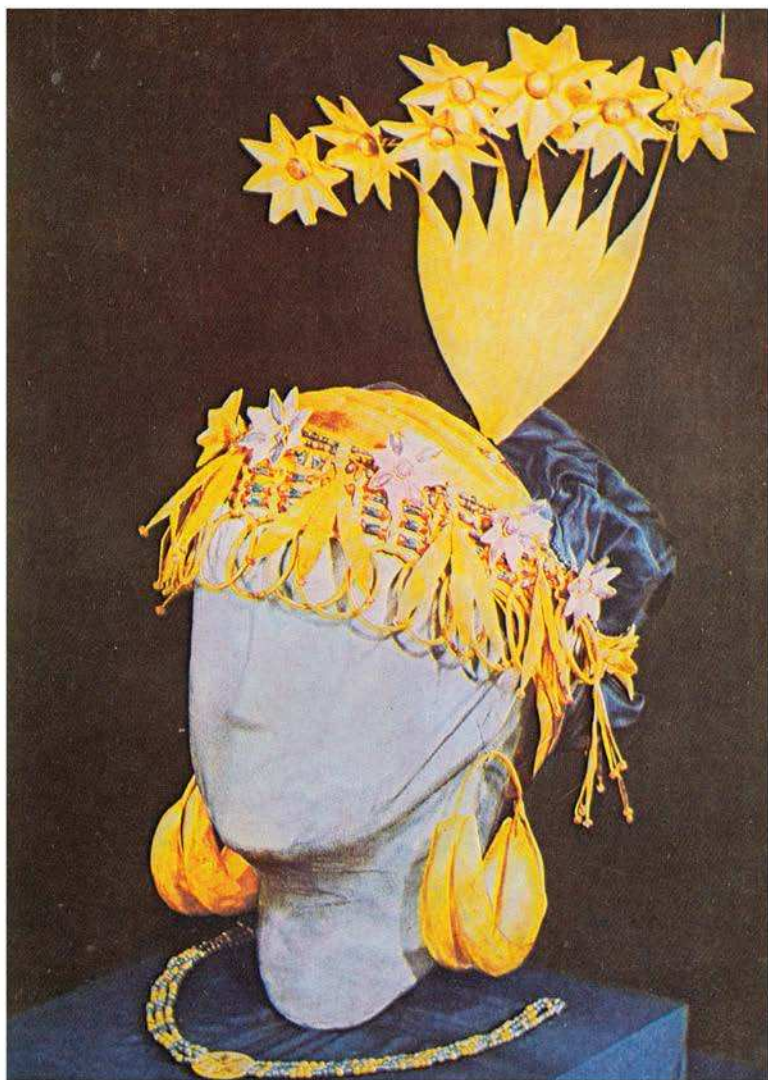

Рис. Д.62. Кістяні прикраси (1–4; 7, 8), проколка (5) та наконечник стріли (6): 1–6 – Зміїнець, Луцький р-н Волинська обл.; 7 – Тараканів-5 (фонди Рівненського краєзнавчого музею); 8 – Пересопниця. Випадкові знахідки.
Фото Г. Охріменка

Рис. Д.63. Прикраса з поховання доби бронзи. Торчин, цвинтар II, Кар'єр, Луцький р-н Волинської обл. Випадкова знахідка. Фото І. Маркуса

*Рис. Д.64. Прикраси першої половини III тис. до Р. Х. з м. Ур.
Університетський музей у Філадельфії*

Рис. Д.65. Скарб бронзових сережок. м. Нововолинськ Волинської обл.
Випадкова знахідка. Фото Г. Охріменка

Рис. Д.66. Сокири доби бронзи: 1 – Смолиггів, Луцький р-н;
 2 – Горохівський р-н; 3 – Житнівка, Камінь-Каширський р-н (знахідка
 В. Полинюка); 4 – Малинівка, Рожищенський р-н Волинської обл.
 Фото І. Маркуса

Рис. Д.67. Скарб сокир доби бронзи. с. Ліски, Володимир-Волинський р-н
Волинської обл. Випадкова знахідка.
Фото Г. Охріменка

Рис. Д.68. Скарб доби бронзи. с. Смородва, Млинівський р-н Рівненської обл.
Фото Г. Охріменка

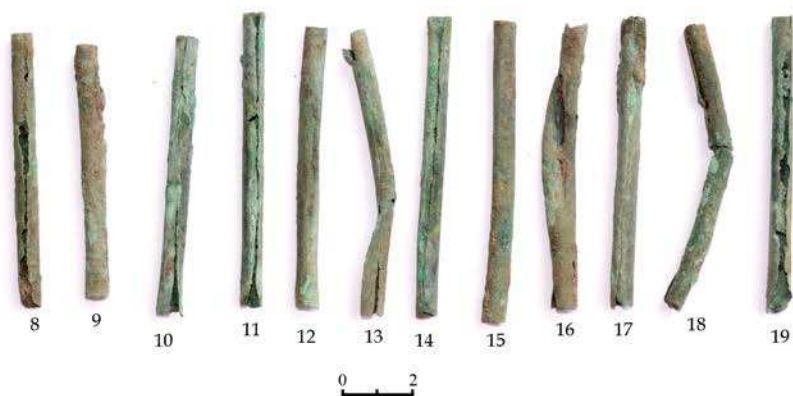

Рис. Д.69. Прикраси зі скарбу доби бронзи.
с. Смородва, Млинський р-н Рівненської обл. Фото Г. Охріменка

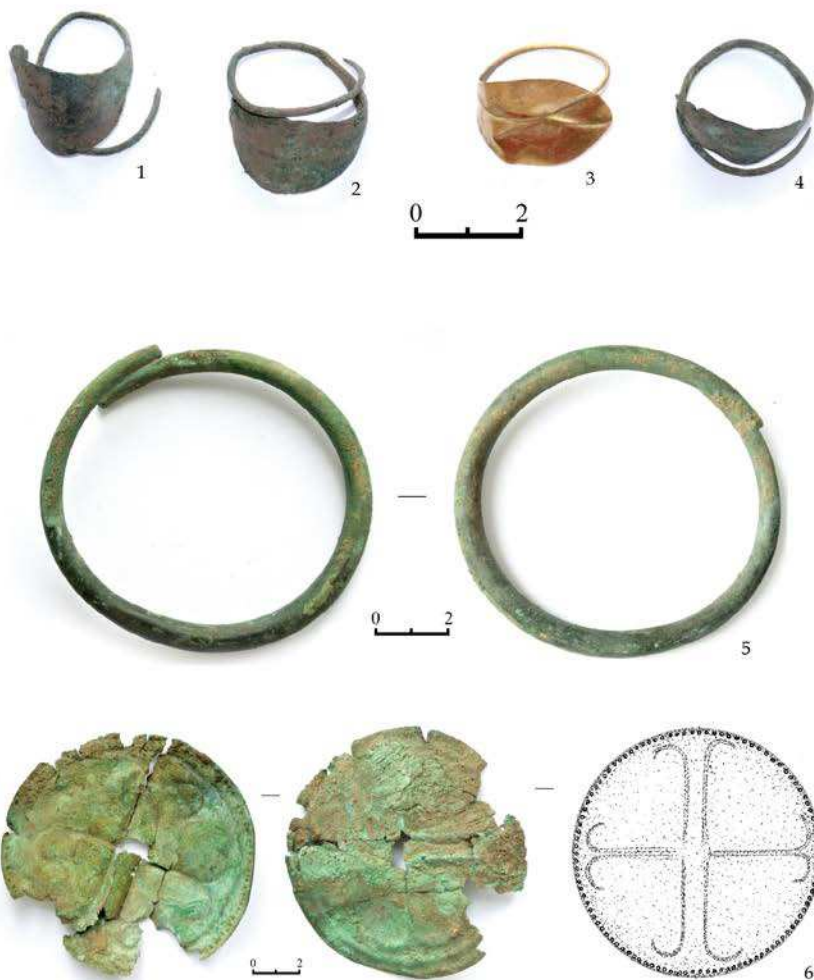

Рис. Д.70. Речі зі скарбу доби бронзи.
с. Смородва, Млинський р-н Рівненської обл.: 1–4 – бронзові та золота
сережки; 5 – браслет; 6 – медальйон. Фото Г. Охріменка

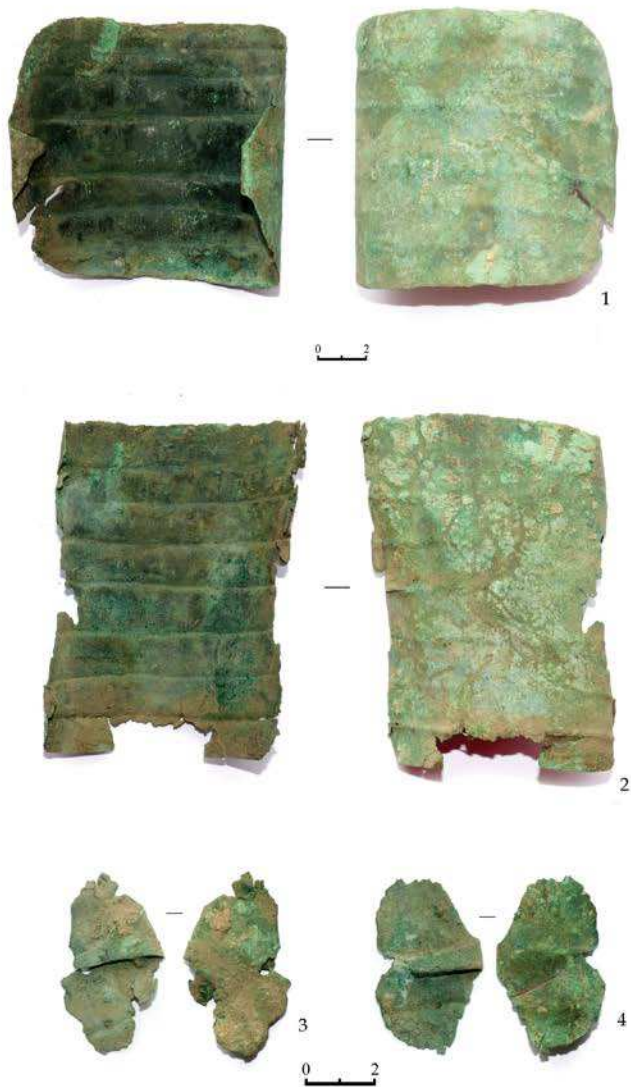

Рис. Д.71. Речі зі скарбу доби бронзи.
с. Смородва, Млинівський р-н Рівненської обл. Фото Г. Охріменка

*Рис. Д.72. Сокира доби бронзи зі скарбу.
с. Смородва, Млинвський р-н Рівненської обл. Фото Г. Охріменка*

УДК 904(477)(075.8)
ББК 63.442.6(4УКР)я73
О-92

Охріменко Г.В., Скляренко Н.В., Локайчук С.М.
Стжижовська культура : історико-культурологічний та мистецький аспекти : монографія / Григорій Васильович Охріменко, Наталія Владиславівна Скляренко, Світлана Михайлівна Локайчук. – Луцьк : Вежа-Друк, 2017. – 414 с.

Дизайн: Наталії Скляренко

Комп'ютерний набір та верстка:
Наталії Скляренко

Редактор: Світлана Локайчук

© Охріменко Г. В., 2017
© Скляренко Н. В., 2017
© Локайчук С. М., 2017

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Григорій Васильович Охріменко
Наталія Владиславівна Складенко
Світлана Михайлівна Локайчук

СТЖИЖОВСЬКА КУЛЬТУРА

історико-культурологічний та мистецький аспекти

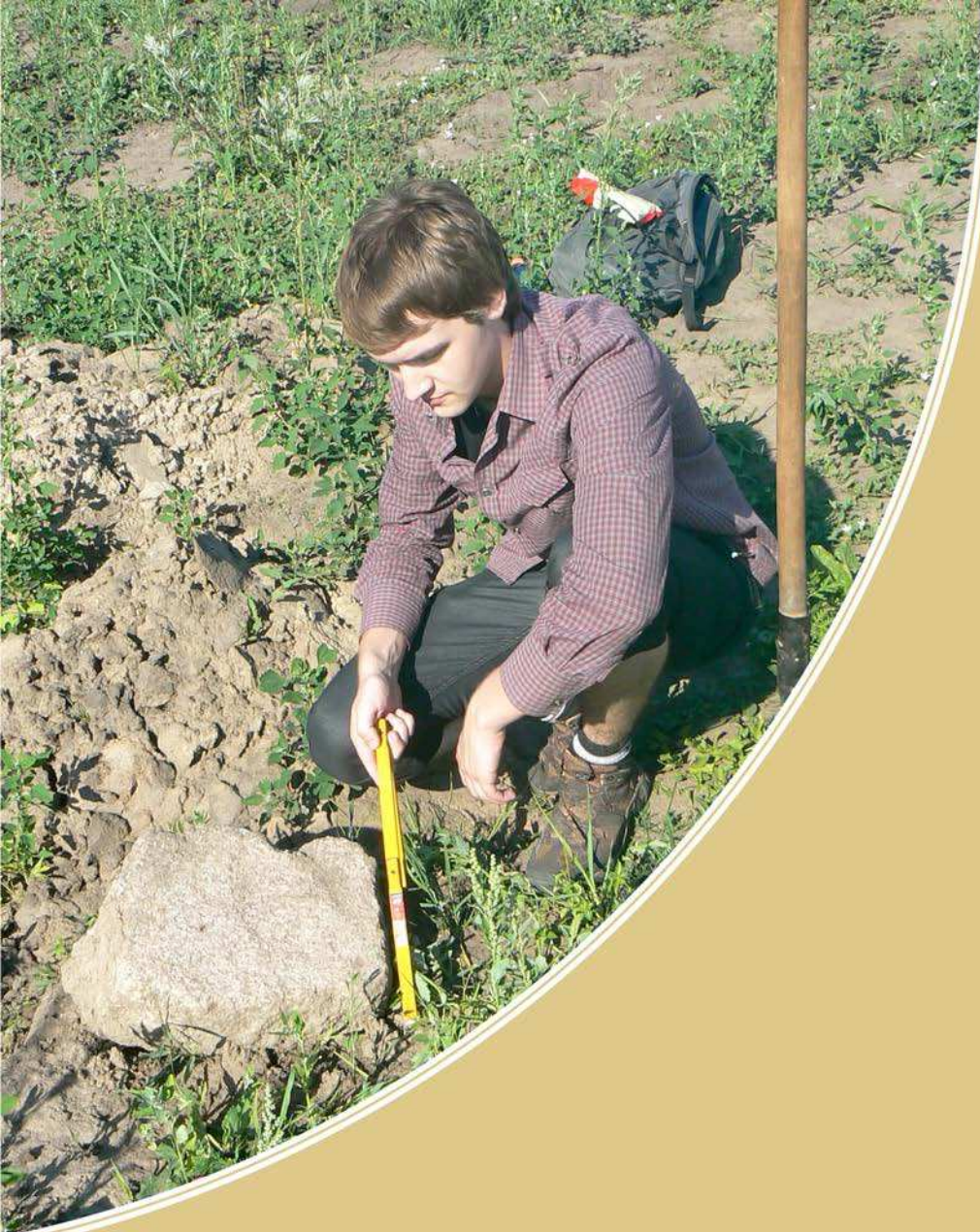
Монографія

Підписано до друку _____ Формат _____
Папір офс. Гарн. Book Antiqua Ум. друк. арк. ____
Обл. вид. арк. _____

Тираж 300 прим. Зам.

Видавництво “Вежа-Друк”

Луцьк – 2017

Зміїнець

Знахідка зернотерки СК. Д. Воюта

Шепель

Розчистка поховання СК

с. Підгайці
Луцького р-у Волинської обл.

Посудина з поховання СК